

Передмова

У 2018 р. виповнилося 370 років від початку Козацької революції середини XVII ст. під керівництвом Богдана Хмельницького і 370-річчя від створення Кальницького козацького полку (весна-літо 1648 р.), який свого часу очолювали знамениті, талановиті військові та громадські діячі, полковники Остап Гоголь, Іван Богун, Іван Сірко та ін. У 2018 р. минуло 400 років від народження Івана Богуна (бл. 1618 р.) і 570-річчя від дати першої згадки про Кальник в історичних документах (лютий 1448 р.).

Ініціативна група кальничан і тих, хто вчився в Кальницькій середній школі у різні роки, а зараз проживають в різних містах і населених пунктах України, як і ті, що працюють в с. Кальник (Г. Казьмирчук, М. Казьмирчук, Т. Моторна, М. Баніт, Л. Бибик, Е. Ситник, В. Мемрук, В. Степанишин, М. Кучеренко, О. Моторний, О. Безпалько та ін.) через газету “Трудова слава” 30 листопада 2017 р. звернулися до громадськості Іллінеччини з пропозицією відзначити ці ювілейні події в день Козацької звитяги – день Пресвятої Богородиці 14 жовтня 2018 р. у давньому Кальнику¹. Керівництво Дашівської територіальної громади, куди зараз входить село Кальник, як і керівники районного рівня з розумінням віднеслися до цієї ініціативи. Кальничани, крім всього, пропонували увічнити історичну пам’ятку “Курінь Івана Богуна” меморіальним знаком, на якому мали бути викарбовані ці знаменні дати з історії села.

На жаль, місцева влада всіх рівнів до святкування знаменних ювілейних дат не зуміла знайти належні кошти для того, щоб спорудити скромний пам’ятний знак – природний камінь, на відшліфованій поверхні якого зробити відповідний напис. А це усе, чого хотіли активісти свята. Ганьба місцевим можновладцям! Вони не є патріотами свого краю. Не турбуються про спорудження таких знаків. Їм аби тільки показатися на людність, а заможні козаки-генерали наслідують їхній приклад. Хоча могли б витрусити із свої глибоких, бездонних кишень мізерні кошти і скластися. Те, що відбулося у Кальнику напередодні святкування визначних дат козаччини, відповідає на практиці тим думкам, які гетьман Іван Мазепа висловив немов би у своїй II-й поетичній Думі:

Все покою шире прягнут,
А не в оден гуж все тягнут,
Той направо, той налево,
А все братя: то-то диво!
Не маш любви, не маш згоды,
От Жовтой взявши Воды.

¹ Пропозиція від ініціативної групи кальничан про проведення ювілейного свята в Кальнику у день Українського козацтва // <https://fileew.fwdcud.com>

През невзгоду все пропали,
Сами себя завоевали².

Протилежним цим вчинкам Іллінецької районної влади є запрошення Інститутом історичним Вроцлавського університету до участі в Міжнародній конференції “Козацтво в історії і культурі (...360-річчя підписання Гадяцької угоди)” [“Kozaczyna w historii i kulturze (...W 360 rocznice podpisania ugody hadziackiej)”, яку провели 1 грудня 2018 р. Організатори конференції пропонують обговорити важливі проблеми української й польської історіографій; візуальної історії козацтва (зображення козацтва в образотворчому мистецтві, фільмах, комп’ютерних іграх, музеях, художнє бачення конфліктів козаків з Річчю Посполитою); ландшафт культурний – аналіз простору в культурологічних і літературних вимірах, відтворення козацької України в екскурсіях, оглядах історичних місць пам’яті, у публічному просторі (public history)³.

Історія Кальника – це вагома часточка історії всього світу. Кальник – один із 54 неповторних сучасних населених пунктів Іллінецького району Вінницької області, розташований на 49°02' 15" пн. ш. і 29°23' 36" сх. д. Село овіяне козацькою славою, засерпанене смутком епідемії ХІХ ст. і голодоморами першої половини ХХ ст., має багатовікову історію як місто, створене важкою працею не одного покоління кальничан, які молять і кличуть висвітлити їх складний, тернистий і неповторний життєвий шлях, відтворити його на скрижалях історії через призму її олюднення. Пам’ять сучасного покоління – велика нагорода нашим пращурам.

“Земля моїх батьків – моя колиска” – так лаконічно звучить народна мудра думка, яка закликає любити свою праотчу землю. За переписом 2001 р. у селі Кальнику проживало 1223 особи⁴. На 1 січня 2006 р. в селі мешкало 1243 особи, з них 918 особам було більш як 18 років. Село мало 575 дворів, з них пустували – 78. Порівняння: у Кальнику в 1925 р. було 714 садиб, а мешканців нараховувалося 2946 осіб⁵. У ньому народжувалися, жили й відходили у кращий світ прості трударі, закохані у свою землю, яку поливали потом і кров’ю, гнучи спину на своїх та чужих панів та підпанків, на радянську комуністичну систему з її колгоспами. Тут жили й боролися легендарні козацькі ватажки, полковники Кальницького козацького полку Іван Богун, Іван Сірко, Остап Гоголь – предок письменника Миколи Гоголя. З Кальником як містечком пов’язала своє життя тітка Федора Михайловича Достоевського, Текля Андріївна Достоевська, дружина Кальницького священика Івана Стефановича Черняка [12. ХІ.1839–1859]. Тут жили їхні

² Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. – Кн. VIII. Т. 13–14. История России с древнейших времен / Сергей Соловьев. – М.: Голос, Колокол-Пресс, 1997. – С. 262.

³ Новітня історіографія Гадяцької угоди 1658 р.: досягнення та проблеми вивчення / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Kultura i historia Kozaczyzny. Program konjerencji. Доповідь зачитана на конференції 1 грудня 2018 р.. Текст її розмішений на сайті: https://univ-kiev.academia.edu/Григорій_Казьмирчук

⁴ Кальник. – Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Кальник_\(Винницкая_область\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Кальник_(Винницкая_область))

⁵ Сокіл В. Кальник – село подільське. Історико-краєзнавчий нарис / Віктор Сокіл. – Вінниця: Вінницька газета, 2011. – С. 389.

діти, зокрема, до одруження, донька Олімпіада – бабуся знаного у світі генетика Феодосія Григоровича Добржанського.

Галерею кальницьких священників репрезентують і брати Микола й Михайло Оппокови – предки по материнській лінії метра історичної науки, Михайла Сергійовича Грушевського. А скільки тут проживало ще не менш відомих і самовідданих жителів міста, містечка та нинішнього села Кальника, котрі примножували героїчну і трударську звитяжну славу України!

Наукову історичну славу села представляв наприкінці 90-х років XIX ст. професор Імператорського Університету Св. Володимира у м. Києві Володимир Антонович. Результати його розкопків могил-городищ були оприлюднені у низці ґрунтовних наукових статей та археологічних звітах. Вдячні Кальничани, святкуючи у 2010 р. 150-річчя місцевої школи, відкрили знаному вченому В. Б. Антоновичу пам'ятну дошку. Тут народилися й провели дитячі роки майбутній польський письменник, поет, композитор Ярослав (Леон) Івашкевич [1894–1980], якому в Кальнику у 1980 р. відкрили пам'ятник [автор Інна Коломієць], а також знаний вітчизняний хірург, заслужений лікар УРСР Григорій Будкевич [1900–1964]; не менш відомий і шанований не одним поколінням кальничан і близької округи головний лікар, лікар-терапевт колишньої дільничної Кальницької лікарні Іван Євменович Даниленко [1887–1972]; майбутній Герой Радянського Союзу Олександр Семенович Западинський [6.VI. 1914–27. XI. 2002]. Поетичну славу, овіяну серпанком закоханості у минувшину села, творить сучасний поет, автор кількох поетичних збірок, кальничанин, Віктор Сокіл*. А скільки ще можна назвати прізвищ творців історичної звитяги Кальника. Про них йтиме мова у відповідних розділах монографії.

Історичну минувшину й сучасність Кальника описували краєзнавці: Іван Бабенко, Іван Коваль, Іван Пилипчук, Віктор Сокіл, Євген Таранюк, Віктор Мацько, Наталя Таранюк, Тетяна Моторна⁶ та молоді їхні послідовники. Зокрема – Геннадій Таченко, який першим написав ґрунтовну дипломну роботу про Кальник, завершуючи навчання на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Олена і Тетяна Голубєви, Роман Мохнатюк⁷ та ін. На жаль, ці результати часто використовували без посилань на авторів. Пу-

⁶ Див., напр.: *Коваль І.* Кальник / Іван Коваль // Трудова слава. – 1965. – 22 липня; *Бабенко І.* Кальник стародавній: люби і знай свій рідний край / І. Бабенко // Трудова слава. – 1980. – 3 липня. – С. 3–4; *Пилипчук І.* З історії Кальника / Іван Пилипчук // Трудова слава. – 1981. – 25 лютого; *Таранюк Н.* Справжня доля – творчий дар / Наталя Таранюк // Трудова слава. – 1994. – 2 березня. – С. 3; *Задорожна Г.* З минулого Кальника / Г. Задорожна // Трудова слава. – 1994. – 31 серпня. – С. 3; *Мацько В.* Під Кальницьким небом – історії подих... / Віктор Мацько // Трудова слава; *Таранюк Є.* Іду на ви. Кіноповісті. Новели / Євген Таранюк. – Вінниця: ТОВ “Видавництво-друкарня діло”, 2013. – 104 с.; *Моторна Т.* “Кальник – столиця України...” / Тетяна Моторна // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ПП “Видавництво “Гілея”, 2017. – Вип. 126 (11). – С. 519–521 та ін.

⁷ *Мохнатюк Р.* Село Кальник в роки Великої Вітчизняної війни / Роман Мохнатюк // Соціальна історія: науковий збірник; за ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2012. – Вип. VIII. – С. 91–93; Голубєва О. Кальницький козацький полк та історія його символіки / Олена Голубєва. – Режим доступу: www.Kalnik.nash.vn.ua/Kalnik_koz_polk.html; Голубєва Т. Історія одного великого козацького роду. Історичний нарис / Тетяна Голубєва // Освіта. – 2007. – 16–23 травня. – С. 10–11, 2008. – 12–19 березня. – С. 6–7 та ін.

бліцистичні розвідки з історії села та Кальницького козацького полку Віктора Сокола та Тетяни Моторної – це славетні сторінки кальникознавства, які залучатимуть наступні покоління дослідників під час вивчення маловідомих аспектів історичної героїки кальничан⁸.

Кальник свого часу був містом, осідком Кальницького полку, центром церковного намісництва, деканатом Кальницької протопопії греко-католицької церкви у XVIII ст., а наприкінці XVIII ст. містечком, волосним центром у XIX ст., за радянської доби – центром сільської ради, куди свого часу входили три села (Жадани, Шабельна й Кальник), а нині – два: Кальник і Шабельна, які сьогодні входять до Дашівської об'єднаної територіальної громади.

Із пропонованих матеріалів читачі дізнаються про славу сиву давнину виникнення й розвитку населеного пункту⁹, переконуються, що навколо нього і сьогодні формуються міфотворчі інсинуації, зокрема про дату першої писемної згадки с. Кальника в опублікованих документах [1460 р.], а Сергій Коваленко переконує, що “перша згадка про нього стосується 1545 року”¹⁰. Насправді такою датою є 1448 р.**; про те, що місто Кальник [Кольник] було центром Кальницького полку у 1648 – 1667 рр. Дійсно він був полковим осідком 64 роки, з 1648 по 1712 рр.¹¹ І тільки кілька років ситуативно його центром було місто Вінниця (напр., у 1653 р. за вказівкою Б. Хмельницького, щоб призупинити похід польського війська на Україну). Кальницький козацький полк виник для того, щоб дієво перекривати Чорний шлях “на випадок можливого вторгнення з боку Кримського

⁸ *Сокіл В. Ф.* Під Кальницьким небом. Поезії, поеми, історичні оповідання, нариси / Віктор Сокіл. – Вінниця: Велес, 2002. – 316 с.; *Його ж.* Кальницький полк: історико-краєзнавчий нарис / Віктор Сокіл. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 384 с.; *Його ж.* Кальник – село подільське. Історико-краєзнавчий нарис / Віктор Сокіл. – Вінниця: Вінницька газета, 2011. – 412 с.; *Моторна Т.* Уклін тобі, рідна школо / Тетяна Моторна // Трудова слава. – 2010. – серпень – вересень (кілька публікацій); *Моторна Т.* Уклін тобі, рідна школо / Тетяна Моторна – Режим доступу: http://kalnik-nash.vn.ua/osvitni_zakladu-kalnik_shkola-uklin_tobi.htm; *Моторна Т.* Поки пам'ятаю – я живу / Тетяна Моторна // Трудова слава. – 2012. – 6 листопада. – С.3, 13 листопада. – С. 3, 27 листопада – С. 3, 4 грудня. – С. 3; *Моторна Т.І.* Живий вогонь сердець / Тетяна Моторна // Трудова слава. – 2013. – 28 листопада. – С. 3, 7 грудня. – С.3. та ін.

⁹ *Таранюк Н.* Про народного полковника [І. Богуна із села Кальник] / Наталя Таранюк // Трудова слава. – 2008. – 16 лютого; *її ж.* Козацькому роду нема переводу / Наталя Таранюк // Трудова слава. – 2009. – 20 жовтня; *Мозговой В.* В Кальнике сохранилась хата, в которой жил Иван Богун / Владимир Мозговой // Здоров'я. Події. Час. – 2009. – 22–28 жовтня. – С 10; *Михайленко І.* Кальницька школа зустрічала гостей [у день свого 150-річчя] / І. Михайленко // Трудова слава. – 2010. – 5 жовтня та ін.

¹⁰ *Коваленко С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія / Сергій Коваленко. – У 3-х т. – Т. 2. – К.: “Стікс–Ко”, 2008. – С. 111.

* *Сокіл В.* Під Кальницьким небом. Поезії, поеми, історичні оповідання, нариси / Віктор Сокіл. – Вінниця: Велес, 2002. – 316 с.; *Його ж.* Акорди життя: поезії, поеми, балади / Віктор Сокіл. – Вінниця: Континент–Прим, 2004. – 120 с. та ін.

**У так званій вільній енциклопедії “Вікіпедії” помилково твердиться, що датою заснування Кальника є 1629 р. – Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Кальник_\(Іллінецький_район\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Кальник_(Іллінецький_район))

¹¹ *Казьмирчук Григорій.* Кальницький козацький полк [1648–1711 рр.] / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2009. – 96 с.; *їх же.* Кальницький козацький полк [1648–1711 рр.] / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – 2-ге виправ. і допов. вид. – К.: Логос, 2011. – 108 с.

царства, захисту від військ Речі Посполитої та для охорони переправи через Південний Буг”¹². Кальник завжди був і залишався полковим центром, де б тимчасово не знаходився полковник і його полкова канцелярія. Кальник завжди вигравав у стратегічному відношенні у Вінниці, оскільки був ближче до основного шляху по якому завжди рухалася татарська орда в Україну. А тому немає потреби, як кажуть у народі, “тин городити”, що це Кальницько-Вінницький, або Брацлавський полк. Сучасні “політикани й патріоти свого рідного болота” намагаються замутити історію Кальницького полку так, як казав колись об’єднувач Німеччини Отто Бісмарк, щоб краще “виловлювати” потрібні їм факти, аби звеличити себе. Читайте, панове, “Акты Южно-Западной России”, шукайте там Вінницький козацький полк і добре вчитуйтеся, і хай ваш затуманений ура-патріотизмом розум просвітліє...знайшовши кілька згадок про Вінницю, як полкове місто і Вінницький полк.

Уже доведено, що Леон [Ярослав] Івашкевич народився не у “селі Кальнику біля Києва”¹³, а на благословенному Богом Поділлі¹⁴. Зазвичай користуватися таким “художніми” витворами просто соромно. Краще напишіть, що село Кальник і м. Київ знаходяться один від одного на віддалі “шомпола на карті”, тобто кілометрів приблизно 300.

Нині відтворили давню легенду про кальницький дуб Івана Богуна, яка, безперечно, прикрашає історію с. Кальника. Нібито цього дуба “5 грудня 1649 року” після обрання на кальницького полковника старшиною Кальницького, Уманського, Черкаського полків і висвячення архімандритом Онуфрієм, Іван Богун у передмісті містечка Кальник власноручно посадив “дуб, який символізує могутність козацького роду”¹⁵. Уявіть собі морозну зиму і як полковник ломом власноручно довбав промерзлу земельку, щоб викопати ямку для дуба, якого потрібно було задалегідь ще десь викопати. Уявили? Отож.

Справді, у центрі сучасного села росте дуб, якому приблизно 400 років. Його висота понад 20 м, він має 4 м в обхваті. Хай собі росте і милує розширені від подиву очі кальничан і гостей, які будуть ним милуватися. Але дивує те, що про цей дуб розповідають немовби якісь документи, знайдені Григорієм Казьмирчук, про які він нібито комусь повідав. Кому, коли? Сам Григорій Казьмирчук не пригадує цього, так само як і не тримав у руках підтверджуючих це документів. Я познайомив з цією інформацією відомого знавця біографії кальницького полковника Івана Богуна, професора Олександра Гуржія, який повідомив, що відомо

¹² Коваленко С. Опис козацької України 1649-го року: Довідник / Сергій Коваленко, Олег Пугач. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 2004. – С. 31.

¹³ Івашкевич Ярослав. Коротка біографія – https://ur.wikipedia.org/wiki/Ярослав_Івашкевич; Казьмирчук М. “Україна – батьківщина моя”: кілька штрихів до біографії Ярослава Івашкевича / Марія Казьмирчук // Казьмирчук Марія. Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – початку XX ст.) Зошит № II. Документи з історії села / Марія Казьмирчук. – К.: Логос, 2006. – С. 28–54 (фото і студентська справа студента Ун-ту св. Володимира Леона [Ярослава] Івашкевича).

¹⁴ Казьмирчук Марія. Село Кальник: поступ до промислового суспільства [кінець XVIII – на початку XX ст.]. Зошит № II. Документи з історії села / Марія Казьмирчук. – С. 28, 50.

¹⁵ Знайшли дуб Івана Богуна // Газета.ua. – Режим доступу: <https://www.ar25.org/article/znayshly-dub-ivana-boguna.html>

тільки один документ, підписаний власною рукою Івана Богуна. Отож цитований вище фрагмент не є архівним матеріалом, а тільки легендою, під яку хтось хотів підвести документальну основу. Тим, хто піклується про об'єктивне висвітлення цього цікавого сюжету, не робить честі “пафосний документалізм Григорія Казмирчука [!], професора Київського університету імені Шевченка”¹⁶, а є чієюсь видумкою. Хтось свідомо, чи з якихось інших причин, без погодження з Г. Казмирчуком приписав йому тезу про документальне підтвердження цього факту. Навіщо приписувати комусь думку, яку він ніколи не висловлював? Пам'ятайте добродії: хто володіє минулим, знає сучасне і може передбачати майбутнє. Для цього потрібно використовувати справжні документи, а не витвори чієїсь химерної уяви. Документи зберігають ключі від нашого минулого і ними потрібно користуватися обережно й тактовно.

Існує багато міфів також навколо сучасного козацтва, про його звитяжну виховну й соціальну діяльність. На вересень 2008 р. козацтво України нараховувало понад 250 тис. осіб¹⁷. До списків реєстрового козацтва внесено понад 80 тисяч прізвищ. Серед них: генералів – 7 %, вищих старшин [майор–полковник] – 30 %, рядових [від рядового до капітана ?] – 63 %. Змінено структуру реєстрового козацтва. Велика рада скликається один раз на рік (обирає гетьмана та старшину раз на п'ять років), створені Генеральний штаб, адміністрація гетьмана, округи (охоплюють кілька сучасних областей України), районні і місцеві осередки. Реєстрове козацтво займається виховною, меценатською та виробничо-комерційною діяльністю¹⁸.

Гетьман (напевне уже колишній) українського реєстрового козацтва, член-кореспондент НАН України, доктор філософії і доктор богослов'я, Анатолій Шевченко, 16 березня 2009 р., виступаючи на “Козацькій раді”, що транслювалася по Центральному радіо України, розповів про міжнародні зв'язки козацтва, їх наполегливу діяльність по об'єднанню всіх православних конфесій України, за реалізацію ідеї патріотичного виховання, добра у суспільстві та розширенню духовності й патріотизму серед населення нашої Вітчизни. Проте це були слова манкурта. Справи ж чинилися зовсім інші. Є новітня інформація політолога з Донецька Комахи, який виступаючи по українському радіо, розповів про справжню позицію гетьмана реєстрового козацтва А. Шевченка: що він, колишній полковник СБУ, на кошти різних антиукраїнських сил РФ готував кадри бандитів для загарбання східних областей України, завідомо виконував путінську волю, реалізовував його

* Ми підтримуємо активне клопотання Кальницької сільської ради, особисто її покійного голови Павла Корецького про надання дубу статусу “ботанічної пам'ятки природи місцевого значення, назвавши його – “Дубом Івана Богуна”. Це клопотання підтримали старший науковий співробітник Національного ботанічного саду імені М. М. Гришка, канд. біолог. наук В. В. Кваша, координатор КЕКЦ із створення об'єктів природно-заповідного фонду України, канд. біолог. наук І. Ю. Парнікоза і Директор Київського еколого-культурного центру, заслужений природоохоронець України В. Є. Борейко.

¹⁶ Знайшли дуб Івана Богуна // Щоденна газета неофіційної інформації, настроїв і громадської думки // <https://www.observer.sd.org.ua>.

¹⁷ Інформація Національного радіо [перший канал] від 18 вересня 2008 р.

¹⁸ Розповідь Гетьмана реєстрового козацького війська Анатолія Шевченка 25 серпня 2008 р. // Радіопередача “Козацька рада” Національного радіо від 25 серпня 2008 р.

“інтерес”¹⁹. Активний учасник анексії Криму. Але не всі такі як Шевченко і його “зайди”. Є справжні патріоти козацької української звитяги, зокрема на кальницькій землі.

Викликає подив і зневагу сучасна форма вищого керівництва українського козацтва. Щоб чимось відрізнитися від справжніх козаків, вони перелицювали форму дореволюційного російського кубанського і донського козацтва – використовують в одязі лампаси, шеврони від генеральських до маршальських зірок, надумані сучасні територіально-адміністративні козацькі об’єднання, нагороди і тому подібне (Див. Додаток «Дозвольте запитать...». Тетяна Моторна», с. 157). Панове ”начальники”, уважно подивіться на світовий малярський шедевр Іллі Юхимовича Репіна “Козаки пишуть листа турецькому султану” – чи ви там побачите таку форму, відзнаки, яку ви зараз вдягли на себе і хизуєтесь? Чому ви сучасному молодому поколінню нав’язуєте форму ворожої держави-агресора, невірне, спотворене виховання, зневагу до такої славної сторінки історії нашої Вітчизни. Ви не знаєте власної історії України, пропагуєте ворожі цінності, створюєте якісь міфічні полки, зокрема – Липовецький. Була сотня Липовецька, яка належала Кальницькому полку і нічого більше. Чи може комусь хотілось дуже надіти на себе форму генерала?! Такого звання в українському козацтві ніколи не було, і, сподіваємось, не буде. Було одне звання – козак і козацька старшина: полковники, осавули, писарі й подібне. Часто їх просто усували з посади і вони були “колишній Кальницький полковник – Федоренко (Переяславська Рада, 1654 р.)”. А Ви вічні, як Л. І. Брежнєв! Ми думаємо, що Ви знаєте, хто це був? І де ж про нього народна пам’ять, хто згадує його діяння нині.

Деякі краєзнавці, зокрема В. В. Мацько, раніше стверджували, що “збереглася хата, яку називають і “хатою Богуна” і “штабним” чи “оружейним” куренем Богуна”²⁰. Але згодом, на схилі літ, він вирішив змінити свою колишню позицію – визнавши, що, можливо, курінь Івана Богуна – це корчма. Насправді, за польськими документами, у XVIII ст. корчма дійсно існувала поблизу, але з іншого боку дороги на Дашів, за територією сучасної школи. Думку В. В. Мацька підтримала Ольга Рудник, яка не знала де правда (?), бо це був “Будинок полкової канцелярії” XVII ст.²¹, як твердить пані краєзнавець у своєму буклеті.

Ще в 70-ті рр. минулого століття в авторитетній праці, присвяченій Вінницькій області, писалось про “Залишки будинку полкового куреня Кальницького полку в с. Кальнику Іллінецького району”²². Це заперечує сучасний краєзнавець О. Рудник, яка прилучилася до владних структур Іллінецького району і бажає виключити “хату Богуна” з новостворюваного реєстру історичних пам’яток Ілліначчини, незважаючи на “Паспорт історичного пам’ятника (будівлі) під назвою “Домик Богуна”, який зберігається у Державному архіві Вінницької області”²³. Першу сторінку

¹⁹ Українське радіо (Промінь). – 18 серпня 2014 р.

²⁰ Мацько В. Хата Богуна / Віктор Мацько // Трудова слава. – 2001.

²¹ Подорожуємо Вінниччиною: Іллінецький район. Альбом-путівник з туристичними маршрутами / Авт.-укладач Ольга Рудник. – Іллінці: ФОП В. В. Безчаснюк, Без року вид.

²² Історія міст і сіл в 26 т. – Т. 2. Вінницька область. – К.: УРЕ, 1972. – С. 71.

²³ Державний архів Вінницької області (Далі. – ДАВО). – Ф. Р-497. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 67–68.

цього паспорта вперше оприлюднив відомий поціновувач історії с. Кальника, В. Ф. Сокіл²⁴. В архівному паспорті записано місце знаходження пам'ятника і точна адреса: “Перша будівля ліворуч, в перевулку по дорозі на с. Шабельну. Назва пам'ятника – Домик Богуна”²⁵. У ньому наголошується, з якою подією будівля пов'язана, з якого матеріалу побудована, кому вона належала тощо. Паспорт складений 15 серпня 1955 р.²⁶

11 жовтня 2018 р. в газеті “Трудова слава” О. Рудник “прокинулася” про необхідність відзначення перерахованих вище ювілейних дат та увіковічення їх пам'ятним знаком, опублікувавши “пасаж любові” до кальницької старовини: “Як на мене, варто встановити пам'ятний знак і впорядкувати цитадель колишнього Кальницького замку, стіни якого багато разів захищали місто. Доречно згадати найбільш відому облогу Кальницького замку польським полководцем Яном Собеським у 1672 році, коли він разом зі своїм військом протягом двох тижнів штурмував місто, але Кальник вистояв”²⁷. Виходить, що пам'ятний знак, на її думку, потрібно ставити в цитаделі? Чудово. А хто визначить, де була ця цитадель? Хто читав про її обриси (план)? Малюнок Боплана не годиться. Він нічого не пояснює. А чому ж О. Рудник стала заперечувати необхідність відкриття пам'ятного знаку біля Куреня Івана Богуна, назвавши його слідом за В. Мацьком – корчмою? Може тому, що це запропонувала ініціативна група, до якої не включили В. Мацька? Ось звідки “ростуть ноги” забуття одних місць пам'яті і вип'ячування інших, на противагу химеричної цитаделі, яку хоче О. Рудник увічнити, проливаючи сльози за бездушних підприємців села та генералів-козаків.

Слід відзначити, що О. Рудник згадала Кальницьку оборону 1671 р., а не 1672 р., як написала пані краєзнавець. Можливо, це технічна помилка. А от про військові сили, які захищали Кальник у жовтні 1671 р. необхідно було написати детальніше. Це було протистояння польсько-українських сил – до складу яких входили: Іван Сірко, колишній кальницький полковник, який знав укріплення як свої п'ять пальців, пропольський претендент на гетьманську булаву Правобережної України Михайло Ханенко – та українсько-татарських військових формувань (їм допомагав Петро Дорошенко). Тому О. Рудник краще мала б висвітлити малодосліджене питання – чому Кальник так запекло захищався, кого і чий інтереси відстоював? Хотілося б нагадати міфотворцям народну мудрість: “Коли правда влаштовує не всіх, виникають легенди”. Ось таким побажанням хочеться нагадати тим, хто віртуозно перекручує історію Кальницького козацького полку в своїх меркантильних інтересах: так робити непотрібно.

Неперевершеним прикладом діяльності сучасного козацтва є відновлений Кальницький полк, очолюваний кальницьким полковником Михайлом Банітом [1944 р. н.], який закінчив Кальницьку середню школу в 1961 р., не бігає за різними, непотрібними нікому “бляшанками–нагородами”, які нині купуються за відповідну суму. Козацький стрій, виховна робота серед козаків і особливо серед молодого підростаючого козацтва, співпраця з військовим комісаріатом для під-

²⁴ Сокіл В. Кальник – село подільське. Історико-краєзнавчий нарис / Віктор Сокіл. – С. 52.

²⁵ ДАВО. – Ф. Р-497. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 67.

²⁶ ДАВО. Там само. – Арк. 68.

²⁷ Рудник О. Поїздка у Батурін / Ольга Рудник // Трудова слава. – 2018. – 11 жовтня. – С. 5.

готовки майбутніх захисників Вітчизни, теплота душі й помислів, відсутність показухи, повсякчасна наполеглива й важка праця є запорукою того, що всі козацата Іллінецького району, котрі пройдуть вишкіл у полку, пам'ятатимуть, хто вони, чийх батьків діти, кого потрібно любити й шанувати, для чого вони живуть на цьому світі.

Дана праця покликана застерегти також тих, хто поспішає із нічого “спекти” науково-популярне дослідження, використавши назву-бренд “Кальницький полк”. Таким дослідникам хочеться нагадати віршик Платона Воронька для дітей “Кіт не знав”, в якому розповідається про kota, який вибіг на поріг і швиденько зготував із снігу пиріжок, якого не зумів спекти, оскільки той водою стік. Історія міста Кальника, його полку – важлива й складна історична проблема, яку гвардійським кінним наскоком розв'язати неможливо. Потрібні роки наполегливої праці над архівними та літературними джерелами, які зберігаються, як це не парадоксально, в архівах Російської Федерації та Польщі. До одних не дойдеш, а інших не прочитаєш, не знаючи мови.

Опубліковані документи, які зберігаються в українських архівах і книгозбірнях, є дещицею, мізером, адже не дозволять докладно й ґрунтовно висвітлити цю тему. Наше завдання полягає в тому, щоб якнайбільше виявити й систематизувати наявні джерела й літературу і спробувати, використовуючи літописний метод написання праці за роками, показати становлення, розвиток і зникнення Кальницького полку, а з ним і занепад міста Кальника як центру української волі, перетворення його в феодальне рангове помістя, висвітлити политу кров'ю й потом подальшу історію Кальника.

Частково про історію Кальницького полку повідомляють література, архівні та друковані джерела. Щоб залишилася пам'ять на скрижалях історії та у людській свідомості, необхідно згадувати і розповідати про історичні події, про діяльність конкретних кальничан, щоб вони мали змогу передавати з покоління у покоління славу історію Кальника та його героїв з вірою у живу душу конкретного кальничанина. Оприлюднити історію нашого села – ось головне завдання даного дослідження.

Хто знає минуле, той володіє майбутнім. Шукайте не себе в історії Кальника, а імена простих трударів багатьох поколінь, козаків, їх керівників, покажіть, як вони, часто не усвідомлюючи того, наполегливо розбудовували його велич. Потрібно назвати всіх – героїв, жертви і катів. Тільки тоді історія Кальника буде повною й об'єктивною, тобто по-справжньому науковою.

Важливим напрямком у дослідженні минувшини Кальника є не тільки його історія. Значущою науковою сферою історіографії кальнікознавства є вивчення “історії родин, міст і закладів” – складових всесвітньої історії, генеалогії всіх прошарків суспільства села, яка дає можливість зрозуміти як формується особа – діяльна одиниця людського суспільства на різних етапах його розвитку²⁸.

Необхідно активізувати вивчення красназвничих аспектів проблеми. Адже те, що збереглося до наших днів – вали, залишки пам'ятних-місць замку, Курінь Івана Богуна – необхідно берегти, пропагувати серед місцевого населення, створюю-

²⁸ Лекции по русской генеалогии, читанные в Московском археологическом институте преподавателем института Л. М. Савеловым. Первое полугодие. – М., 1908–1909. – С. 2, 5.

вати екскурсійні маршрути, виховувати екскурсоводів із середовища школярів старших класів. Звичайно, можна і потрібно в дні Козацької звитяги ознайомлювати гостей цих святочних днів із героїчною славою Кальницького полку, проводити конкурси на кращі учнівські наукові роботи, запровадити в місцевій школі поетичні дискусії, тим більше, що є літературне тло – поезії Віктора Сокола.

Надзвичайно важливим напрямком вивчення кальницького козацтва, яке було частиною нового політичного народу²⁹, є, на нашу думку, мистецькі матеріали. Частково можна вибирати, зокрема, із надзвичайно інформаційної праці, складеної автором-укладачем Борисом Черкасом³⁰, а для нас важливо створювати якісні фотозамальовки із кальницьких історичних місць пам'яті та діячів цієї доби, хто жив і захищав м. Кальник у XVII–XVIII століттях.

Бажано звернути пильну увагу на інтернет-матеріали. Часто в них подається не перевірена джерелами інформація. Так, говорячи про біографію Івана Богуна, автори матеріалу безапеляційно заявляють: Іван Богун – вінницький полковник з 1649 р., коли він ситуаційно перебрався до м. Вінниці у 1651 р. за розпорядженням Богдана Хмельницького, або про те, що він три роки захищав Вінниччину³¹. Сучасна термінологія до географічних назв того часу не вживається. Тим більше, він з-під Вінниці разом з армією Б. Хмельницького попрямував до Берестечка.

Щойно, у 2018 р., Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. А. К. Тімірязєва опублікувала підготовлений її працівниками бібліографічний покажчик літератури про Івана Богуна як "Вінницького" полковника. Знову автори-укладачі продемонстрували своє незнання, або небажання віддати належне тому факту, що Іван Богун – це не вінницький, а кальницький полковник³². Сором і ганьба, коли вибірково подають праці, зокрема наші: друге видання "Кальницький козацький полк. 1648–1711 рр.", а кілька книг про Кальник, де є відповідні розділи, в яких говориться про Івана Богуна, і особливо останню монографію "Кальник – столиця України..." (2017, опубліковану у Вибраних творах, т. 8) забули описати. Щоб таке наукове видання позбавити авторського і географічного покажчиків, це недолугість і не тільки...

Поза нашою увагою залишається великий пласт історичних подій с. Кальника, зокрема радянської доби та сьогодення, зокрема історія відновленого 29 вересня 1990 р. Михайлом Банітом Кальницького козацького полку ще до здобуття Україною Незалежності, який відіграв і відіграє виняткову роль в розвитку суспільно-політичному, громадському й навчальному процесах в с. Кальнику. Виокремлення історії Кальницького полку зумовлене визначеними нами хронологічними рамками дослідження, неможливістю швидко опанувати надзвичайно великий пласт архівних і рукописних матеріалів. Деякі матеріали зібрані й систематизовані іншими дослідниками й краєзнавцями, де наведена жахлива статисти-

²⁹ Українське козацтво; Авт.-укладач Б. Черкас. – К.: ТОВ Балтія-Друк, 2015. – С. 49.

³⁰ Українське козацтво; Авт.-укладач Б. Черкас. – К.: ТОВ Балтія-Друк, 2015. – 198 с.

³¹ herois.profi-forex.org/ua/boqun-ivan

³² *Вінницький полковник Іван Богун – яскрава постать в історії Козаччини (близько 1618–17.02.1664): бібліогр. показ.; уклад. Г. М. Авраменко; наук. ред., вступ. ст. І. М. Романюк; ред. О. Г. Поліщук. – Вінниця, 2018. – 85 с.,*

ка про участь кальничан у Другій світовій війні 1939–1945 рр. На фронтах цієї війни “билися з ворогом більш як 365 корінних кальничан”, сто дев’яносто з них загинули, більш як 180 кальничан були вивезені у німецьке рабство, сотні боролися з окупантами у партизанських загонах та підпіллі³³. Зокрема, потрібно звернути увагу на життя й діяльність кальничанина, Івана Івановича Калашника – організатора і керівника першого в цій місцевості партизанського загону ім. Василя Чапаєва. Наявна літературно-публіцистична праця повністю не висвітлює його героїчні вчинки [1941–1943] у роки Великої Вітчизняної війни, його загадкову смерть, від рук “побратимів-соратників”³⁴.

Про ці та інші події давньої, середньовічної, капіталістичної історії Кальника, як й історичне тло сучасного, відновленого полковником Михайлом Банітом 28 років тому Кальницького полку скажуть і напишуть інші дослідники й публіцисти. Їм славити нашу минувшину й оспівувати сьогодення рідного Кальника, одного іменого козацького полку, творити власне майбутнє. Необхідно залишити помилки минулого і сміливо дивитися й будувати майбутнє зараз. Не потрібно витрачати дорогий час на спогади й споглядання минулого, якщо ви не маєте бажання виокремити з нього уроків для себе. Французький історик XVIII ст. Жан-Бенуа Шерер писав: “Цей народ, пам’ять якого повна спогадів про предків, скинув із себе ярмо, – і саме цього не хочуть йому пробачити”³⁵. Співзвучно зараз звучать слова Лесі Українки, висловлені у листі до Івана Франка 13 січня 1903 р.: “коли цей народ пережив й такі часи й не загинув, то він сильний”³⁶. Про ці події переповідають і підтверджують їх наші дослідження. Їхні матеріали друкувалися в історії Кальника³⁷, низці статей і конкретно у двох монографіях, присвячених Кальницькому козацькому полку³⁸.

³³ Рідне село: Стінгазета Кальницької територіальної громади. – 2011.– (№ 14). – 22 червня.

³⁴ *Дашиківський М.* Партизан Іван Калашник / *М. Дашиківський, П. Жук.* – К.: Вид-во Політичної літератури України, 1977. – 109 с.

³⁵ *Шерер Жан-Бенуа* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії; Пер. з фр. В. В. Коптілов. – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.

³⁶ *Леся Українка.* Зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 12. Листи (1903–1913). – К.: Наукова думка, 1979. – С.16.

³⁷ *Казьмирчук Григорій* Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. – Т. 8. “Кальник – столиця України...” / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева, 2017. – С. 17–41, 89–138, світлини.

Рец.: Моторна Т. “Кальник – столиця України...” / *Тетяна Моторна* // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ПП “Видавництво “Гілея”, 2017. – Вип. 126 (11). – С. 519–521; *Луняк Є. М.* Фактична енциклопедія Кальника (Рецензія на працю: *Казьмирчук Григорій. Вибрані твори* / Григорій Казьмирчук. Київ: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. Т.8. “Кальник – столиця України...” / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. 2017. 353 с. // *Література і культура Полісся: Зб. наук. праць.* – Вип. 90. Серія “Історичні науки” № 9. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. – С. 255–259.

³⁸ *Казьмирчук Г. Д.* Кальницький козацький полк (1648–1711 рр.) / Г. Д. Казьмирчук, М. Г. Казьмирчук. – К.; СПД Цимбаленко Є. С., 2009. – 98 с. *Їх же.* Кальницький козацький полк (1648 – 1711 рр.) Г. Д. Казьмирчук, М. Г. Казьмирчук. – 2-е випр. і доп. вид. – К.: Логос, 2011. – 108 с.

Рец.: Черевичний Г. С. Кальницький козацький полк (1648–1711 рр.). – К.; СПД Цимбаленко Є. С., 2009 / *Г. С. Черевичний* // *Часопис української історії; за ред. д. і. н., проф. А. П. Коцура.* – К., 2009. – Вип. 15. – С. 151–152; *Рец.: Дмитрієв В. С.* Кальницький козацький полк (1648–1711 рр.): Монографія / *Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г.* – К.: Логос, 2011. – 108 с. // *Соціальна історія: Науковий збірник / За ред. проф. Г. Д. Казьмирчука.* – К.: Логос, 2011. – Вип. VII. – С. 98–100.

Офіційний сайт села Кальника та Кальницького козацького полку – <https://www.kalnik-nash.vn.ua/>

Сторінка Г. Д. Казьмирчука в соціальній мережі – [https://univ-kyiv.akademia.edu/Григорій Казьмирчук](https://univ-kyiv.akademia.edu/Григорій_Казьмирчук)

Розділ I

Кальник докозацької доби.

Замість вступу

Історія становлення й розвитку сучасного села, а в давніші роки міста Кальник* сягає сивої давнини [подібні назви населених пунктів знаходимо в Польщі й Чорногорії]. Воно виникло на берегах маленької річечки Кальнички, притоки річки Соб, яка, в свою чергу, впадає у Південний Буг. Перші поселення на території села виникли у північно-західній частині за незапам'ятних часів, приблизно у 6–4 тисячоліть до н. е., тобто в – часи неоліту, коли первісна людина, продовжуючи займатися збиральництвом і мисливством, поступово переходить до примітивного землеробства.

“За валом”, на правому березі річечки Шабелянки, яка також впадає в річку Соб, археологи відкрили стародавнє поселення мідно-кам'яного віку (енеоліту), яке віднесли до Трипільської культури. Воно займало площу близько 3-х тис. кв. м³⁹. Тут є залишки випаленої глиняної долівки, яку археолог П. І. Хавлюк відносить до шматочків цегли⁴⁰. Радянськими дослідниками П. І. Хавлюком та краєзнавцем І. В. Пилипчуком було знайдено біля села кремнієві ножі й сокиру, рештки глиняного посуду, прикраси у вигляді поясків та гребінцевого згладжування⁴¹. Згадують Кальник як складову пізньої фази племені ра-

*Топонім сягає сивої кельтської давнини. Відомий український лінгвіст, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Костянтин Миколайович Тищенко в своїй надзвичайно ґрунтовній та цікавій праці пише, що ця назва має основу ”*Калн*“. Далі вчений пояснює: “Переважно на Правобережжі і в Карпатах вперто тримаються, здавалося б, мало естетичні назви сіл *Кальне (3), Кальна, Калачева, Калена, Кальник (2)*. На нашу думку, ці назви пов’язанні з кімр. саіл “отара овець”: по-перше, таке поняття відповідає фактам історії тваринництва в Україні і має численні аналоги в інших землях, по-друге, це пояснює ... назву *Ковш* [назва гирла], як *Кош, Кіш*, кошара...” [докладніше див.: *Тищенко К.* Мовні контакти: свідки формування українців. – К.: “Аквілон–Плюс”, 2006. – С. 195].

Існують й інші думки щодо топонім “Кальничка”. Так, у 1998 р. М. П. Янко вважає, що топонім річки Кальнички виник ще за скіфської доби. Він твердить, що її назва походить від основи слова “*кала [калка]*”, “*кал*”, що означає “чорний”, яку слов’яни сприймали як “брудна річка”, або дослівно “болотиста” [див.: Янко М. П. Топонімічний словник України: Словник-довідник. – К.: Знання, 1998. – С. 161, 162]. Віктор Сокіл у дослідженні, присвяченому історії Кальника, відштовхуючись від матеріалів М. П. Янка твердить: “Можливо, корінь слова “каламуть” і став приводом для назви річки – Кальничка. Згодом на берегах річки збудували поселення і назвали його за ім’ям річки – Кальник” [див.: Сокіл В. Ф. Кальник – село подільське. Історико-краєзнавчий нарис. – Вінниця: Вінницька газета, 2011. – С. 9]. З’явилась ще одна думка походження назви Кальника. О. Дан і В. Кривошея розглядаючи генеалогію якогось роду “Кальницькі” пишуть: “з нашої точки зору, були засновниками Кальника” [Дан О. Ю. Вінниччина козацька. Історія Вінницького козацького полку / Олександр Дан, Володимир Кривошея. – К.: Стило, 2004. – С. 131].

³⁹ *Пилипчук І.* Історія Кальника. – Дашів, 1981. – С. 2–3.

⁴⁰ *Хавлюк П.* Трипільська культура // Трибуна праці. – 1965. – 7 січня.

⁴¹ *Хавлюк П.* Матеріали археологической карти р. Соб. – Вінниця, 1967. – С. 8.

ковецької групи, що поступово розширює своє місцеперебування, П. І. Хавлюк та сучасний дослідник із Вінниці Сергій Рижев⁴².

Згодом первісна людина залишила кальницькі землі. Тільки наприкінці 3-го – на початку 2-го тисячоліття до н. е. тут знову з'являються поселення. Залишки матеріальної культури, зокрема зернотерки, грузила, відтяжки від примітивного верстата, сокири з отвором для держака відтворюють більш високий рівень життя, ніж це було в попередній період.

Наступний етап розвитку подільських земель пов'язують з білогрудівською культурою. З початку VIII ст. до н. е. у Присобські землі прийшли кочові племена, залишивши по собі кургани біля Кальника, сіл Сороки, Паріївки, та Іллінців. Одним із перших їх у літературі для широкого загалу описав Іван Фундуклей – цивільний губернатор Київської губернії у 40-х роках XIX ст. у низці змістовних досліджень. Так, згадуючи могили у Липовецькому повіті, він пише, що у Кальнику є замковище, від якого залишилися дві могили, що в селі ще “є дві батареї, які мають довжину від 35 до 40, у ширину від 25 до 30, а у висоту до 3 сажнів”⁴³. Цікава інформація автора й про те, що “один вал починається біля поселення Кальник і по прямій лінії через ліси Дашівські доходить до поселення Копіївки”⁴⁴. Губернатор залишив нам замальовку “великих розмірів, розповідь про могилу *Сорока* біля Кальника”⁴⁵.

Дослідники вважають, що це продукт життя й діяльності скіфських племен VII ст. до н. е. Сотні цих курганів розкопали археологи, зокрема й чорні (злодії), інші розорали колгоспники. Свого часу кілька курганів розкопав видатний український історик, професор Імператорського університету Св. Володимира В. Б. Антонович. Його скрупульозні археологічні дослідження 1891 р. були описані у низці наукових розвідок⁴⁶. Складений ним план стародавнього Кальника⁴⁷ започаткував наукове вивчення історії села. Йому ж належить заснування важливого напрямку – пропаганди наукових знань методом публікації історико-публіцистичного дослідження з історії Кальника, зокрема розповідь про кілька пам'яток старовини: місце полкового міста у Визвольних змаганнях 1648–1676 рр., міські фортифікаційні споруди, які частково зберіг час, та скіфський період в історії села⁴⁸.

⁴² Хавлюк П. И. Материалы к археологической карте бассейна р. Соб // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – К., 1956. – Вып. 6. – С. 18–21; Рижев С. М. Дослідження трипільських поселень по річці Лядовій у Середньому Подністров'ї // Подільська старовина: наук. зб. / Відп. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 92.

⁴³ Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии, изданное по Высочайшему соизволению Киевским гражданским губернатором Иваном Фундуклеем. – К.: Типография Феофила Гликсберга, 1848. – С. 45.

⁴⁴ Там само. – С. 46.

⁴⁵ Там само. – С. 62.

⁴⁶ Антонович В. Б. В Липовецком уезде // Отчет Императорской археологической комиссии за 1891 год. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1893. – С. 92–94.

⁴⁷ Антонович В. Б. Дневник раскопок проф. В. Б. Антоновича в Киевской губ., у с. Кальника, в 1891 году // Там само. – С. 165–172.

⁴⁸ Антонович В. Из археологической экскурсии. Село Кальник и его памятники старины // Киевская старина. – 1887. – № 8. – С. 461–467.

Спочатку В. Б. Антонович у “Матеріалах для історико-географічного словника” нарахував біля Кальника 20 курганів⁴⁹, згодом в аналітичній розвідці – 27 “більших” курганів⁵⁰. Сучасні дослідники в районі Кальника, Сороки, Іллінців нараховують близько 30–40 скіфських могил⁵¹, а автор нариса про Кальник, опублікованого в “Історії міст і сіл Української РСР. Вінницька область”, повертаючись до думки дореволюційного історика, написав, що біля городища є 20 курганів⁵². Це скіфський герос – місце поховання скіфських предків. Найбільші з них Непромаха, Пракседа, Маланка і Асаулова Могила знаходилися біля могили Сорока. Едвард Руликовський, автор однієї з перших розвідок про с. Кальник, опублікованої у всесвітньо відомому багатотомному польському словнику, замість Перепелиці називає іншу могилу – “Ассаули”⁵³. Володимир Антонович у праці, присвяченій археологічним розкопкам двох “великих городищ-майданів”, одне з них називає “П’ятниця”, а друге “Перепелиця”⁵⁴, що раніше не зустрічаються в його дослідженнях. Різничитанню назв могил потрібно покласти край.

Користуючись цією працею В. Б. Антоновича, ми можемо чітко сказати, що на території укріпленого м. Кальника колись існувало “2 великих городищ-майдани, що називались: П’ятниця і Перепелиця”⁵⁵. Інші названі могили були біля Сорочанської могили. Одна із них знаходиться на сучасному полі за Різниківкою, близько біля лісосмуги, яка розділяє землі Кальника і Хринівки, яку чорні археологи-мародери (зłodії-злочинці) знову пограбували у 2018 р.⁵⁶ Сучасні історики, аналізуючи досягнення археологів у вивченні Вінниччини, згадують і про внесок В. Антоновича у розкопки об’єктів на території с. Кальника⁵⁷.

По кальницькій землі топталися не тільки скіфи. Плюндрували її не один раз вогнем і мечем татаро-монголи й кримські татари, грабували литовські й польські пани та підпанки. Загарбували її також свої доморощені паночки, які

⁴⁹ Антонович В. Б. Липовецький уезд Киевской губернии. Кальник // ІР НБУ імені В. І. Вернадського НАН України. – Ф. І. – Спр. 8182 б. – Картка № 95.

⁵⁰ Антонович В. Б. Дневник раскопок проф. В. Б. Антоновича в Киевской губ., у с. Кальника, в 1891 году. – С. 166.

⁵¹ Голубєва Тетяна. Історія одного великого козацького роду // Освіта. – 2007. – 16–23 травня. – С. 10.

⁵² Кальник // Історія сіл і міст Української РСР. Вінницька область. – К.: УРЕ, 1972. – С. 266.

⁵³ *Edw. Rul. Kalnik // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Tom III. – Warszawa, Druk “Wiek” Nowy-Swiat. Nr. 59, 1882. – S. 704 (далі – Edw. Rul. Kalnik).*

⁵⁴ Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии [Приложение к XV т. “Древности”]. – М.: Типогр. М. Г. Волчанова, 1895. – С. 71.

⁵⁵ Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии [Приложение к XV т. “Древности”]. – С. 71.

⁵⁶ “Мародери розграбували скіфську могилу, пробивши центр насипу і центральну поховальну камеру. Два менші шурфи були викопані у південно-східній частині кургану, де, ймовірно, були зруйновані бічні поховання. Південно-західний схил насипу був перекопаний, вочевидь, у пошуках тризни або бічного кінського поховання”. – Режим доступу – <https://www.ukrinform.ua>

⁵⁷ Потанчик М. В., Потанчик М. С. Археологічні дослідження території Вінниччини в XIX – на поч. XX ст.

через засилля католицизму в Речі Посполитій приймали цю віру, забуваючи віру своїх батьків, тільки б утриматися на тогочасному політичному олімпі влади.

На кальницьких полях знаходять монети стародавніх правителів Марка Аврелія, Елія і Коммода. У 1885 р. знайдено горщик, наповнений срібними монетами Сигізмунда III⁵⁸. Восени 1985 р. на околиці с. Кальник бульдозерист Іван Семенович Руденко розрівнював поле біля кладовища с. Кальника і розстроїв горщик в якому були гроші. Місцеві хлопчачи натрапили на цей скарб і розібрали по домівках. Хтось з учнів приніс декілька монет до місцевої школи. Вчителька хімії Марія Павлівна Хмелюк хімічними реактивами, а її колега Іван Омелянович Копняк на “зуб” перевірили, з якого вони металу чеканені. Вчителі переконалися що це не золоті, а срібні монети. Про ці знахідки дізналася районна міліція, яка шляхом залякування місцевого населення відкриттям судової справи, “витрусила” цей скарб у кількості 1416 монет і передала до Вінницького краєзнавчого музею, отримавши 25% його вартості. Місцеві жителі Кальника зробили спробу вирвати із цупких рук міліції частину цієї суми, але знову залякування, тиск заставив їх полишити марну спробу вихопити у міліції кошти. Селяни замовкли. Під час передачі скарбу монет до музею потрібна була особа, яка знайшла цей скарб. Напевне певна частина монет першої половини XVII ст. була у руках учня Олександра Касянчука, якому й приписали його знахідку*. Переважна частина цього скарбу – монети Сигізмунда III (1587–1632), прибалтійських володінь Швеції та Пруссії. Дослідники вважають, що цей скарб створився у 30-ті–40-ві роки XVII ст. за правління Владислава IV (1633–1648)⁵⁹, тепер він знаходиться у Нумізматичній колекції Вінницького краєзнавчого музею. Ці скарби переконливо свідчать про те, що Кальник був важливим торгівельним містом і часто за татаро-монгольських та кримських набігів, а особливо під час визвольних змагань XVII ст., перебував у вирі воєнних подій, коли військовики часто возили з собою гроші, чи то свої, чи награвовані.

Уперше в історичних документах Кальник згадується 1448 р., коли на Віленському сеймі 19 лютого того року польський король, він же Великий князь Литовський Казимир Великий, передав цей населений пункт якомусь боярину “А. Шелибору Колникъ, а Шанъдырев, а Куничное”⁶⁰. Про те, що “Кальник був наданий ще Казимиром Ягайловичем Шембергові” писав без посилання на документальні матеріали польський вчений кінця XIX ст. Олександр Яблоновський⁶¹. Пізніше цю дату згадує М. С. Грушевський у багатотомній історії України. Сучасний публіцист Віктор Мельник називає іншу дату першої згадки села в документах – 1460 р.⁶², не підтверджуючи її джерелами, а посилаючись на авторитетність думки краєзнавця В. В. Мацька. Кандидат технічних наук, керівник видавничого

⁵⁸ Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии [Приложение к XV т. “Древности”]. – С. 71.

*Розповідь Михайла Баніта, передана нам Тетяною Моторною.

⁵⁹ Кирилиця О. В. Скарби доби феодалізму в нумізматичній колекції музею // muzey.vn.ua

⁶⁰ Записи земельных дач короля Казимира // Документы Московского архива Министерства юстиции. – М., 1897. – Т. I. – С. 46.

⁶¹ Jablonowski Aleksandr Zrodla dziejowe – Tom XXII. Polska XVI wieku. – Warszawa, 1897. – S. 716.

⁶² Мельник Віктор. Кальник – місто полкове // Україна молода. – 2007. – 24 січня. – С. 13.

проекту “Стікс” “Загадкова Україна”, Сергій Коваленко помилково вважає, що “перша згадка про нього (Кальник – авт.) стосується 1545 року. Тоді він належав шляхетському роду Янчинських...”⁶³ Ця думка має підтримку і в інших дослідників. І. Дорош, аналізуючи появу родів із Волині, зокрема Янчинських-Кальницьких, пише: “В 1545 р. на Брацлавщині їм належав Кальник”⁶⁴, але це не стверджує, що саме в цьому році Кальник згадується вперше в історичному джерелі. Існує ще одна думка краєзнавця із м. Гайсина Геннадія Олександровича Таченка про першу документальну згадку Кальника в історичних джерелах за 1362 р. У розмові з нами він твердив, що після перемоги Литовського князя Ольгерда над військами Кутлобуга, Хачибєя і Дмитра на берегах р. Синюхи ці землі отримали брати Коріятовичі – Юрій, Олександр, Федір і Костянтин. Їм належали, зокрема, міста Брацлав, Соколиць, Вінниця (Винниця) і Кальник⁶⁵. Зазначимо, що посилення Г. О. Таченка на працю Григор’єва-Нашого є помилковим, оскільки там про Кальник у такому сенсі не згадується.

Наприкінці XVI ст. згідно з люстрацією у всіх шести українських повітах, що перебували у складі Литви, було тільки 206 сіл, селянських дворів 1088, в яких проживало 5440 душ, з них 145 припадало на замкові села. Ці цифри можна збільшити, але не більше, як удвічі. У підпольській Україні картина з населенням була не кращою. У 1565–1566 рр. нараховувалося близько 400 замкових і приватних сіл, а в них проживало 9520 душ обох статей, з яких $\frac{1}{3}$ належала до замкових селян⁶⁶.

Складною у ці роки була й соціальна структура громадянського суспільства, яке ділилося на кілька станів. До панівного належали представники феодального суспільства: князі, земляни [шляхта], бояри [служилий військово-землевласницький прошарок], священницький клір. До другого, найбільш кількісного й оподаткованого населення – селяни королівські [державні, або замкові] і приватні, які належали світським і духовним особам.

У 2-ій половині XVI ст., згідно з “Статутом про волоки Государя короля, Його милості виданий для всього Великого князівства Литовського 1557 року”, схваленого 1 квітня цього року, в середовищі селянства виділяли такі групи: 1) осадники, 2) тяглові, 3) огородники, 4) підсусідки, 5) бояри путні і 6) бояри кінні. Осадні селяни – це колишні служилі бояри, посаджені на землю і переведені у стан селян, які користувалися певними пільгами. Вони платили, порівняно з тягловими селянами оброк у 3 копи* грошей з волоки**. Тяглові селяни платили грошима поземельний оброк, вірче і писче та виконували панщину та інші повинності на користь поміщика, огородники користувалися отриманим від власника двором і трьома моргами*** землі. Підсусідки – селяни, які не мали ні двори-

⁶³ Коваленко Сергій. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія.: У 3-х т. – Т. 2. – К.: Вид-во “Стікс – Ко”, 2008. – С. 111.

⁶⁴ Дорош І. Землеволодіння української шляхти на Брацлавщині з кінця XVI до середини XVII ст. // <http://www.btb-net.com>.

⁶⁵ Григор’єв-Наш. Поділля: географічно-історичний нарис. – Кам’янець-Подільський, 1919. – С. 54.

⁶⁶ Население Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии 1595 г. // Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. II. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – С. 141.

ща, ні землі і проживали у чужих дворах. Вони працювали на власника 1 день на тиждень і звільнялися від інших повинностей. Боярин путній – селянин, який володів від ½ до 1 волоки землі і виконував “обов’язки” поштаря, який приносив та відносив панську кореспонденцію. Кінні або панцерні бояри виконували “земську військову службу”, маючи завжди готовим доброго коня й зброю, рогатину і з’являлися на перший заклик власника. За це власник виділяв такому боярину 4 волоки землі, звільняючи від інших повинностей⁶⁷.

Окремим, третім прошарком, який інтенсивно викристалізовувався у суспільстві в ці роки, були міщани, які у свою чергу поділялися на державних, приватних та гостей. Так, у 1654 р. в Кальнику проживало “рядових міщан”, які підписали Переяславську угоду – “сто сорок п’ять чоловік”⁶⁸. Вони підлягали владі: одному війту, двом бурмистрам і трьом соцьким⁶⁹.

Спочатку всі вони несли повинності щодо держави – від будівництва укріплень до воєнних походів. Поступово більшість повинностей перекладаються на плечі другого й третього стану. Їхні повинності склалися з поборів та примусових відробітків: а) подимне по 2 гроші з господаря, податок по 2 гроші на утримання пушкарів, а пізніше на утримання замку, всі поселяни платили ще й стацію – 3 третинники**** вівса, ½ третинника жита, 2 курки, м’ясо, сир, хліб, відповідно до встановленої норми, прядива по 10 жменей. Селяни на користь власників-приватних осіб чи корони (держави) вносили податок (поляхівщину) з кожного окремого господарства – 4 третинники пшениці, 19 вівса, 2 курки, 20 яець. За користування землею, за розміром та якістю земельної ділянки платили чинш. Всякий, хто мав господарство, платив “свинячу й баранячу” данину – від 20 баранів і 20 свиней по 1-ій голові. Селяни-пасічники платили бджолину данину [1-ий рік – десяту частину бджіл], а на 2-ий рік поволощну данину – 1 бика або яловицю⁷⁰.

Община міщан виконувала повинність на користь всієї міської громади: облаштування, ремонт замку “всі міщани і бояри зобов’язані виконувати”, наймати сторожів для острога та сторожів у полі, утримувати їх у складчину, брати участь у воєнних походах старости “кінно й зі зброєю”. Головною повинністю міщан були підводна [колядка] і возіння сіна⁷¹. Громада мала право володіти землями навколо міста, користуватися “уходами” й “ловлями”.

*Копя – грошова одиниця, складалася з 60 грошів, а гріш з 10 пенязів.

**Волока – земельна ділянка розміром у 19 десятин, після 1557 р. її розмір становив близько – 23,5 га.

***Земельна ділянка розміром близько 0, 52 га.

****Третинник – міра ваги, дорівнювала 130 кг.

⁶⁷ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 3. – К.: В университетской типографии, 1858. – С. XIV–XVII.

⁶⁸ *Алфьоров О.* Присяга Кальницького полку / Олександр Алфьоров, Сергій Горобець, Олексій Моньків // Запорозька Січ і Українське козацтво: Зб. наук. праць. – С. 18.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Архив ЮЗР. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – Ч. VII. – Т. II. – С. 153–154.

⁷¹ Там само. – Ч. VI. – Т. 1. – С. 81–82.

Міста, які не мали Магдебурзького права, спочатку обирали загальне для всіх обшинне самоуправління: вїйта та інших членів управи. Після люстрації 1545 р. на вимогу панства буде запроваджена роздільна влада. Власники скаржилися чиновникам, які проводили люстрацію, що свавільні коронні міщани негативно впливають на приватних міщан, а тому просили запровадити владу свого пана. Серед міщанства поступово виділяється три групи: вільні міщани, міщани, які залишилися під замковим присудом, та міщани приватні – власність світських та духовних феодалів. Які органи управління існували в Кальнику поки що встановити не вдалося. У 1654 р. кальницькими міщанами керували вїйт Іван Гдадошев і “вїйт Мачурстов зять”, бурмістр Матвій Сулишков і “другий бурмістр Григорей Ланщенков соцькі Ондрей Паденко”... і Степан Григорев” та соцький Ольферей Іванов. Серед них назвемо прїзвища міщан, які жили і їхні роди згадуються в наступних столїттях: Василїй Швець, Матвій Швець, Офанасїй Дектяр[Дехтяр], Ондрей Мельник, Левонтїй Бондар та ін.⁷² До речі, Швеців було кілька сімей.

У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві зберігаються так звані “Гродські книги” з XVI по XVIII ст., де є документи Вінницького і Луцького гродських судів та Луцького повітового суду, зокрема про підданих, про борги, вбивства, судові справи, заруки, побори та податки, справи про міщан, наїзди та грабунки маєтків, а також справи, що стосуються окремих знатних родів – князів Корецьких, Чарторійських, Четвертинських та Курцевичів. У фондї № 25 “Луцького гродського суду” є документи, які стосуються судової тяганини між членами родини Янчинських* з княгинєю Ганною Корецькою за кальницькі маєтності з кінця XVI – на початку XVII ст.⁷³ Такі ж джерела про судові позови цих же панів та їх спадкоємців зберігаються у фондї № 26 “Луцького повітового суду”⁷⁴ та у фондї № 28 “Вінницького гродського суду”**, прохання Марини Василівни Янчинської та її синів Петра й Івана Гавриловичів Яковицьких до суду про надання Борису Івановичу Сові права захищати їхні маєтності у Кальнику⁷⁵.

Професор Микола Крикун і Олексій Піддубняк виявили подібні матеріали про кальницькі землі, позови за них у Відділі рукопису Львівської національної бібліотеки НАН України, зокрема декрет коронного трибуналу у справі Вінниць-

* Янчинські, пише Олександр Яблоновський, “очевидно, прибули із Волині, з’являються в Брацлавщині вже 1545 р.” (Jablonowski Aleksandr Zrodla dziejowe. – Tom XXII. Polska XVI wieku. – Warszawa, 1897. – S. 628.). Їм, напевне, з цього часу й належав Кальник, а їхні власники “називалися Кальницькими. Тільки під кінець XVI ст. (перед 1599) маєтки ці переходять у інші руки, а остаточно у 1608 отримують від спадкоємців князі Корецькі” (Там само). В іншому місці цієї праці автор пише: “На початку XVII ст. ці маєтки перебували в руках різних співвласників – спадкоємців того дому (роду Янчинських. – авт.) (як Плоскі, Подгороденські, Байбузи, Фаші, Тури), які, з 1600 р. по 1625, скуповують князі Корецькі, єдині власники цих маєтків у 1629 р.” // Там само. – С. 716.

⁷² Алфьоров О. Присяга Кальницького полку / Олександр Алфьоров, Сергій Горобець, Олексій Менькі. – С. 16, 17, 18: ЦДАДА. – Ф. 137. – Оп. 2. – Спр. 196. – Арк. 32 зв.

⁷³ ЦДАУ. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 137 зв.–138.

⁷⁴ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 190 зв.–193.

** Суд гродський – суд королівських намісників у кримінальних справах, який діяв на території, підпорядкованій їхній юрисдикції.

⁷⁵ ЦДАУ. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 317 зв.–318; Спр. 13. – Арк. 12 зв.–13 зв.

кого земського суду за скаргою Семена Ободенського про привласнення частини його маєтку Кальника Ганною Ходкевичівною (кн. Корецькою) від 24 квітня 1602 та 11 травня 1606 років⁷⁶.

Сподіваємося, що це не всі матеріали щодо Кальника, багато з них ще чекають на свого дослідника. Необхідно наполегливо продовжити вивчення Актових книг і результати не забаряться. Про це переконливо свідчать опубліковані матеріали львівських вчених М. Крикуна та О. Піддубняка у збірнику документів, присвячених Брацлавському воєводству.

У другій половині XVI – на початку XVII ст. Кальник входив до складу Брацлавського воєводства, в його державних і судових органах відклалася низка документів, частина яких була опублікована у спеціальному збірнику, де вміщені всі виявлені на сьогодні матеріали Брацлавського воєводства від його створення у 1566 р. і до смерті у 1606 р. брацлавського підкоморія Лавріна Пісочинського, з архіву якого походить більшість (240) публікованих документів. Із 496 документів і актів 488 видано на основі рукописів, причому лише 41 із них були опублікованими раніше: оригінальними є 320, тогочасними засвідченими і незасвідченими копіями – відповідно 125 і 51; 437 писані діловодною руською (давньоукраїнською) мовою, 54 – польською (здебільшого переклади із руської мови). З діяльністю канцелярій гродського і земських судів воєводства пов'язано 210 документів, канцелярії Руської (Волинської) метрики – 147 документів⁷⁷. У цьому збірнику є 12 матеріалів про Кальник, які використовуються у даній монографії не вперше, лише один із них написаний польською мовою***. Вони проливають світло на важливий соціальний аспект – судову боротьбу власників Кальника за маєтності, якими вони володіли.

У 70-х роках XVI ст. Кальником, Цибулевим, Хринівкою “й іншими селами” володіли Марина і Богдан Єнчинські**** після смерті їхнього батька Василя Єнчинського Марина Василівна була заміжжю за Гаврилом Яковицьким і не проживала в цих маєтностях, а мешкала у Володимирі на Волині. Напевне частиною її маєтків управляв керуючий (часто називався – губернатором), який не був здатний організувати належний захист її “отчини й дідизни” від “обопільних сусідських кривд і збитків чималих у різних речах і пожитків моїх”⁷⁸. Марина Василівна та її сини Іван і Петро Гавриловичі Яковицькі 30 жовтня 1571 р. звернулися до Володимирського гродського підстарости Михайла Павловича з проханням передати в опіку маєтності її приятелю підстарості Вінницькому Борису Івановичу Сові ”з усіма платами, прибутками і пожитками моїми, що на мене і на

⁷⁶ Львівська національна бібліотека НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 4108. – Арк. 59–60; Спр. 4501 П. – Арк. 138–138 зв.

⁷⁷ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – Львів: Наукове Товариство імені Тараса Шевченка, 2008. – 1217 с.

*** Щиро вдячні кандидату історичних наук, доценту Київського національного університету імені Тараса Шевченка Миколі Олексійовичу Рудю за надані матеріали.

**** У документах трапляється різне написання прізвища, зокрема Єнчинські та Янчинські. Ми використовуємо прізвище, так, як воно вживається у документі.

⁷⁸ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – С. 179.

синів моїх з тих маєтностей з частини моєї приходять⁷⁹. Він, маючи можливість і силу боронити її маєтності, міг забезпечити їхнє існування.

За дев'ять років, які минули після попереднього звернення до гродського суду Марини Янчинської, відбулися суттєві зміни в родині власників села Кальника. Брат Марини Богдан Васильович Янчинський, мабуть, помер і в соціальну діяльність включився його син Іван Богданович та молодший його брат Ярош. Та й у самої Марини відбулися зміни. Вона, мабуть, була у другому шлюбі за якимось Байбузою. У них був син Григорій, який обіймав посаду писаря брацлавського гродського уряду. Ось між двоюрідними братами на початку 80-х років XVII століття з новою силою розгорілося бажання розв'язати “гордіїв вузол” – остаточно розділити кальницькі маєтності між сім'ями.

Дітям необхідно було владнати виплату боргу, щоб розпочати законний поділ майна. 10 лютого 1580 року Іван Богданович Янчинський розповів усно й подав листа князю Федору Кунцевичу, який прийняв його за відсутності у Володимирі підстарости володимирського Олександра Кунцевича, записав до книги гродської. Розпочався розгляд судової справи. У листі Іван Богданович Янчинський просив “оголосити тим, кому треба знати”, що його небіжчик – батько Богдан Янчинський, ще будучи живим, взяв у борг 20 кіп злотих литовських у своєї сестри Марини Байбузової, заставив їй “все, з полями, з сіножатями, з дібровами, з пущами, з ловами, з бобровими гонами, ставами, ставищами”,⁸⁰ надавши їй правом ними користуватися. Ці гроші він віддав Григорію Байбузі.

Маючи потребу в грошах, Іван Янчинський власноручно позичив у нього ще сто кіп литовських злотих, які розділив з своїм рідним братом Ярошем під заставу маєтностей в Кальнику, Цибульові, Паріївці і Скоморошках*. Гроші були витрачені, а щоб їх повернути Іван Богданович радив своєму рідному братові, не чекаючи його частини, розплатитися з Григорієм Байбузовим. Розуміючи, що повернути борг він зараз не зможе, прохає перенести цей борг, в разі свого одруження, або смерті на його спадкоємців. Він застерігав їх, що повернення частки маєтностей в Кальнику йому, або його спадкоємцям можливе тільки по виплаті боргу і тих збитків, які пред'явить Григорій Байбуза. Цей лист, написаний 29 лютого 1580 р. власноручно Іваном Богдановичем, засвідчили “Богдан Костюшкович Хоболтовський, суддя земського повіту Володимирського, пан Петро Костюшкович Хоболтовський і пан Давид Михайлович Яковицький”⁸¹.

З документів 90-х років XVI ст. виявляється, що Кальником володіли чотири власники. Це діти і внуки Василя Янчинського: Марина, Богдан, Андріяс, а ім'я четвертого поки що не встановлено. Син Марини, Григорій Байбуза, був писарем брацлавського гродського уряду, а пізніше писарем Вінницького гродського уряду. Інші внуки Василя залишалися звичайними власниками маєтків.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років. – С. 257.

* У цих селах також були частки маєтностей Василя Янчинського. Далі у тексті ми будемо говорити тільки про їх кальницьку частку, розуміючи, що конкретні частки Янчинських були і в інших населених пунктах.

⁸¹ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – С. 259; ЦДІАУ. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 13 зв.–15.

1 січня 1599 р. у Кустичах* Федора Андріясівна Янчинська та її чоловік Михайло Кустицький внесли до Вінницького земського суду протест щодо несправедливого позову брацлавського воєводи і кременецького старости князя Януша Збараського до її брата Яроша Янчинського за те, що він немовби не подав до цього суду записів та інших документів на ці маєтки про продаж четвертої частини Кальника, Паріївки, Цибульова і Скоморошків. 12 січня цього року цю апеляцію прийняв Вінницький земський суд до розгляду.

Суд у складі судді Семена Ободенського, під судді Михайла Ласки і судового урядника виявив, що у 1592 р. Ярош Янчинський продав свою четверту частину кальницьких маєтностей своїй рідній сестрі Олександрі Богданівні (прізвище чоловіка – Плоський) за 2000 кіп литовських грошів у вічне користування “з дворами, з будівлями двірськими і селищами, з підданими тяглими, огорожниками і з підсусідками, з боярами, з чиншовиками, даниною і податками всякими і кожною землею, орною і неорною, з полями, сіножатями, з огородами, з виноградниками, з садами, дібровами, запустами, з борами, з гаями, з ловами, з лісами і з форостом зарослим**, з ріками, з гонами бобровими, з річками, з криницями, з болотами, з ставами, озерами і сажалками, з млинами і з висилками...”⁸².

“Люба сестра” Яроша, Олександра Павлова-Плоська, додавши куплену в нього четверту частину Кальника і маючи власну четвертину, стала володіти половиною кальницьких маєтностей.

15 січня 1599 р. від імені короля Сигізмунда III Луцький земський суд*** викликав на слухання Яроша Янчинського за те, що він, продавши свою частку маєтностей Кальника, не подав відповідних документів до цієї установи. Суддею було призначено Федора Чаплина Шпановського, під-суддею Івана Хренницького та урядників судових луцького земського суду. На судовому процесі Ярош Янчинський визнав, що позов є справедливим. Суд вирішив, щоб він вніс документи про продаж Кальника в книги суду і заплатив своїй сестрі Олександрі 14 гривень “шкод” (збитків). ”А як пан Янчинський двою чотирнадцять гривень вини зараз нам суду, і стороні заплатив і лист на продажу, перед нами поклавши, до книги добровільно признавши і усвідомив, і записати дав”⁸³.

22 січня цього ж року такий самий у луцьку земську книгу вписав і Андрій Іванович Янчинський про те, що він продав своїй двоюрідній сестрі, Олександрі Богданівні Павловій-Плоскій [Янчинській], за 2000 кіп литовських грошей свою частку маєтностей у Кальнику⁸⁴. Цей документ засвідчили Іван Чаплин Шпановський, каштелян київський, Федір Чаплин, суддя луцького земського суду, Хвилин Бокій Печихвостський.

*с. Кустичі – маєтьність Михайла Кустицького чоловіка Олександри Богданівни.

** Молода лісова поросль, яку власник дозволяв рубати для опалення садиб.

⁸² Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – С. 728–729; ЦДІАУ. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 190–193 зв.

***Земський суд – орган виборного шляхетського судочинства на території повітів, земель та воєводств.

⁸³ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – С. 733.

⁸⁴ Там само; ЦДІАУ. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 472–475 зв.

Був розв'язаний конфлікт між вінницьким гродським писарем Григорієм Байбузою та його двоюрідним братом Ярошем Янчинським. Ярош, як свідчить лист Байбузи до суду, повернув йому за себе й Івана Янчинського заставну суму за землю⁸⁵. Ярош Янчинський вступив у права власника своєю часткою кальницьких маєтностей, що відкрило йому можливість вільно нею розпоряджатися, в тому числі й продавати. Цим правом він скористався у повному обсязі.

На початку XVII ст. боротьба між спадкоємцями Янчинського та Ганною і Юхимом Корецькими за землі розгорілася з новою силою. У 17 декретах і позовах, наведених у своїх працях Олександром Яблоновським, відчувається боротьба “не на життя, а на смерть”. Князь з своєю дружиною вирішили за будь-яку ціну заволодіти Кальником та іншими селами цієї волості. Про що свідчать документи, про які піде мова далі.

18 липня 1600 р. відбувся судовий розгляд на скарги Семена Ободенського, брацлавського земського судді на князя Юхима Корецького та його дружину Ганну. Позивач звинувачував князя в тому, що він 13 липня цього ж року “наслав пана Богуфала, свого урядника Губинського, з чималим почтом, у вигляді кількох десятків чоловіків”⁸⁶ на його третю частину кальницької землі, якою він володів “довічним правом від пана Івана Яковицького й спокійно упродовж тривалого часу тримав й ніхто туди ніколи не вступав”, збирав з неї “доходи, плати й вигоди”. З метою покращення обробітку землі Семен розпорядився поставити два стовпи, на яких були написані заклики до людей селитися на слободи. Ось ці стовпи й знищили князівські слуги і вибили насильно з його димів усі доходи й плати⁸⁷. Суд ухвалив: князю повернути Семену Ободенському незаконно взяті доходи, відновити “стовпи-зазивали” і повернути незаконно захоплену землю. Світліший князь і княгиня відмовилися визнати рішення суду й продовжували утримати землю Семена як свою власну.

Цього ж 13 липня 1600 р. між княгинею Ганною Корецькою і житомирським підстаростою Павлом Плосььким та його дружиною Олександрою Янчинською у судовому порядку буде оформлений ще один позов щодо “виданих привілеїв на маєтності позвані у воєводстві Брацлавському, що знаходяться: сіл Кальника, Паріївки, Цибульова і Скоморошків перед тим проданих”⁸⁸. Нещодавно Микола Крикун опублікував “Впис у люблінську книгу Коронного трибуналу продажного листа житомирського підстарости Павла Плосьького і його дружини Олександри Янчинської...” про те, що вони у червні 1600 р. поступилися князю Юхиму (Йоахимові) Корецькому і його дружині Ганні Ходкевичівні частиною земель цих сіл за 6000 кіп литовських⁸⁹.

⁸⁵ Там само – С. 755–756.

⁸⁶ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – С. 808.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ *Jablonowski Aleksandr Zrodla Dziejoe.* – Tom XXI. Polska XVI wieku Pod wzgledem Geograficzno statystycznym – Tom X. Ziemie puskie Urraina – Warszawa, 1894. – С. 43.

⁸⁹ *Крикун Микола.* Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: статті і матеріали. – Львів, 2012. – С. 127, 128.

Судові позови в родині Янчинських (Ободенських) тривали і навесні 1602 р. Так, 24 квітня 1602 р.⁹⁰ суддя Брацлавського земського суду подав скаргу на князя Юхима [Йоахима] Корецького і його дружину Анну, з роду Ходкевичів, за те, що їхні піддані витіснили його з володінь третьою частиною Кальника, за знищення двох стовпів із закликами поселяться тут бажаючим на слободі⁹¹. 22 квітня цього ж року кальницькі землі були ще кілька раз предметом тяжб між Яном Янчинським і кн. Збаразьким щодо продажу його частини. Проте слідство не відбулося. У цей день був оприлюднений “маніфест Підгороденських через Яна Ветерського про справу щодо позовів кн. Юхима Корецького” стосовно поділу кальницьких земель⁹².

15 травня 1602 р. Павло Плоський знову звинувачує кн. Юхима Корецького, який не виконав рішення якогось попереднього декрету щодо маєтків Кальника, Цибульова, Паріївки і Скоморошків, про надання йому документів щодо “навіки проданих” цих маєтків⁹³. Тільки 12 травня 1605 р. Григорій Байбуза отримав “контракти продажу” кальницьких маєтностей, що “записані на Ганну княгиню Корецьку”⁹⁴.

Низка документів висвітлюють такий важливий соціальний аспект селянського життя, як втеча селянина від одного власника до іншого. Інколи власники розв’язували це питання у судовому порядку. Про це свідчить позов княгині Сангушкової від 17 травня 1606 р. до кн. Юхима Корецького з вимогою повернути “підданих позивачки із сіл Тростянця”, які втекли із своїми дружинами до Кальницького маєтку князя⁹⁵.

22 квітня 1605 р. у Вінниці Семен Ободенський знову подав скаргу на княгиню Ганну Корецьку про те, що вона не повернула йому захоплену ще п’ять років тому третину маєтностей Кальника. 8 червня 1605 р. Вінницький земський суд у складі судделегата Олекси Дяківського і під судді Михайла Ласки виявили, що княгиня та її чоловік Юхим силою заволоділи частиною його села, чим завдали великої шкоди, не відновили зазивний стовп з оголошенням про можливість заселення вільних земель. Суд закликав княгиню до “поділу в тому помістю Кальнику” і “шкоди минулі” повернути⁹⁶.

На “грунтах Кальницьких, в урочищі, прозваному Дідовкою” шляхетний пан Федір Шандировський “наїхав” на підкоморія і королівського секретаря Лавріна Пісочинського, який 27 березня 1604 р. подав до Вінницького гродського суду позов, в якому скаржився, що, коли його підданий жорницький Ясько Даниленко їхав 5 січня цього року у господарських справах, на нього “безпричинно” напали і пограбували “у нього коня, масті пегої, який коштує кіп двадцять грошів

⁹⁰ Декрет Коронного трибуналу в справі за скаргою брацлавського земського судді Семена Ободенського // Там само. – С. 808–809.

⁹¹ Там само.

⁹² *Jablonowski Aleksandr Zrodla Dziejoe.* – Tom. XXI. Polska XVI wieku Pod wzgledem Geograficzno statystycznym – Tom X. Ziemie puskie Urraina – Warszawa, 1894. – С. 422.

⁹³ Там само. – С. 450.

⁹⁴ Там само. – С. 521.

⁹⁵ Там само. – С. 523.

⁹⁶ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – С. 945–948.

литовських, сані й інші сані, які приводив, і з хомутом і з другим, все то коштувало копу гріш литовських; на тих санях тоді було четверть житнього борошна, купленого за золотий польський, і пшона четверть за півкопи грошів, хлібин п'ять, кожна хлібина коштувала по грошу, полот(?) солонини, яка коштувала сорок грошів литовських, свиняче сало, вартувало півкопи грошів литовських, двоє свиних поребр, кожне з яких коштувало по три гроші, солі сто сирців, купленої за чотири гроші, ліжник новий, коштував трьох золотих польських, рядно, коштувало копу грошей, сокиру, куплену за п'ятнадцять грошів. То все, що вище перераховане, в. м., пан Шандировський, пограбувавши, до дому свого, села Тростянця, припровадив і на свій пожиток привласнив...”⁹⁷.

Ще один приклад шляхетського свавілля засвідчує декрет Вінницького гродського суду від 23 вересня 1605 р. у справі скарги Романа, Олександра, Настасії і Марушки Кустицьких – синів і дочок Федори Андріївни Кустицької [Янчинської] про загарбання Адамом Богуфалом, довіреною особою князя Корецького в їхній частині Кальницького маєтку, 100 вепрів⁹⁸.

28 січня 1606 р. Олександр Янчинський перед намісником підстарости Луцького Султаном Васьковичем у Луцькому гродському судді розповів, що домовившись з княгинею Анною Корецькою (Ходкевич) про виділення його частини кальницьких маєтностей, для остаточного розв'язання цього питання його запросили приїхати до Корця. Під час розмови з чоловіком княгині виявилось, що він не знає про домовленість княгині й Олександра про необхідність розв'язати це спірне питання⁹⁹ і відмовився задовольнити вимогу Олександра Янчинського.

Ще одну спробу розв'язати судову тяганину про спадок у травні 1606 р. зробив Семен Ободенський у Вінницькому земському суді, подавши скаргу на незаконне володіння більшою частиною кальницького маєтку княгинею Ганною Корецькою. Суд у складі депутатів Головного трибуналу з усіх воєводств Корони Польської відхилив його позов, вважаючи, що він не врахував інтересів інших співвласників цього маєтку: Адама Ханського, Михайла Селянського, Яроша Чернявського, Івана, Андрія і Фрідріха Підгороденських, Яна Підгороденського – онука Анни Сукгоцької, Григора, Михайла, Лазаря, Яроша, Яна Тура¹⁰⁰.

Судові позови Янчинських один до одного, як і тяганина з княгинею Ганною Корецькою є яскравим свідченням шляхетського свавілля, володарювання принципу сили, боротьби за українську землю. Показова шляхетність феодалів зникала, як тільки у їхніх стосунках виникав особистий інтерес. Часто широко вживалися насильницькі збройні напади шляхтича на свого сусіда, захоплення його статків, зневага до окремої особистості феодального суспільства.

З початку XVI ст. Кальником володіли волинські Янчинські. Один із них, Івашко, залишив свої маєтності дочці Марині, яку ще називали “Кальничанка”. Вона одружилася із своїм родичем Єжи Янчинським. У 1608 р. її син Олександр Янчинський продав свою частину Кальника княгині Ганні Юхимівні Корецькій з

⁹⁷ Там само. – С. 880.

⁹⁸ Документи Брацлавського воєводства 1566–1609 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – С. 969–970.

⁹⁹ Там само. – С. 1006–1607.

¹⁰⁰ Там само. – С. 1028–1209.

роду Ходкевичів¹⁰¹, яка, вірогідно, відбудувала замок* після його спустошення у 1613 р.¹⁰² Пізніше цю купчу будуть оскаржувати інші спадкоємці Марини “Кальничанки”, мотивуючи свою вимогу тим, що, коли відбувалася купівля-продаж цієї частини села, в роду Янчинських були малолітні діти¹⁰³, а в такому разі закон забороняв відчуження маєтку.

Судове змагання трохи стихло після того, як Кальник у 1612 р. був знищений кримськими татарами, перетворившись на “порожнє урочище”. Пізніше Вінницький суд “виділить справедливу частку кожному із спадкоємців”, але не визначить точних меж володінь, чим залишить підстави для подальших судових розглядів¹⁰⁴.

Мабуть, князі Корецькі Кальник вважали вже повністю своїм. Тут у 1620 р. вони збудували фортецю: “Kalnik – k. 1620 kst. Koreckich – przy starem horod”¹⁰⁵. У цьому ж році князь спорудив фортецю і в Іллінцях. Є кілька замальовок і описів Кальницького замку, який звичайно змінювався. Першим, хто схематично змалював його у середині XVII ст. був Гійом де Боплан, а в кінці 80-х років цього ж століття – Франсуа-Поль Далерак твердив, що Кальницький замок збудований з каміння й цегли¹⁰⁶. Його думку спростовує опис Кальницького замку московитами, які приймали присягу Кальницького полку у 1654 р.: “У місті Кальнику острог, збудований дубовий, чотирьох веж, а в старому місті стали будувати дубо-

¹⁰¹ Rutkowski E. Przed kilkaset lat [Braclawuszczyzna] // Kwiaty i owoce. – Kijow, 1870. – S. 295.

¹⁰² Мальченко Олег. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств [XV–середина XVII ст.]. – К.: НАНУ, 2001. – С. 156.

* В українських землях другої половини XV – першій половині XVI ст., які перебували у складі Литви, існувало три лінії замків: північна по річках Десні, Дніпрі, Прип’яті; друга середня – від гирла р. Десни у глибину до витоків річок Рось і Тетерів; третя південна – від нижнього Дніпра через верхів’я р. Бугу до р. Дністра. На цих лініях розміщувалося 11 замків.

Загальний вигляд замку був однаковий [сучасною мовою – типовий]: простий і не дуже великий. Він складався із дубової або соснової стіни, поділеної на частини, або городні, різні за висотою та шириною. Стіни ззовні обмазували глиною, інколи стіни були більш потужні – складалися із двох паралельних стін, між які засипали глину. На кутах замку будували вежі – чотири або шестикутні з амбразурами, розміщеними на різних рівнях [внизу, в середині та зверху]. В середині замку знаходилися приміщення для зберігання зброї, пороху, біля стін прибудовувалися два–три приміщення, де проживали служилі люди замку, та окремі покої, де мешкали власниця, або місцеве начальство. На території замку будували церкву, льох для збереження майна людей, які переховувалися тут під час нападу ворогів на місто. Озброєння замку складалося з гармат та гаківниць, які стріляли кам’яними ядрами й кулями, облитими залізом. Тут був запас заліза, свинцю, селітри, сірки, каміння та дерев’яних колод, якими збивали із стін ворогів. Обов’язковим атрибутом замку був колодязь та підйомний міст, якщо навколо замку була вода.

Достеменно невідомо, яким був замок, збудований на початку XVII ст. княгинею Ганною Корецькою. Відомий план Кальницького замку, який склав професор В. Б. Антонович під час розкопок скіфських могил. У 1648 р. укріплення захопили козацькі війська. Див.: Słownik geograficzny krolewstwa polskiego i innych krjowe slowianskich. – Warszawa, 1880. – Т. 1. – С. 704–705.

¹⁰³ Edw. Rul. Kalnik. – С. 704.

¹⁰⁴ Edw. Rul. Kalnik. – С.704.

** До Петра I в Московії формою оподаткування селян було “димне” – від димаря, двору.

¹⁰⁵ Jablonowski Aleksandr Zrodla dziejowe. – Т. XXII. Polska XVI wieku. – Warszawa, 1897. – S. 89.

¹⁰⁶ Далерак Франсуа-Поль. Спогади про Україну // Хроніка – 2000 – № 2–3. – С. 95.

вий, з рублено одне прясло... А в місті свинцю і пороху немає. Сказав сотник Василь Радалов, що те є місто зруйнували ляхи і татарва"¹⁰⁷. У цей час у місті був один сотник і "козаків сорок шість чоловік". Напевне це ті, хто присягнув статтям Переяславської Ради.

Ґрунтовну карту Кальницького замку та його палісадів склав проф. В. Б. Антонович, яка опублікована у додатках до нашої монографії, присвяченої Кальницькому козацькому полку¹⁰⁸. Польський дослідник кінця ХІХ ст. Олександр Яблоновський у розділі праці "Miasta prywatne" ["Міста приватні"] вказує, що це місто [Kalnik star. – 650 димів, Kalnik nowy – 504 димів] належало кн. Корецькому¹⁰⁹. У 1671 р. укріплення Кальника описав Ульріх фон Вердум у своєму "Щоденнику": "Кальник складається з трьох міст, оточених з двох боків озерами, які утворює тут ріка Соб, а з двох інших боків добре зміцнений валами, ровом і частоколами"¹¹⁰.

Наприкінці першої чверті ХVІІ ст. княгині Ганні Корецькій вдалося відібрати кальницькі землі від колишніх чотирьох власників. Так, 30 квітня 1625 р. у земському суді були зафіксовані два рішення про те, що "Миколай та ін. Тури Анні Ходкевичівні кн. Юхимовій Корецькій свої частини дідичні в маєтку Кальника продає". Рядом зроблений ще один запис: "Ян Зубач Тур Анні кн. Корецькій продає частини своїх дідичних володінь Кальник, Цибулів і Паріївці"¹¹¹.

У 1629 р. місто складалося із двох частин – "Старий Кальник" належав Костянтину Волинському кн. Корецькому. Було у ньому димів (дворів) 650. Йому ж належав "Новий Кальник", в якому було 504 димів¹¹². Правда, в опублікованих джерелах знайшлися інші, повніші дані. Вони відмінні від тих, що подав В. Б. Антонович. У "Тарифі подимної податі воєводства Брацлавського" за 1629 р. зафіксовано, що у Старому Кальнику проживало 654 душ, котрі платили його власнику каштеляну Волинському князю Корецькому 327 злотих, а в Новому Кальнику в цей час проживало 504 душі, які сплачували тому ж власнику 252 злотих¹¹³. Можливо, ці дані взяті з "Tariff podymnego wdzstwa Braclawskiego. 1629", який також опублікував дослідник "підпольської України" ХVІ ст. Олек-

¹⁰⁷ Алфьоров О. Присяга Кальницького полку / Олександр Алфьоров, Сергій Горобець, Олексій Моньків. – С. 16.

¹⁰⁸ Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Кальницький козацький полк (1648–1711 рр.). – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2009. – С. 77–78.

¹⁰⁹ Jablonowski Aleksandr Zrodla dziejowe. – Т. ХХІІ. Polska XVI wieku. – Warszawa, 1897. – С. 502.

¹¹⁰ Вердум фон Ульріх. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... – С. 934; Кравець М. М. Відомості Ульріха фон Вердума про Україну другої половини ХVІІ ст. // Вісн. Київ. ун-ту. Історичні науки. – Вип. 30. – К., 1988. – С. 61.

¹¹¹ Jablonowski Aleksandr Zrodla dziejowe. – Т. ХХІ. Polska XVI wieku. – Warszawa, 1894. – С. 385.

¹¹² Антонович В. Б. Липовецкий уезд Киевской губернии. Кальник // ІР НБУВ НАНУ – Ф. І. – Спр. 8182 б. – Картка № 109; Краєзнавець 70 – 80 -х років ХХ ст. І. В. Пилипчук у своїй праці "Історія Кальника" [Дашів, 1981] на С. 4 називає 1160 димів. Це суперечить нашим підрахункам – 1158 димів.

¹¹³ Архив Юго-Западной России, издаваемые Комиссией для разбора древних актов... – К.: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1890. – С. 398.

сандр Яблоновський¹¹⁴. Отже, наші підрахунки свідчать, що з диму жителі Старого й Нового Кальника платили власнику 0,5 злотих. На цьому дослідник наголошує у згадуваній праці, що з диму власник отримував $\frac{1}{2}$ злото¹¹⁵.

Місто Кальник розбудовується і поступово перетворюється в укріплений центр рангового феодального маєстату. Нові власники відбудовували його, починаючи з княгині Ганни Корецької. Вірогідно, при ній була відновлена і фортеця з системою укріплень. Польський дослідник Олександр Яблоновський, автор три томної історії Польщі XVI ст. у розділі “Замки” описує фортеці на Побужжі, зокрема на р. Собі, і твердить, що у Кальнику та Іллінцях замки побудував князь Корецький наприкінці 1620 р., а в Дашеві князь Збаразький у 1590 р.¹¹⁶ Відомий французький інженер Гійом де Боплан, який слугував польським королям Сигізмунду III і Владиславу IV, об’їжджав Брацлавське воєводство, склав його ґрунтовну карту, з докладним описом укріплених центрів краю. Він визначив 47 фортечних міст. “Фортечні споруди, – писав він, – представлені з великими деталями, відзначені у містах по течії р. Бугу: у *Самойловці* [Samaeltowka]... Далі, на притоках р. Бугу з лівого боку у м. Самгородок [Samagrok]...Липовцях [Lipowies], Іллінцях [Elins], Пісочні (Piaczensne), Бабині [Bobin], Кальник [Kalnik]...”¹¹⁷. Кальницький полк, виникнувши у 1648 р., використовував ці укріплення у запеклій боротьбі з ворогами близько 63 років свого існування. Кальник занесений на карту Гійома де Боплана як великий населений пункт, укріплений ретрашаментами¹¹⁸. Він перший склав “Обрис укріплень Кальника”¹¹⁹, який переконує в тому, що французький інженер деякий час жив у Кальнику.

Існують опубліковані документальні матеріали, які висвітлюють соціально-економічні сторони розвитку Кальника у часи Руїни і є важливим джерелом історії міста середини XVII ст. Невеликий фрагмент за 1664 р. зачіпає низку аспектів – козацький лад, князівська феодальна власність – ще мало вивчені. Одне з них – як можна пояснити, що в козацькому місті, яке козаки боронили від поляків, феодал–поляк збирав податки на свою користь?

Можна зрозуміти, що політична та соціальна політика в місті залежала від позиції полковника, зокрема Кальницького, його політичної орієнтації. Можна припустити, що це трапилось, коли Кальницький полк підтримав Остапа Гоголя, котрий став наказним гетьманом Правобережної України під зверхністю польського короля. Польські магнати, у тому числі княгиня Ізабелла Чарторийська із Корця, дружина воєводи Волинського, була власницею кількох млинів на р. Соб в межах Старого й Нового Кальника, де мала 100 димів. Здаючи млини в оренду,

¹¹⁴ *Jablonowski Aleksandr* Zrodla dziejowe. – Т. XX. Polska XVI wieku pod wzgledem Geograficzno-statystycznym. – Т. IX. – Warszawa, 1894. – С. 132.

¹¹⁵ Там само. – С. 130.

¹¹⁶ *Jablonowski Aleksandr* Zrodla dziejowe. – Т. XXII. Polska XVI wieku pod wzgledem Geograficzno-statystycznym. – Т. XI. – Warszawa, 1897. – С. 89.

¹¹⁷ *Ляскоронский В. Г.* Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. I. Описание Украины. II. Карты Украины. – К.: Типография И. И. Чоколова, 1901. – С. 18.

¹¹⁸ Карта “*Barclavia palatinatus*” // Там само.

¹¹⁹ *Коваленко Сергій.* Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія: У 3-х т. – Т. 2. – К.: “Стікс-Ко”, 2008. – С. 112.

збирала податки з них. Так, з одного млина, в якому було ”три камені”, брала “млиний податок” по 3 злотих, а з ”козацького спільного” млина отримувала по “два злотих”, з трьох ступ їй платили по 1 злотому. Млином у два камені, яким користувалися селяни, платили по 15 грошів. Княгиня володіла водяним млином у два камені, які приводилися до дії водою, що падала згори. Із тих, хто користувався ним, княгиня отримувала по 1 злотому. Загальна сума млинового податку за 1664 р. складала ”сто шістьдесят сім” злотих¹²⁰.

Сімнадцяте сторіччя – найжорстокіша сторінка в житті українського народу. Лихоліття не обминуло й Кальник. Його руйнували, а він, як сфінкс, відбудовувався, повертаючи собі славу волелюбного центру Поділля, а з середини XVII сторіччя перетворюється на центр Кальницького полку. Коли сформувався Кальницький полк достеменно невідомо. На початку Визвольної боротьби в Україні існувало шість реєстрових полків: Чигиринський з 3222 козаками, Білоцерківський з 2990, Черкаський з 2996, Канівський з 3167, Корсунський з 3477 і Переяславський – 2982¹²¹. Більшість дослідників схиляється до думки, що Кальницький полк виник у червні–липні 1648 р., коли на Поділлі з’явився Максим Кривоніс із своїми сподвижниками¹²². Полковники, осавули та козаки полку – активні учасники найграндіозніших битв визвольної боротьби на її початковому етапі та наступних років після смерті Богдана Хмельницького.

Кальник згадується також і в документах кінця XVIII ст. Після приєднання Правобережної України до Росії в результаті третього поділу Польщі у 1795 р. тут відбулася перша російська ревізія населення. Кальник був у складі Липовецького повіту Брацлавської губернії. У Державному архіві Вінницької області зберігся двоаркушний документ – “ревізійний список єврейського населення” містечка Кальника від 14 листопада 1795 р.¹²³, який уточнює кількісний національний склад окремої групи жителів.

Отже, Кальник виник і розвивався в світлі перетворення феодального суспільства протягом багатьох століть. Перша згадка про нього в документах зустрічається у 1448 р., коли землі, на яких він вибудовувався були у складі Литовського великого князівства. Поселення попадає в руки польським феодалам. З виникненням козацтва, вільнолюбивої верстви українського населення, захисників вольностей і праотчої православної віри, розпочинається формуватися дух вільнолюбства і волі, які відігравали виняткову роль в розвитку суспільства, економіки й культури. Кальницька земля полита кров’ю й потом людей, які на ній жили й творили звитязну історію. Кальник у середині XVII ст. перетворюється в центр Кальницького козачого полку – важливої суспільно-політичної сили, котра на протязі 64 років відігравала виняткову роль в житті української спільноти.

Кальницький козачий полк – а не Вінницький, як твердять містичкові фахівці, зокрема, О. Дан, на жаль, надзвичайно винятковий, глибокий й оригінальний

¹²⁰ Исчисление поселений и дымов воеводства Брацлавского, по случаю взимания подымного и млинового налога // Архив ЮЗР. – Ч. II. – Т. VII. – С. 557.

¹²¹ Шевченко Ф. П. Передмова // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – С. 13.

¹²² Коваленко Сергій. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія. – У 3-х т. – Т. 2. – С. 112.

¹²³ ДАВО. – Ф. 177. – Оп. 1. – Спр. 1315. – Арк. 108–109.

козакознавець В. Кривошея? – феномен козацької слави й звитяжної запеклої боротьби, яка до цього часу залишається науково не вивченою і не висвітленою належним чином.

Розділ II

Історіографія й джерела козацької доби

370-річчя від початку козацької революції середини XVII ст. під керівництвом Богдана Хмельницького, яке наукова громадськість України відзначила у 2018 р. – це подія, що користується посиленням інтересом дослідників. Традиційно в ювілейні дні підвищується інтерес науковців, як і всієї громадськості нашої Вітчизни, як до цієї проблеми, так і до окремих її складових. Місто Кальник як полковий центр однойменного козацького полку заслуговує на те, щоб про нього розповісти більше й докладніше, окресливши його справжнє місце у вирі тих декількох десятків складних буремних років, котрі перевернули світосприйняття спільноти про Україну, про боротьбу народу за національне, соціальне й політичне визволення, про окрему військову одиницю¹²⁴.

Документальна основа дослідження цього питання є, з одного боку, нібито достатньою, а з іншого – фрагментарною, розпорошеною по багатьох солідних документальних збірниках, більшість яких нині є раритетною цінністю. Шану викликає інформація про Кальник та його полковників, опублікована на сторінках таких широко відомих документальних збірок, як “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией”¹²⁵ Тут, опубліковані важливі документи про козацький Кальник часів Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького та його продовжувачів часів Руїни. За своїм значенням, змістом і подією насиченістю вони частково розкривають місце Кальницького полку та його осідку, діяльність конкретних полковників на тому чи іншому відтинку боротьби. У цьому й інших виданнях опубліковані матеріали про участь Кальницького полку у військових діях проти російських військ В. Шереметєва під Києвом у 1658 р.,¹²⁶ в Конотопській битві 1659 р. У різних матеріалах стверджується, що Конотоп захищали: разом з Чернігівським і Кальницьким¹²⁷ полк, силами трьох полків – Ніжинського, Чернігівського і Кальницького¹²⁸, або й чотирьох¹²⁹.

¹²⁴ Казьмирчук Г. Полкове місто Кальник на початковому етапі Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького [1648–1654 рр.] // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 360 - річчю початку Козацької революції 1648–1667 рр. та 90 - річчю Гетьманату П. Скоропадського. 23 квітня 2008 року / Наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Вид-во “Науковий світ”, 2008. – С. 6–8.

¹²⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией [далі – Акты ЮЗР]. – Т. IX. [1668–1672]. – СПб.: Типография М. Этингера, 1877. – 988 + 24 с.; Т. X. [Дополнение к III тому]. – СПб.: Типограф. братьев Пантелеевых, 1878. – 838 + 24 с.; Т. XI. [1672–1674]. – СПб.: Типограф. М. Этингера, 1879. – 850 + 15 с.; Т. XII [1675–1676]. – СПб.: Типограф. братьев Пантелеевых, 1882. – 874 + 15 с.; Т. XIII. [1677–1678]. – СПб.: Типограф. А. М. Котельника, 1884. – 766 + 18 с. та ін.

¹²⁶ Акты ЮЗР. – Т. XV. – С. 282.

¹²⁷ Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – С.223; Акты Московского государства. – СПб., 1894. – Т. 2. – С. 668.

¹²⁸ Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 283; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 235.

“Архив Юго-Западной России” увібрав у себе спеціальні оригінальні документи часів середньовічного Кальника, які висвітлюють соціально-економічний та культурний розвиток міста протягом кількох століть, боротьбу власників за свої маєтності, будівництво кальницького замку¹³⁰ тощо.

Виокремлення вимагає надзвичайно важливий документ про Кальницький полк перевиданий у середині 90-х років минулого століття. В ньому наводяться прізвища, прізвиська, імена козаків, які потрапили до “Реєстру”, складеного 1649 р. після Зборівської угоди між Б. Хмельницьким і польським королем Яном Казимиром.

Існує два друкованих видання цього документа. Один опублікований у 70-х роках ХІХ ст. відомим дослідником О. М. Бодяньським із збереженням характерних рис його складання, у тому числі мови, правопису і пропусків, що були в оригіналі¹³¹. Сучасне видання більш стилізоване, наближене до сучасної української літературної мови, заповнено пропуски, подано коментарі. Цінність його тексту порівняно з попередніми списками в тім, що тут прізвища подано наближено до сучасної української мови¹³². Оригінал Реєстру зберігається в Російському державному архіві давніх актів у Москві [ф. 196, оп. 1, спр. 1691, арк. 1–449].

В цьому ж архіві співробітники Інституту історії України НАН України Олександр Алфьоров, Сергій Горобець і Олексій Монькін у ф. 137, оп. 2, спр. 196, лл. 1–75 знайшли новий список Кальницького полку, який немов би присягав цареві Олексію Михайловичу у 1654 р. Це якийсь дивний список: по-перше, в ньому названі деякі зовсім інші населені пункти [містечка: Войтівці, Песочин, с. Будмерівка та ін.], які входили до Кальницького полку, по-друге, в ньому досить багато пропусків прізвищ козаків та міщан, які присягали, незакінчених речень; по-третє, маємо описи кальницького та інших замків, їх озброєння, кількість храмів і їх функціональність тощо. Вважаємо, що це якась фальшивка, оскільки суперечить документам Переяславської ради, які свідчать, що Кальницький полк не схвалив рішень Ради і не підписав їх¹³³.

У 1655–1656 рр. склалися списки полків, в яких зазначалися міста й села, де вони розміщувалися. “Дійсний член Імператорського товариства історії та старожитностей Російських при Московському університеті” С. О. Белокуров відшукав в архіві “без річний” перелік “Черкасских полков” й опублікував його, зробив його атрибуцію, наголосивши на тому, що цей список був складений саме в ці роки, оскільки “Іван Богун полковник Вінницький згадується з квітня

¹²⁹ Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. 4. – С. 226; Филарет, архиепископ (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С. 293.

¹³⁰ Архив Юго-Западной России [далі – Архив ЮЗР]. – Кн. 3. – Т. – 2. – К., 1868. – С. 433 – 435.

¹³¹ Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданная О. М. Бодяньским. – М.: В Университетской типографии, 1875. – С. XIV–XV.

¹³² Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О. В. Тодійчук [голов. упоряд.] та ін.; Редкол.: Ф. П. Шевченко [відп. ред.] та ін. – К.: Наукова думка. 1995. – С. 265–288.

¹³³ Алфьоров О. Присяга Кальницького полку / Олександр Алфьоров, Сергій Горобець, Олексій Монькін // Запорозька Січ і Українське козацтво: Зб. наук. праць. – К.: Приорітети, 2013. – С. 3–36.

1654 р.¹³⁴ і не пізніше 1656 р., коли в цьому році помер Ніжинський полковник”¹³⁵. В документах (розповіді козаків Г. Семенова, О. Волошеніна, писаря Івана Виговського), опублікованих в цьому томі, є свідчення того, що Іван Богун, а також “Жаґалія кропивненський та полковники,...писар Іван Виговський” 17.12.1653 р. брали участь у переговорах козацької старшини з представниками польського короля та кримського царя¹³⁶. 19.12. 1653 р. (н. с.) ті ж особи, правда Жиґалія вже названий «кропивненський Жеґалова», та кальницький Іван Богун знову спілкувалися з польською стороною¹³⁷. Думаємо, що на сьогоднішній день найбільш точну інформацію про “Поселення Кальницького полку”, де є коротенькі нариси про ці населені пункти, подав Сергій Коваленко в 2-му томі своєї чудової козацької енциклопедії¹³⁸. Так, до кальницької сотні Кальницького полку входили ще села Василівка і Красеньке¹³⁹.

Шанобливого й обережного ставлення вимагають літописи Самовидця, Самійла Величка та Григорія Граб’янки, в яких фрагментарно згадується м. Кальник, воєнні події, які відбувалися поблизу міста та в ньому, про кальницьких полковників, протистояння ворогуючих сторін¹⁴⁰ тощо. Особливою увагою користувалася військова діяльність кальницького полковника Івана Богуна¹⁴¹, зокрема літописець розповідає про його участь як наказного гетьмана Правобережжя в осаді м. Глухова 1664 р. та його трагічну смерть¹⁴². Літопис Величка сконцентрував на своїх сторінках матеріали про кальницьких полковників: Івана Богуна¹⁴³, Івана Федоренка¹⁴⁴, Івана Сірка¹⁴⁵, Івана Вертелецького¹⁴⁶, Остапа Гоголя¹⁴⁷ – аналізується їхній військовий хист, висвітлюється їхня діяльність.

“Кройніка” Феодосія Софоновича – одна з визначних джерел та пам’яток української історіографії другої половини XVII ст. Цей твір написаний на основі урядових та монастирських документів, друкованих та рукописних хронік, публіцистичних творів, поданих через критичні оцінки автора, де літописна форма викладу матеріалу витіснена розгорнутою літературною розповіддю. Однак відзна-

¹³⁴ Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 570, 578.

¹³⁵ 1654 – 1656 гг. Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1905 год. – Кн. 2. – М.: Университетская типография, 1905. (Смесь). – С. 28.

¹³⁶ Акты ЮЗР. – Т. X, №3. – С. 89.

¹³⁷ Акты ЮЗР. – Т. X, № 3. – С. 86; Яковлева Т. Іван Богун: проблеми біографії / Тетяна Яковлева // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 147–157 (особливо – С. 153–155).

¹³⁸ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія / Сергій Коваленко: У 3-х т. – Т. 2. – С. 118–136.

¹³⁹ Там само. – С. 136.

¹⁴⁰ Величко Самійло Літопис / Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук: У 2-х т. – К.: Вид-во Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 139, 157, 214–215; Т. 2. – С. 70, 115, 165, 267, 275.

¹⁴¹ Величко Самійло. Літопис. – Т. I. – С. 108, 110, 113, 114, 127, 131, 138, 139, 156, 157 та ін.

¹⁴² Там само. – Т. 2. – С. 44.

¹⁴³ Там само. – Т. 1. – С. 108, 110, 113, 114, 127, 131, 138, 139, 156, 157, 159 – 161, 206, 207, 214, 215, 227, 228, 263, 266, 278.

¹⁴⁴ Величко Самійло Літопис. – Т. 1. – С. 142, 214, 215.

¹⁴⁵ Величко Самійло Літопис. – Т. 1. – С. 261, 266.

¹⁴⁶ Там само. – Т. 1. – С. 283.

¹⁴⁷ Там само. – Т. 1. – С. 83, 84, 89, 214, 257, 263, 266, 278, 311.

чимо, що попри низки цінних уточнень щодо подій визвольної боротьби 1648–1657 рр., автор припускається прикрих помилок і неточностей. Питання “Кальник і кальницькі полковники на сторінках Хроніки Феодосія Софоновича” ще не стало предметом спеціального дослідження. Джерельною базою для цього є кілька спогадів про військові події, у вирі яких згадується містечко Кальник, та досить таки точних і яскравих оцінок діяльності полковників Івана Богуна та Остапа Гоголя. Феодосій Софонович тричі згадує м. Кальник у контексті походу “восводи руського” Чернецького 1653 р. до Брацлавського воєводства, коли він “попустошив міста Борщагівку, Вінницю, Погребище, Кальник”¹⁴⁸. Цікаву інформацію про бойові дії Івана Богуна під Вінницею, Монастирищем проти Калиновського й Чернецького автор описує досить стисло, але акцентує увагу на мало знаних фактах, наприклад, про те, що “молодий Кисіль” потонув в ополонці на річці Буг, а пізніше пише про те, що “втече Богун до Монастирища”¹⁴⁹.

“Літопис Самовидця” – один із найперших творів про визвольну національно-соціальну війну українського народу середини XVII ст. та часів Руїни. За оцінкою українського історика XIX ст. Миколи Костомарова, він є найбільш об’єктивним та повним із подібних джерел, оскільки написаний сучасником тих подій. Літопис опрацювали відомі українські вчені Пантелеймон Куліш та Олександр Бодянський, який і опублікував його 1846 р. У “Літопису Самовидця” згадується й “Калишський” [читай Кальницький] полк¹⁵⁰.

Через 32 роки, а саме в 1878 р., опубліковано новий за нововиявленими списками з додатками трьох Малоросійських хронік. В ньому згадується м. Кальник і Кальницький козацький полк серед 21 полків в Україні. Правда Кальницький полк названий Калишевським (по списку Бодянського)¹⁵¹.

Деякі факти про Кальницький полк, його полковників, зокрема Івана Богуна й Остапа Гоголя є також у компілятивній, але найяскравішій “літературній пам’ятці” початку XVIII ст. “Літопису Григорія Граб’янки”¹⁵². Автор вів свої записи тоді, коли багато розповідей про життя козаків та їхні діяння, особливо “під проводом знаменитого вождя Богдана Хмельницького”, були забуті¹⁵³, а тому дозволив собі висловити низку довільних вигадок і неточностей.

Письменник та історик Василь Рубан у другій половині XVIII ст. опублікував коротку літописну розповідь про соціальні та національні зрушення середини та другої половини XVII ст. Вона значно поступається за своїм документальним насиченням двом попереднім – літописам Самійла Величка та Григорія

¹⁴⁸ Софонович Феодосій Хроніка з літописців стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 231, 255, 300.

¹⁴⁹ Там само.. – С. 230, 231.

¹⁵⁰ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобицах, бывших в Малой России по его смерти. – М.: Изд. Университетской типографии, 1846. – С. 14.

¹⁵¹ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трьох Малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического”. – К., 1878. – С. 110–111, 146, 19, 228–229, (468 с.).

¹⁵² Літопис гадяцького полковника Григорія Граб’янки / Пер. із староукр. – К.: “Знання” України, 1992. – 192 с.

¹⁵³ Там само. – С. 5.

Граб'янки, але в праці В. Рубана є цікаві дані про кількість у Б. Хмельницького козацьких полків у 1650 р. та про кількісний склад Кальницького полку¹⁵⁴.

Слід відзначити, що в цих літописах наводять багато неточностей, зокрема у назвах полків, прізвищах полковників, кількості козаків у тому чи іншому полку. Першим, хто звернув увагу на це, був Михайло Максимович. У 1855 р. у статті “Известия о летописи Григория Граб'янки, изданные 1854 года ...” автор наголошує, що за Б. Хмельницького у 1650 р. було не 15, як це трактується у літописах, а 16 полків. У деяких полках помилково “якийсь шалун поставив” у Чернігівському полку замість 996 козаків 9096, а в Ніжинському замість 983 – 9083, а “у Кальницькому замість 2046 – 6046”¹⁵⁵. Ці помилкові “цифри повторюються в історіях Симоновського, Рігельмана, Бантиш-Каменського, Маркевича” та в “Літопису” Рубана¹⁵⁶.

Всеохоплюючими є джерела, які з'явилися в результаті діяльності багатьох іноземців в Україні. Широко відомими й часто вживаними в науці є праці Гійома Левассера де Боплана, Еріха Лясоти, Жана-Бенуа Шерера. Тривалий час маловживаними були записки Евлія Челебі – турецького мандрівника, який багато подорожував Молдавією, Україною та Закавказзям. У його праці, присвяченій подіям в Україні, зафіксовані побутові, сімейні, військові замальовки, зокрема фортеці в Києві, Умані, Черкасах, Ладжині тощо. На жаль, Кальник як військова структура не згаданий ним, хоча саме тут загинув його брат. Евлія Челебі як знавець військової справи дає точні й чіткі описи зброї, воєнної тактики, соціального становища українства. “Козачий люд, – на його думку, – це стійкий, наполегливий і сердитий народ”, “плем'я безстрашних к'яварів”, які викликали у турків “страх”, позбавляючи їх сну та відпочинку¹⁵⁷.

Поступово серед дослідників Визвольної війни українського народу середини XVII ст. належне місце займають думки секретаря абата де Польм'є Ульріха фон Вердума, який відвідав Україну в 1670, 1671 і 1672 роках. Він об'єктивно і докладно описує 251 місто і село України, через які проїжджав, зокрема був свідком жовтневої 1671 р. спроби Яна Собеського взяти штурмом Кальник¹⁵⁸. Українською мовою текст “Щоденника” Ульріха фон Вердума опублікований у журналі “Жовтень” за 1983 рік у №№ 9, 10. Більш докладно про Кальник, його фортифікаційні споруди він описує в “окремому щоденнику” – найважливішому з досі знаних джерел, опублікованому Кс. Ліске¹⁵⁹.

¹⁵⁴ Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 с изъяснением образа тамошнего правления. – СПб., 1777. – 242 + LXI + 116 с.

¹⁵⁵ Див.: Друкарський відбиток у конвалюті самостійному під № П-4262, який зберігається у Відділі стародруків НБУ імені В. Вернадського НАН України. – Комплект № 4. – С. 159.

¹⁵⁶ Друкарський відбиток у конвалюті самостійному під № П-4262, який зберігається у Відділі стародруків НБУ імені В. Вернадського НАН України. – Комплект № 4. – С. 159.

¹⁵⁷ *Эвлия Челеби*. Книга путешествия: [Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века]. – Вып. I. Земли Молдавии и Украины. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1961. – С. 337.

¹⁵⁸ *Вердум Ульрих фон*. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672...через королівство Польське... / Пер. з нім. І. І. Сварника // *Жовтень*. – 1983. – № 10. – С. 93.

¹⁵⁹ *Liske X*. *Cudzoziemcy w Polsce*.... – S. 60.

Селянські та шляхетські садиби, побут українців, козаків та етикет прийому гетьманом Б. Хмельницьким іноземних послів, зокрема шведського Готтгарда фон Веллінга, розповідається у записках пастора Конрада Якоба Гільдебранта, який супроводжував посла у 1656 – 1657 рр. до Чигирини і Суботова¹⁶⁰.

Серед французьких джерел, присвячених козацькій Україні XVII ст., широко використовуються праці Гійома Левассера де Боплана¹⁶¹ та Жана-Бенуа Шерера, який згадує про Кальницький полк серед 15 відзначених Б. Хмельницьким у 1650 р., та Остапа Гоголя-Кальницького, який командував полком під час визволення Корсуня у 1674 р.¹⁶² Дослідники майже обходять увагою мемуари шевальє де Божо*, в яких він називає: “Кальник – колишня столиця України”. У них є низка цікавих і оригінальних думок про козаків, їхні військові звичаї, наводяться фактичні дані з історії України. Справжнє прізвище шевальє де Божо називає проф. Юрій Мицик – Франсуа-Поль Далерак, спогади якого “друкувалися декілька разів”. Юрій Мицик підготував до друку “Спогади про Україну”, де французький мандрівник зазначає, що “Кальник, Брацлав, Бар та інші” є прикордонними містами з Польщею¹⁶³. Ґрунтовно аналізує ці матеріали, колишній докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а зараз доктор історичних наук, професор із Ніжина Євген Луняк, завдячуючи його допомозі ми й використали надані документи¹⁶⁴.

Ще один французький сучасник визвольних змагань українського народу – Франсуа де Шассполь – у своїй праці “Продовження історії великого візира Ахмета Копрогли-паші та Великого Сеньйора Мехмеда IV, котрий нині править, його головних султанш-фавориток і інтриг Сералю та Порти. З додаванням історії Собеського, Великого короля Польщі, а також історій війн турків, татар, персів, московитів і поляків” [Париж, 1679], підкреслює, що м. Кальник посідав винятково важливе стратегічне місце у цій боротьбі, особливо за короля Собеського. Автор називає Кальник – столицею України, розповідає про його фортифікаційні оборонні споруди, кількість жителів та козацького гарнізону, який протистояв польському королю¹⁶⁵.

З’являються матеріали із польських архівів. Відомий вчений, доктор історичних наук, професор, отець Ю. А. Мицик наполегливо опрацьовує матеріали

¹⁶⁰ Оляничин Домет. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 154. – Львів, 1937. – С. 51–56.

¹⁶¹ Боплан Гійом Левассер де. Опис України... / Пер. з франц., прим. та передм. Я. І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.

¹⁶² Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. / Пер. з франц. В. В. Коптілов. – К.: Укр. письменник, 1994. – Т. II. – С. 203, 253. *Божо де – французький офіцер, дипломат, який перебував у Польщі в 1680-х рр., був наближений до польської королеви Марисеньки. Знаний у політичних колах Франції і Польщі, був невільником у Семи Вежах [Стамбул], звідки втік. “Мемуари” де Божо охоплюють період 1679–1683 рр. // Див: Beaujeu. Memoires du chevalier de Beaujeu... – Amsterdam: Chz les Heritiers d’Antoine Schelte, 1700. – S. 93.

¹⁶³ Далерак Франсуа-Поль. Спогади про Україну // Хроніка. – 2000. – №2 – 3. – С. 95.

¹⁶⁴ Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників / Євген Луняк. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 94, 143, 183, 190, 250.

¹⁶⁵ Луняк Є. Зазнач. праця. – С. 94.

бібліотеки Чарторійських у м. Кракові. Результатом його праці є публікації документів (тогочасні копії), які розкривають участь Кальницького полку у Збаразсько-Зборівській компанії, складений список (компут) полків, у тому числі і Кальницького, кількість козаків у ньому, хто очолював його¹⁶⁶. Ці матеріали українською мовою вперше опублікували Ю. А. Мицик і В. І. Цибульський¹⁶⁷.

Професор В. С. Степанков з Кам'янка-Подільська, аналізуючи рукопис М. Голинського з колекції Оссолінських, зокрема, матеріали про військово-політичні події в Україні середини 60-х років XVII ст., згадує, що у 1665 р., березні місяці, Кальник разом з Смілою, Суботів з Жаботином був поневолений С. Чернецьким¹⁶⁸.

Про Визвольні змагання українського народу залишилися щоденники та листи сучасників цих подій, у тому числі львівського міщанина Самуїла Казимира Кушевича. У 1648 р. він пересидів львівську облогу Б. Хмельницького і, на відміну від свого сучасника-львів'янина Б. Зиморовича, розповідає не тільки про події серед львівської спільноти, але й на теренах України. В листі від 24 липня 1648 р. згадує про сплюндрований татарами Кальник¹⁶⁹.

Новітнє джерелознавство про часи Руїни поповнилося кількома документами, в яких згадується участь 20 лютого 1666 р. кальницького полковника Василя Лобойка у Лисянській раді, яку провадив П. Дорошенко, та підписанням ним разом з іншими 10 полковниками Правобережної України та трьома сердюцькими і трьома січовими полковниками “Інструкції послам Війська Запорозького, відправленим на варшавський звичайний сейм, скликаний на березень того ж року”¹⁷⁰.

Надзвичайно мало документів про Кальник за часів правління І. Мазепи. Виявлене одне донесення гетьмана московському правителю царю Петру I від 8 лютого 1690 р. як відповідь на його інструкцію. У ньому І. Мазепа “доповідав”, що робить все, щоб поставити під контроль дороги, якими гінці Запорожжя проїжджають до Варшави і повертаються назад. Гетьман бідкався, що йому невідомо, коли і в яку “пору вони з польської сторони відпущені будуть і на які міста, на Білу Церкву або на Немирів”¹⁷¹ поїдуть. Документ визначає дві дороги, якими

¹⁶⁶ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. I. (1648–1649 рр.). – К.: НАНУ, Ін-т історії НАНУ та ін., 2012. – С. 360–363.

¹⁶⁷ Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Рівне, 1999. – №43. – С. 48–50.

¹⁶⁸ Відділ рукопису Львівської наукової бібліотеки України НАНУ. – Ф. 5. Оссолінських, №189/II, л. 1604; Степанков В. С. Рукопись М. Глинського – источник по истории Освободительной и антифеодальной борьбы народных масс Украины в 1648–1665 гг. / В. С. Степанков // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVII–XX вв.: Межвуз. сборник науч. тр. – Днепропетровск, 1990. – С. 58, 59.

¹⁶⁹ Шість листів С. К. Кушевича з 1648 р. про сучасні події // Жерела до історії України-Руси. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1913. – Т. VI. – С. 116.

¹⁷⁰ 1666 р. [лютого 20 (ст. ст.) під Лисянкою]. Інструкції послам Війська Запорозького, відправленим на варшавський звичайний сейм, скликаний на березень того ж року / Підготував до друку М. Крикун // Україна модерна. Число 2–3 за 1997–1998 рр. – Львів, 1999. – С. 318–327.

¹⁷¹ Донесення гетьмана І. Мазепи про його згоду докласти всіх можливих зусиль для захоплення ченця Соломона та перехоплення всіх запорозьких посланців на зворотному шляху із Поль-

гінці повертаються на Січ: 1. Біла Церква – Лебедин – Чорний Ліс – Січ; 2. “а як що на Кальник [так у документі – авт.], то дорога їх буде прямо на Запорожжя”¹⁷², оскільки біля Кальника походив Уманський шлях – відгалуження Чорного шляху.

Важливим, але мало вживаним дослідниками джерелом є епістолярна спадщина учасників Визвольних змагань та часів Руїни. До них віднесемо листи кальницьких полковників Василя Варениці до стряпчого Григорія Косагова та Михайла Поповича до І. Самойловича від 14 квітня 1674 р. про побори шляхти біля Кальника¹⁷³, Петра Дорошенка до Субан Кази аги¹⁷⁴, листування священнослужителів з П. Дорошенком та І. Самойловичем, зокрема Інокентія Гізеля¹⁷⁵, лист О. Гоголя до І. Гізеля від 24 листопада 1676 р. про гарантії збереження поліських маєтностей Києво-Печерської Лаври¹⁷⁶. Не менш важлива інформація в листі-зверненні наказного гетьмана О. Гоголя до сеймика Руського воєводства від 18 грудня 1675 р., як і лист київського полковника Костянтина Солонини та російського резидента у Варшаві полковника Василя Тяпкіна, які змальовують ставлення респондентів до зайнятої Гоголем посади наказного гетьмана від польської корони¹⁷⁷. Ці та інші листи висвітлюють глибинні відносини соціуму, задіяного у боротьбі за Україну, політичне, релігійне та культурне протистояння протиборчих сил.

Документальні джерела про Кальник та однойменний полк використовувалися дослідниками й публіцистами різних років та поколінь. Їхні матеріали розкидані по різних працях, які складають історіографічний доробок, в якому висловлена низка думок та висновків, які інколи суперечать одне одному. Проте вони мають виняткову цінність для історії України. Так, заслуговує на увагу скупе згадування у щоденнику словацького протестанта Даніеля Крамана, який відвідав Україну під час військових дій Карла XII і гетьмана Івана Мазепи проти московитів. Автор записок детально описує хід подій і згадує, що гетьман України Іван Мазепа призначив полковникові “городових” полків, “звані так згідно з фортецією”. Серед 19 козацьких полків названий і “кальницький”¹⁷⁸. Це ще раз переконує читача в тому, що Кальницький козацький полк приймав участь у Північній війні 1700–1721 рр. і скоріш на боці царя Петра I, у тому числі, у Полтавській битві. Пізніше цей полк підтримує гетьмана Івана Виговського, який у 1711 р. зробив невдалу спробу відновити свою владу на захопленій московськими військами

щі // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 276.

¹⁷² Там само. – С. 277.

¹⁷³ Письмо Кальницького полковника Василья Вареницы к Григорью Косагову с просьбой о помощи ратными людьми... // Акты ЮЗР. – Т. V. 1659 – 1665. – СПб.: Типография Едварда Праца, 1867. – С. 162; Акты ЮЗР – Т. XI. – С. 426 – 427.

¹⁷⁴ Акты ЮЗР – Т. XI. – С. 500.

¹⁷⁵ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 34, 134 – 136.

¹⁷⁶ Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 819 – 820.

¹⁷⁷ Додатки / Підготував М. Крикун // Україна модерна. – Число 2 – 3 за 1997 – 1998 рр. – Львів, 1999. – С. 54 – 58.

¹⁷⁸ *Краман Даніел*. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). – К.: Вид. центр “Просвіта” та ін., 1999. – С. 36.

Правобережній Україні, про що писав Микола Костомаров у своїй монографії, наводячи текст листа Івана Виговського до шведського короля.

Історіографія даної проблеми уособлює кілька напрямків: 1. Московсько-російський (Т. Таїрова-Яковлева); 2. Польський (В. Коховський, Л. Кубаля, І. Ролле.); 3. Український: українсько-дворянський (П. І. Симоновський, Г. А. Полетика, Д. М. Бантиш-Каменський, М. Берлінський, Я. М. Маркович)¹⁷⁹; українсько-буржуазно-націоналістичний, за О. Апанович. Ми ж називаємо його народницьким (національним) напрямком (П. О. Куліш, В. Б. Антонович, В. В. Волк-Карачевський, М. С. Грушевський); радянський (В. О. Голобуцький, К. Г. Гуслистий, М. Н. Петровський ті ін.). 4. Новітній, що набуває інтенсивного розвитку після здобуття Україною незалежності. Історіограф не може виступати як суддя, пам'ятаючи, що рано чи пізно він сам постане перед судом наступних поколінь. Кожний історіографічний напрямок має свої особливості, про що йтиметься далі. Проте хочеться звернути увагу на дві риси, які домінують у першому напрямку (співвідношення українськості та російськості), а в четвертому [розкріпачення історичних знань та світоглядних позицій сучасних українських дослідників від імперських і ленінських постулатів]¹⁸⁰.

До третього напрямку ми відносимо не тільки праці представників української романтичної історичної думки Дмитра Бантиш-Каменського, автора "Історії Русів", Миколи Маркевича¹⁸¹, Михайла Максимовича, В. Волка-Карачевського¹⁸² фрагментарні замітки О. Рігельмана та Л. Похилевича¹⁸³, але й доробок народницького напрямку в особі праць професора Університету Св. Володимира В. Б. Антоновича.

Історію українського козацтва другої половини XVII – початку XVIII ст. досліджував перший ректор, професор Університету Св. Володимира, Михайло Максимович. В його наукових працях зібрано й систематизовано фактичний та статистичний матеріал виняткового значення: списки полків, полковників та сотенної старшини, про розвиток козацьких міст та містечок по обидва береги Дніпра¹⁸⁴. Тут є документи про Кальницький полк, його полковників, хоча їх значно менше, ніж матеріалів про Лівобережні полки. Заслугою автора є також те,

¹⁷⁹ Апанович О. М. Козацьке військо / Олена Апанович // Радянська енциклопедія історії України. – Т. 2. – К.: УРЕ, 1970. – С.410–412.

¹⁸⁰ Казьмирчук Григорій. Кальницький полк: історіографія та джерела // Соціальна історія: науковий збірник / За ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – Вип. IV. – К.: Видавець СПД Цимбаленко Є. С., 2008. – С. 54–58.

¹⁸¹ Маркевич Николай. История Малороссии: В 5-ти т. – М.: Типограф. Августа Семена, 1842. – Т. I. – 387 + X с.; Т. II. – 673 + XVI с.; Т. V. – М., 1843. – 345 с.

¹⁸² Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с козацеством во второй половине XVII и начале XVIII века / В. Волк-Карачевский. – К.: Тип. Имп. Унв. Св. Владимира, 1899. – 361 с.

¹⁸³ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 319–320.

¹⁸⁴ Максимович М. А. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. I. Отдел исторический. – К.: Типография М. П. Фрица, 1876. – С. 654 – 746.

що він подає критичні зауваження про праці своїх попередників, виявляє помилки, допущені ними¹⁸⁵.

Грунтовне дослідження про протистояння Польщі козацьким звиятам за свою волю й кращу долю присвятив професор Університету Св. Володимира, В. В. Волк-Карачевський. Він задекларував, при наявності великої кількості праць, “заяложеності” теми, що вирішив розказати про події, які відбувалися на Правобережжі, де в основному й відбувалося це кроваве протистояння¹⁸⁶. Можливо вперше автор в монографії подав досить розгорнутий аналіз студій своїх попередників, зокрема М. Максимовича, М. Костомарова і сучасників – В. Антоновича, коротко охарактеризував літописні й архівні джерела¹⁸⁷. Відчувається проросійська позиція автора, його бажання принизити Івана Виговського, загострити увагу читача на найдрібніших помилках гетьмана, прорахунках в його політичній діяльності, пропольській орієнтації. Вчений констатує: “...коли Виговський отримав булаву, його плани, його наміри були чітко і ясно визначені і що тоді вже у нього виникла була думка об’єднати Україну з Польщею і що вся його діяльність схилялась саме до цього”¹⁸⁸.

Надзвичайної ваги мають підготовчі матеріали й наукові та популярні праці В. Б. Антоновича, котрий провів у 1891 р.* розкопки скіфських могил біля Кальника, склав план колишніх фортифікаційних укріплень, зібрав історичну інформацію про поселення для історико-географічного словника. Матеріали, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського НАН України, – це не що інше, як саморобні каталожні картки, на яких фіксуються історичні події, більшість яких пов’язана з Кальником козацької доби. Надзвичайно цінним є наявність посилань на джерела, з яких вчений взяв ці відомості.

Представники народницького напрямку – М. Максимович, П. Куліш і М. Костомаров у своїх узагальнюючих працях про визвольні змагання 40 – 80 -х

¹⁸⁵ Максимович М. А. Обзорение городских полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого. – С. 701–702.

* Володимир Боніфатійович Антонович мав намір провадити розкопки біля Кальника ще 1887 р. Мабуть, він зустрічався з керівництвом Товариства кальницького цукровобурячного заводу і провів попередні переговори про розкопки, на землях якого знаходилися скіфські могили. Про це красномовно свідчить лист “покірного слуги” керуючого заводом Гаврила Єнні до професора Імператорського університету Св. Володимира у Києві. 14 червня 1888 р. з телеграфної станції м. Дашева до Києва на вул. Жилянську, 20 надійшов лист такого змісту: “В исполнение моего обещания честь имею известить Вас, Милостивый государь, что поле, на котором находятся курганы, виденные Вами при с. Кальнике, будут совершенно свободны от хлеба к 25 июля с. года, а потому, если Вы и поныне пребываете в намерении раскапывать их, то с вышесказанного числа можете свободно приступить к этим раскопкам, а нам очень приятно будет встретить Вас у себя”. Це – писарська копія листа, а далі рукою підприємця дописано: “Примите, глубокоуважаемый Профессор, мое уважение в истинном к Вам почтении, с которым честь имею быть Вашим покорным слугою. Подпись – Гавр. Енни”. Лист зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. 1. – Спр. 7857. – 1 арк.

¹⁸⁶ Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с козацеством во второй половине XVII и начале XVIII века. – С. I.

¹⁸⁷ Там само. – С. I–XII.

¹⁸⁸ Там само. – С. 12–13.

років XVII ст. тільки інколи згадують участь Кальницького полку в тих чи інших воєнних подіях. Віддаємо належне таланту професора Університету Св. Володимира, Миколі Костомарову, який геніально відтворив період Руїни в Україні, докладно описав жахливі події запеклої братовбивчої боротьби козацької верхівки за гетьманську булаву та полковницькі перначі, вміле використання її сусідніми державами, які наполегливо бажали загарбати, якщо не всю, то, принаймні, “шматочок” української землі. Його праці “Руїна”, “Мазепа та мазепинці” – це талановиті історичні праці з цієї проблеми, які й досі залишаються невідомі¹⁸⁹, не кажучи вже про те, що їх потрібно перевидати для широкого читацького загалу.

У середині XIX ст. в середовищі української інтелігенції виявилось негативне ставлення до гетьмана Б. Хмельницького, зокрема Тарас Шевченко у “Розритій могилі”, а за ним і Павло Чубинський у першій версії тексту гімну України звинувачують Богдана Хмельницького за те, що марно зголосився співпрацювати з Московією:

“Ой Богдане, Богдане,
Славний наш гетьмане!
Нащо віддав Україну
Москалям поганим?!”¹⁹⁰.

У четвертій версії вірша Павло Чубинський опустив конкретну назву ворога України тобто “москалів поганих”, замінивши на невизначене “ворогів поганих”.

Цінними для читача є роздуми Михайла Грушевського про Визвольну війну українського народу середини XVII ст., висловлені ним у кількох томах багатотомної “Історії України-Руси”, де належне місце здобули воєнні події під Кальником та участь в них Кальницького полку за часів Хмельниччини¹⁹¹. Історик рясно використовує документальні матеріали, які розповідають про конкретні події, діяльність кальницьких полковників і насамперед Івана Богуна.

Наприкінці XIX ст. з низкою досліджень про Хмельниччину виступив Михайло Грушевський. Аналізуючи діяльність гетьмана, його політичні й дипломатичні заходи, вчений звернув увагу на прорахунки, допущені Б. Хмельницьким¹⁹². Наприклад, говорячи про Зборівську угоду, яку ми нині розглядаємо як визначну віху у державотворчих процесах гетьмана, історик вважає негативною, як подію, що загострила стосунки між козацькою старшиною і народом, сприяла втраті нею “ролі проводирів народу”¹⁹³. Неоднозначно історик оцінив і Б. Хмельницького. Віддаючи належне радянським революційним оцінкам 30-х років XX ст., він на-

¹⁸⁹ Собрание сочинений Н. И. Костомарова: Исторические монографии и исследования. – Кн. VI. – Т. XV. Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича; Т. XVI. Мазепа и Мазепенцы. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1905. – 815 с.

¹⁹⁰ Чубинський П. Ще не вмерла Україна // Мета [Львів]. – 1863. – № 4. – С. 271.

¹⁹¹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань [голова] та ін. . – К.: Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Кн. I. – С. 492, 493.

¹⁹² Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Львів: НТШ, 1898. – Т. XXIII – С. 1–30.

¹⁹³ Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз. – С. 13.

звав гетьмана опортуністом-хитруном, протиставивши його боротьбу чесній і твердій позиції Нечая¹⁹⁴.

У 1908 р. українська громадськість познайомилася з надзвичайно цікавою й ґрунтовною, як на той час, працею Миколи Аркаса “Історія України-Руси”, що викликала неоднозначне ставлення до неї. Особливе невдоволення нею висловлював Михайло Грушевський. Це була неприхована заздрість, адже з’явилася перша синтетична праця з історії України, написана легкою й зрозумілою мовою, яка користувалася увагою й шаною у читачів. У ній автор, розповідаючи про Національну революцію середини XVII ст. та Руїну, згадує Кальницький полк, 1650 р. поділеного на 18 сотень на чолі з Іваном Федоренком та участь полку в поході Пилипа Орлика 1711 р. з метою відновлення гетьманської влади об’єднаної України. Правда, Аркас акцентує увагу тільки на тому, що татари, союзники Пилипа Орлика, із-під Білої Церкви розбіглися по містах і селах, в тому числі й по території Кальницького полку, грабуючи й забираючи в ясир людей¹⁹⁵.

На початку XX ст. в науковому світі з’явився оригінальний, самобутній історик-українець козаччини Василь Герасимчук (Гарасимчук), котрий був учнем М. С. Грушевського, багато працював в актових залах Варшави, Кракова, Санкт-Петербургу, Москви і Львова де вибрав виняткової важливості документи, які висвітлюють різні роки Національно-визвольної революції 1648–1657 рр. і років Руїни. Серед них потрібно назвати листи козацьких керманічів до польських владних структур, державних і політичних діячів. Він опублікував польською мовою текст Гадяцької угоди*, з колекції бібліотеки Чарторийських в м. Кракові¹⁹⁶. Це невелика частинка того, що він зібрав. Більшість матеріалів пропали у роки Другої світової війни, а те що збереглося, опублікували в наш час¹⁹⁷. Особ-

¹⁹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань [голова] та ін.. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Кн. I. – С. 13.

¹⁹⁵ Аркас М. М. Історія України-Руси / Вступне слово і комент. В. Г. Сарбея. – Факс. вид. – К.: Вища школа, 1990. – С. 189, 301.

¹⁹⁶ Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат / Василь Герасимчук // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Львів, 1909. – Т. 89. – С. 82–90.

¹⁹⁷ Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку / Василь Гарасимчук. – Львів, 1994. – С. 13–132

*Історіографія проблеми “Гадяцька угода” виникла й розвивалась в рамках науково-хронологічній послідовності: ранньомодерної (козацько-польської), народницько-національної, радянської, сучасної і діаспорної. Їхнє становлення відбувалося в рамках розвитку національних суспільних наук: польській, московсько-російській, українській. В рамках всесвітньої історичної науки йшов розвиток діаспорної історіографії.

Новітня історіографія Гадяцької угоди ввібрала в себе певні досягнення попередніх років, синтезувала їх відповідно до рівня розвитку історичної думки і науки. Відчувала вона й вплив суспільно-політичних потрясінь в Центральній і Східній Європі на початку XX ст., тиск досягнень світової історіографічної думки.

Історіографічний здобуток проблеми відбувався в процесі вивчення основних тем: причин прийняття Гадяцької угоди, вияснення авторів і розробки її тексту (змісту), впровадження його в польському і українському (козацькому) суспільстві, результати/нереалізація тощо.

Звертаючись до причин прийняття Гадяцької угоди Олена Апанович, Микола Крикун розглядали її в площині особистостному – бажанні Івана Виговського розірвати політико-економічні пута Московії, яка потихеньку, помаленьку обмежувала автономію України,

ливою увагою у нього користувалися роки гетьманатів Івана Виговського і Юрія Хмельницького¹⁹⁸, зокрема підготовка і прийняття Гадяцької угоди, реакція суспільства на неї та Чуднівська компанія¹⁹⁹.

Надзвичайно цікаву, оригінальну й ґрунтовну роботу підготував в 1912 р. і опубліковану польською мовою В'ячеслав Липинський, який її постійно покращував і друкував українською мовою. Червоною ниткою через вісім розділів проходить думка, що в процесі революції 1648–1659 рр. в Україні формується

нав'язувала своє бачення розвитку самодержавного суспільства на українських землях (В'ячеслав Липинський). Василь Герасимчук (Гарасимчук), вбачав в політичній діяльності бажання Івана Виговського за допомогою поляків “привести Україну назад до сполуки з Польщею на підставі зложеного Гадяцького договору”. Народ, на його думку, боявся повернення до польщизни, до рік крові й знущань. Та й Ів. Виговський не зумів розв'язати соціальне питання, не враховував інтересів простого люду (т. 59, с. 17).

Щодо авторства статей Гадяцької угоди, то серед українських істориків великих розходжень не має. Так, Микола Крикун вважає, що одним із авторів тексту з польської сторони був Станіслав Беньоховський (Беневський за В. Герасимчуком). “Справжнім творцем Гадяцького трактату”, на думку Олени Апанович з українського боку був Юрій Немирич, представник козаків.

Важливою темою цієї історіографічної проблеми є ставлення козацької старшини до змісту і, особливо до доцільності прийняття угоди. Багато старшин не сприймала її потреби приймати. Особливо флюсово Микола Крикун подає позицію Остапа Гоголя. Він так мудрує, що не може чітко сказати, чи був О. Гоголь прихильним до прийняття угоди, чи ні. Тарас Чухліб однозначно вважає, що полковник її не підтримував. В'ячеслав Липинський твердить, що Іван Богун до угоди “був настільки ворожим”, що поляки раділи любим слухам про його смерть.

Зміст угоди розглядали багато істориків: Василь Герасимчук, Олена Апанович, Григорій і Марія Казьмирчук, Микола Крикун та ін. Вони вважали, що угода була новим юридико-політичним напрямком в стосунках козащини й Польщі. Більшість схиляється до того, що вона була не на часі, а випереджала розвиток польсько-української спільноти. Подальші події підтверджували це – крім декларації намірів, угода не впливала на зміни стосунків сторін, що її декларували.

Окремо потрібно зупинитися на вивченні статей угоди, зокрема про роль церкви в суспільстві, як вони трактувалися по-новому в Гадяцькому трактаті. Василь Герасимчук вважає, що основопологаючим в цьому питанні була декларація примирення, загального пробачення і толерантності між конфесіями. Дивним є його думка, що автори угоди бажали бачити в цій спілці Москву. [Детальніше див: *Казьмирчук Г.*, *Казьмирчук М.* Новітня історіографія Гадяцької угоди 1658 р.: досягнення й проблеми вивчення. Доповідь на конф. *Kultura i historia Kozaczyzny. Program konferencji*. 1 грудня 2018 р.]. Доп. опублікована у форматі статті: *Казьмирчук Г.* Новітня українська історіографія Гадяцької угоди 1658 р.: досягнення й проблеми вивчення / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич.* – К.: ПП “Видавництво “Гілея”, 2019. – Вип. 141 (№2). Ч. I. Історичні науки. – С. 62–68.

¹⁹⁸ *Герасимчук В.* Виговський і Юрій Хмельницький. Історичні студії / Василь Герасимчук // *Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка.* – Львів, 1904. – Т. 59. – С. 1–40; Т. 60. – С. 41–70; *Його ж.* Виговщина і Гадяцький трактат / Василь Герасимчук // Там само. – 1909. – Т. 87. – С. 3–34; Т. 88. – С. 23–40; Т. 89. – С. 46–71. Чуднівська компанія 1660 р. // Там само. – 1912. – Т. 112. – С. 74–89, Т. 113. – С. 44–68.

¹⁹⁹ *Герасимчук В.* Чуднівська кампанія 1660 р. / Василь Герасимчук // Там само. – 1912. – Т. 112. – С. 74–89, Т. 113. – С. 44–68.

українська нація, яку обособлює “нова українська аристократія, що рекрутувалася з посеред старої шляхти”²⁰⁰ (Остап Гоголь, Йосип Глух, Антон Жданович та ін.). В праці автор говорить про кальницьких полковників – Івана Богуна, Остапа Гоголя, Івана Вертелецького, стверджує, що Іван Богун (також Федоренко, Федорович, тобто ототожнює їх в одній особі),²⁰¹ який негативно ставився до Гадяцької угоди, до кінця свого життя не був прибічником ні Москви, ані щі²⁰². Польська історична думка про участь Кальницького полку у боях під час Національно-визвольної боротьби фрагментарно формується в суспільстві завдяки спогадам учасників цих подій. Поляки називали цю подію громадянською війною, відштовхуючись від заангажованого теоретичного постулату про належність споконвічних українських земель до польських. Українські вчені справедливо визначають її як національно–визвольну революцію, а ми б конкретизували цю оцінку ще й наявністю великої ваги громадянських зрушень. Виняткове значення мають праці польського історика XVII ст. Віспасіана Коховського та його колеги пізніших часів, польського історика, який прожив усе своє свідоме життя у Львові, тут же відійшов у світ Божий, похований на Личаківському кладовищі – Людвіга Кубаля (09. 09. 1838–1918)²⁰³, – де вони, зокрема висловлюють захоплюючі відгуки про Івана Богуна²⁰⁴. Олександр Яблоновський, вихованець Університету Св. Володимира – про його праці з соціально-економічної й військової проблематики часів козаччини йшлося вище. Першостепенний історик Польщі, за визначенням М. Максимовича, В. Коховський писав, що згідно із Зборівською угодою 1649 р. було створено шістнадцять козацьких полків і серед них Кальницький у кількості 2046 реєстрових козаків, який очолював Іван Федоренко²⁰⁵. Ці матеріали використав Михайло Максимович у своїй праці,²⁰⁶ при цьому уточнив, що В. Коховський пропустив ще один полк – Білоцерківський, зробив перекручення прізвищ деяких полковників, що відбилася в працях інших дослідників наступних років, зокрема Граб’янки (Савич перетворився на – Павицького і Жданович на – Адамовича)²⁰⁷.

Нещодавно світ побачив українізований переклад праці видання 1887 р. відомого українсько-польського історика та психіатра, доктора Антонія–Йосипа

²⁰⁰ *Липинський В.* Твори. – Т. 3. Україна на переломі: 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В’ячеслав Липинський. – Філадельфія, 1991. – С. 152.

²⁰¹ Там само. – С. 151.

²⁰² Там само.

²⁰³ *Пестрикова О. В.* Людвіг Кубаля – львівський історик другої половини XIX ст. / О. В. Пестрикова // Історичні етюди: зб. наук. пр.; під ред. д. і. н., проф. С. І. Світленка. – Дніпро. – Вип. 5. – С. 129–131.

²⁰⁴ *Kochowski W.* Pamiętniki do panowania Zygmunta III; *Annalium Poloniarum ab obitu Vladislavi IV.* – Cracowioe, 1683. – Т. 1. – С. 264–265, 361–363; *Kubala L.* Szkice historyczne. – Lwow, 1880.– Ser. I – S. 293–294; *Listy Jana Kazimirza do Maryi Ludowiki* (wyd Czarmak) – Kwartalnik Historyczny – 1891 – С. 22.

²⁰⁵ *Kochowski W.* *Annales Poloniae.* – Cracowioe, 1683. – S. 186.

²⁰⁶ *Максимович М.* Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого / Михаил Максимович // Отдельный оттиск. – С. 18.

²⁰⁷ Там само. – С. 19.

Ролле (26.09.1830–21.01.1894)²⁰⁸. Він часто друкувався під псевдонімом “Dr. Antoni J”. Вона присвячена життю й військовій, політичній діяльності видатного козацького полковника середини XVII ст. Івана Богуна. Його методологічні підходи до вивчення історичного минулого свідчать про те, що він один із перших використовує психоісторичні та інтелектуальні засади. Крім авторського тексту, де висловлені його оригінальні негативні оцінки Національно-визвольної боротьби українського народу 1648–1657 рр., книга також містить сучасне дослідження українських вчених з історіографії питання, зокрема біографії Івана Богуна²⁰⁹. Її цінністю є ґрунтовні наукові коментарі, складені Дмитром Вашуком.

У руслі панівної у XVIII ст. концепції “домової війни” В. Коховського і С. Твардовського написав свою працю вихованець Університету св. Володимира, але медичного факультету, Антоній Йосип Ролле, в якій змалював романтичний образ, дуже близький образу легендарного Івана Богуна²¹⁰. Змальовуючи виникнення народного гніву, форм і методів боротьби, автор наголошує на найнищівських сторонах характеру людини чи військових або суспільних об’єднань. “Сучасники називали ці злочинні загони – збунтованим холопством, свавільними купками, руським бунтом, а походи цих загонів – гайдамацькими рейдами”²¹¹ Не милує А. Й. Ролле ватажків цих загонів, називаючи їх жорстокими, кровожерливими. Особливо виділявся серед них дикий М. Кривоніс з сином і братом. “Його ватажок, відображував брутальні сили, відігравав роль величезного обуха, котрий, вдаряючи, стирив в порох цілі сотні супротивників”²¹².

А. Й. Ролле поставив перед собою завдання – виявити у житті Івана Богуна “якусь романтичну пригоду” в такий період страшної соціальної завірюхи, серед крові та пожежі²¹³. Він довго й нудно роздумував про роль жінки в цей час, ставлення до них козацьких ватажків, зокрема Богдана і Тимоша Хмельницьких та інших. Він навіть наводить слова Миколи Костомарова, що любов гетьмана до дружини Чаплинського “була однієї з причин братовбивчої війни”²¹⁴. Після чого переходить до огляду військової звитяги Івана Богуна, відтіняє його від кровожерливого Кривоноса, повторює оцінки полковника, дані йому Людвігом Кубалю. Поверхово зупиняється на битві І. Богуна з польським військом М., Калиновського, зупиняючись на незначних фрагментах битви, зокрема: на льоду р. Південного Бугу, підступній вилазці полковника, який навів шорох в польському таборі, а пізніше на панічній їхній втечі з під Вінниці²¹⁵, Автор допускає низку помилок. Він зразу ж зробив І. Богуна Брацлавським полковником, а київського митрополита Сильвестра Косова і олександрійського патріарха вписав в оточеному поля-

²⁰⁸ Dr. Antoni J. Iwan Bohun – pulkownik kozacki // Dr. Antoni J. Szkce i opowiadania. – Ser. 5. – Warszawa-Krakow, 1886. – 465 s. [Вид. 2-е. – 1887 р. – С. 145–225.]

²⁰⁹ Ролле И. Й. Иван Богун – козацький полковник: [історичне оповідання]. – К.; Кам’янець-Подільський: “Медобори”, 2012. – 192 с. [переклад із польської Ірини Ремішевської].

²¹⁰ Ролле И. Й. Иван Богун – козацький полковник [іст. оповідання / Др. Антоній Й.; [пер. с поль. Ірини Ремішевської]. – К.; Кам’янець-Подільський: Медобори – 2006, 2012. – 192 с.

²¹¹ Там само. – С. 46–46.

²¹² Там само. – С. 46.

²¹³ Там само. – С. 53.

²¹⁴ Там само. – С. 54.

²¹⁵ Там само. – С. 64–65.

ками козацькому таборі під Берестечком²¹⁶. Отож, в цій непогано написаній книжці багато домислів, вигадок, жорстких оцінок козаків, при тому, що польське військо було “ангельським, яке любило, шанувало і захищало українського селянина”...

Тривалий час польська історична думка розвивалася під впливом концепції В. Коховського, мало звертаючись до глибинного й глибокого вивчення документів, наявних, як у польських, російських так, і в українських джерелах. Так, великий коронний гетьман Ян Собеський в листах описує штурм поляками Кальника у 1671 р.²¹⁷, а польський король Ян Казимир фіксує події під Глуховом. У другій половині ХХ ст. ці події розглядали як “Селянську війну на Україні” в середині XVII ст., а дворянсько-буржуазна історіографія називала Хмельниччиною з точки зору її відповідності теорії класової боротьби, через що Б. Хмельницького історики оцінювали як “зрадника і запеклого ворога повсталого українського селянства”, який часто співпрацював з польськими та московськими панівними верствами, про що свідчить ганебна Зборівська угода з жорстоким приборкувачем українського народу²¹⁸.

Українознавча праця французького історика XVIII ст. Жана-Бенуа Шерера є вагомим вкладом у французьку історіографію козацтва. Дослідження відбиває авторське бачення долі українського народу, його наполегливу боротьбу за свою долю. Автор узагальнює концепцію книги так: “Цей народ, пам’ять якого повна спогадів про предків, скинув із себе ярмо, – і саме цього не хочуть йому пробачити”²¹⁹.

Українська радянська історіографія 60-х років минулого сторіччя дуже обережно досліджувала й висвітлювала окремі сюжети проблеми, особливо після святкування “преславного” 300 - річчя возз’єднання України з Росією. Найбільш популярною були аспекти життя й діяльності Кальницького полковника, а пізніше наказного гетьмана Івана Богуну, який в силу певних політичних та воєнних подій служив Речі Посполитій. Набули популярності “стерильні” енциклопедичні статті, в яких автори вимушено, під тиском радянської цензури твердили, що “Б[огун] був палким прихильником возз’єднання України з Росією”, його звинувачували у “таємних зносинах з росіянами”, не точно визначаються дати перенесення полкової квартири до м. Вінниці, в яких роках кальницький полковником був Іван Богун, акцентували увагу на спільній успішній боротьбі козаків і московитів у 1659 р., забувши про таку подію, як Конотопська битва, в якій брав участь Кальницький полк на боці Івана Виговського і де московці отримали шалений одвіт від частини українського козацтва²²⁰ тощо.

²¹⁶ Там само. – С. 68.

²¹⁷ *Werdum Y. Dyaryusz wyprawy Jana Sobieskiego z r. 1671 // Scriptores rerum Polonicarum – t. 4. – Krakow, 1878; Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego – t. 1. – Krakow, 1880.*

²¹⁸ Хмельницький Б. // Большая советская энциклопедия. – М.: БСЭ, 1935. – Т. 59. – С. 816, 817.

²¹⁹ *Шерер Жан-Бенуа* Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії; пер. з фр. В. В. Копотілов / Жан-Бенуа Шерер. – К.: Україн. письменник, 1994. – 311 с.

²²⁰ *Голобуцький В. О.* Богун Іван // Радянська енциклопедія історії України. – Т. 1. – К.: УРЕ, 1969. – С. 168–169; *Візир М. П.* Вінницький полк // Там само. – С. 309.

Західноукраїнські вчені 20–30-х років ХХ ст., особливо Іван Крип'якевич, досліджуючи розбудову української держави Богданом Хмельницьким, згадує участь Кальницького полку і його полковника Івана Богуна у воєнному поході під зверхністю наказного гетьмана Дем'яна Лисовця під Кам'янець–Подільський у 1651 р.²²¹ Розглядаючи “Каталог полковників 1648–1657 рр.” автор, слідом за В'ячеславом Липинським, твердить, що серед полкової старшини були вихідці із шляхти (наприклад, Іван Богун), міщан (Матвій Гладкий), духовенства (Іван Абрамович) та “старинних козаків” (Джалалій). Кальницький полковник Іван Богун пройшов Хмельниччину пліч-о-опліч з великим гетьманом. Історик помилково ототожнює Івана Федоренка з Іваном Богуном: “Іван Федоренко, Богун, 1649 – 1657 і далі”²²².

В Інституті рукопису НБУ імені В. І. Вернадського зберігається 42 сторінкова машинописна стаття Івана Крип'якевича про адміністративний поділ України часів Б. Хмельницького, в якій автор робить порівняльний аналіз стану 16 полків, створених згідно зі Зборівським договором 1649 р. і після Переяславської ради 1654 р.²²³. Тут же знаходяться матеріали, присвячені 11 полкам, де наводяться прізвища полковників, обозних, осавулів, отаманів, лавників та інших військових посадовців. Пізніше Іван Крип'якевич внесе значні правки і в 60-х роках ХХ ст. ці матеріали опублікує. У книзі “Київський полк і Правобережжя”, де зафіксовано шість прізвищ посадовців Кальницького полку, визначено період їх полкування, зокрема Якова Петренка [IX. 1659], Івана Сірка [X. 1659], Андрія Штанька (Безштанько) [1657–XI. 1658], Івана Вертелецького [VII. 1659], Василя Варениці [IX. 1664] та Андрія Ребриківського²²⁴.

У роки незалежності України дослідники аналізували історію Конотопської битви 1659 р., наголошуючи про участь у ній Кальницького полку. Детально про перебіг цієї війни писав Андрій Бульвінський²²⁵. Він захистив канд. дисертацію “Українсько-російська війна 1658–1669 рр.” у 1998 році у Київ. нац. ун-ті, присвятив 8 змістовних статей²²⁶, в яких комплексно й ґрунтовно розкриває перебіг

²²¹ Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького (I. Рада, II. Генеральна старшина) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 138 – 140. Праці історично-філософської секції. – Львів: НТШ, 1925. – С. 76, 79.

²²² Крип'якевич Іван. Студії над державою Богдана Хмельницького. VII – IX // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 151. Праці історично-філософської секції. – Львів: НТШ, 1931. – С. 123–124, 127, 129.

²²³ Крип'якевич Іван. Адміністративний поділ України за Б. Хмельницького // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. X. – Спр. 17584. – 42 с.

²²⁴ Киевский полк и Правобережье // IP НБУ. – Ф. II. – Спр. 18807. – Арк. 35 зв.

²²⁵ Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. / Андрій Бульвінський // УІЖ. – 1998. – № 3. – С. 46 – 83; № 4. – С. 33–43; Його ж. Конотопська битва 1659 р. в контексті українсько-російських відносин за гетьманування І. Виговського / Андрій Бульвінський // Україна крізь віки: Зб. наук. праць на пошану академіка НАН України, проф. Валерія Смолія. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2010. – С. 447–480 та ін.

²²⁶ Бульвінський А. Г. Штурм Конотопа російськими військами 28–29 квітня 1659 р. / Андрій Бульвінський // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 142–148; Його ж. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. / Андрій Бульвінський; автореф. ...дис. канд. іст. наук. К., 1998. – 19 с. та ін.

українсько-московської війни. Проте, ми в цих працях не побачимо кількості козаків полку, де і як вони вели військові дії, їхні втрати тощо.

Сучасна історична наука з цієї проблеми значно змістовніша та більш різножанрова, ніж праці вчених попередніх періодів. Увагу дослідників привертала біографічні розвідки, присвячені О. Гоголю²²⁷ та І. Богуну²²⁸. Концентровану працю, присвячену смерті Івана Богуна, де є низка оригінальних думок і матеріалів, опублікувала петербурзька дослідниця, доктор історичних наук, професор, очільник Центру по вивченню історії України при Санкт-Петербурзькому університеті, Т. Г. Таїрова-Яковлева. Вчена, зібравши й систематизувавши польські, російські та інші документи, проаналізувавши наявну літературу, переконливо доводить, що Іван Богун був вимушений у 1663 – 1664 роках “узяти участь у [...] наступі на Лівобережну Україну” польського війська²²⁹. Описуючи події січня–лютого 1664 р., вона наголошує, що, коли польська армія під керівництвом короля Яна Казимира спробувала взяти штурмом м. Глухів, І. Богун “повідомив мешканців цього міста про план шляхти”, чим зірвав його захоплення. Поляки про це дізналися завдяки доносу “офіцера”^{*} і згодом його розстріляли. Дискусійними є питаннями, чи скарали полковника поляки і чи збереглася могила українського героя²³⁰.

У контексті Національно–визвольної боротьби доби Хмельниччини деякі історики зупинялися на формуванні козацьких полків. Професор Валерій Степанков із Кам’янець-Подільського педагогічного університету схиляється до думки, що Кальницький полк виник у травні 1648 р. в результаті діяльності Максима Кривоноса, а Кальник стає центром, навколо якого відбуваються важливі події боротьби українського народу проти польської експансії²³¹.

Про Івана Богуна “українського козака, полковника, сподвижника Б. Хмельницького” на 13 рядочках розповідає новітня енциклопедія Росії. Автор, а він залишається невідомим, уперше в російськомовній праці відверто зізнається в тому, що І. Богун “після приєднання України до Росії відмовився присягнути царю Олексію Михайловичу”, водночас продовжував підтримувати великого гетьмана²³².

²²⁷ Чухліб Т. В. Є. Гоголь – полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України / Тарас Чухліб // УІЖ. – 1997. – № 1. – С. 94–103.

²²⁸ Петровський М. Іван Богун / Микола Петровський. – Саратов: Укрвидав ЦК КП б)У, 1942. – 16 с.; Гуржій О. І. Іван Богун: деякі міфи та реальність / Олександр Гуржій // УІЖ. – 1998. – № 1. – С. 99–111 та ін.

²²⁹ Яковлева Т. Г. Загибель Івана Богуна / Тетяна Яковлева // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 139.

* Цим офіцером, на думку В. Б. Антоновича і В. А. Беца, був Павло Тетеря, який, щоб “захистити своє гетьманство від всіляких претензій, вирішив знищити всіх старшин, хто міг бути йому загрозою у цьому сенсі. Він послав королю, зайнятому осадою Глухова, донос про зраду козаків, які знаходилися у королівському таборі у кількості декількох тисяч, а головним чином на їх наказного гетьмана Богуна“.

59 Яковлева Т. Г. Загибель Івана Богуна. – С. 140

²³¹ Степанков В. С. Розвиток подій Національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року // Подільська старовина: зб. наук. праць / Відп. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця: у надзаг. Вінницький обласний краєзнавчий музей, 1993. – С. 154, 160.

²³² Большая энциклопедия: В 62 - х т. – Т. 6. – М.: Терра, 2006. – С. 441.

Кальницькому полковнику Івану Богуна присвячені праці багатьох вчених²³³. Зокрема, у деяких згадується, що у 1650 р. при ньому у Кальнику стратять п'ять козаків за участь у вбивстві якогось шляхтича²³⁴. Наприкінці минулого століття у літературних працях часто звертали увагу на співпрацю наказного гетьмана І. Богуна з польською короною та на його трагічній смерті²³⁵. Суперечлива військова кар'єра І. Богуна часто призводить до вимушеного загострення уваги на службі полковника польському королю²³⁶ та на його співпраці з Б. Хмельницьким²³⁷.

Глянцеві розповіді про Івана Богуна публікували в Українській радянській енциклопедії. Точково акцентується увага на боях, в яких брав участь Кальницький полковник, зокрема в боях під Вінницею, у Берестейській 1651 р., Батозькій, Жванецькій битвах, “Богуна повстанні 1659 р.” проти Івана Виговського та ін. подіях²³⁸. У найновішій енциклопедії України О. І. Гуржій присвятив кілька матеріалів, пов'язаних з Іваном Богуном, де уточнюються роки полковникування в Кальнику, розпочинаючи з 1650 р. ?, звернута увага на чинники зміни його політичної орієнтації після смерті Б. Хмельницького, або соціальне походження полковника та інші питання²³⁹. Наприклад, О. І. Гуржій заперечує думку Д. Мишка про те, що Іван Богун народився імовірно в селянській родині, а тому “пізнав тяжке життя покріпаченого селянського населення”²⁴⁰, але ця гіпотеза не викликає довіри і ніякими документами не підтверджується²⁴¹. Професор Олександр Гуржій нагадує й інші вади монографії Дмитра Мишка – зміщення історичних фактів біографії героя, подекуди домисли деяких подій, перекручення джерел, “робить фактично єдину узагальнюючу працю з розглянутого питання малопридатною для власне наукового використання”²⁴². Ми б так гостро не критикували автора, враховуючи рівень розробки проблеми у ті роки та ідеологічну ситуацію в країні Рад.

²³³ *Петровський М.* До біографії Івана Богуна / Микола Петровський // Зап. Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1930. – Кн. 10. – С. 47–58; *Полухін Л. М.* Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – герої визвольної війни 1648–1654 рр. – К.: Держполітвидав, 1954. – 39 с.; *Мишко Д. І.* Іван Богун: короткий історичний нарис / І. Д. Мишко. – К. Рад. школа, 1959. – С. 18; *Яковлева Т.* Іван-Богун-Федорович / Тетяна Яковлева // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 43–53; *Йо ж.* Іван Богун: проблеми біографії / Тетяна Яковлева. – УІЖ. – 2000. – № 2 – С. 147–157 та ін.

²³⁴ *Обухов В. В.* Полковник Богун: Козацькому роду нема переводу. – К.: Б. в., 2006. – С. 31.

²³⁵ *Яковлева Т. Г.* Загибель Івана Богуна.

²³⁶ Архив Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. 6. – С.

²³⁷ *Обухов В. В.* Вказана праця. – С. 34

²³⁸ Богун Іван // Українська радянська енциклопедія. – К.: УРЕ, 1959. – Т. 1. – С. 629–630; Богун повстання // Там само. – С. 630; Богун Іван // Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К.: УРЕ, 1972. – Т. 1. – С. 504; Богун повстання // Там само. – С. 505; Вінницький полк // Там само. – К.: УРЕ, Т.2. – С. 305

²³⁹ *Гуржій О. І.* Богун Іван / Олександр Гуржій // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 319–320; *Його ж.* Богун повстання 1659 // Олександр Гуржій // Там само. – С. 320.

²⁴⁰ *Мишко Д.* Іван Богун: короткий історичний нарис. – К.: Рад. шк. 1959. – С. 18.

²⁴¹ *Гуржій О. І.* Іван Богун: деякі міфи та реальність / Олександр Гуржій // УІЖ. – 1998. – № 1. – С.100.

²⁴² Там само. – С. 100.

Сумнів викликає гіпотези істориків Миколи Петровського і Леоніда Полухіна про те, що Іван Богун був Вінницьким полковником уже в 1650 р.²⁴³, хоча Федір Шевченко це стверджує²⁴⁴, коли ж насправді він ще був полковником у Кальнику. Деякі дослідники взагалі не бачать у визвольних змаганнях Кальницького полку. Так, Зенон Стефанів вважає що серед 34 “городових полків” у 1648 р. був Вінницький, а не Кальницький полк, яким “командував полковник Іван Федоренко (Богун)”²⁴⁵. Дискусійною є теза про ідентичність Івана Богуна й Івана Федоренка, яку обстоює російська дослідниця Тетяна Яковлева²⁴⁶, яка йде слідом за В. Липинським, І. Крип’якевичем, С. Томашевським, О. Гурко, Г. Гаєцьким, О. Грицаком, Ю. Мициком. Більшість вчених-істориків (Ф. Шевченко, О. Гуржій, В. Степанков, М. Крикун, В. Кривошея, Т. Кривошея, Г. Казьмирчук і М. Казьмирчук) схиляються до думки про те, що це дві різні особистості, приводячи вагомі аргументи про одночасні дії Богуна і Федоренка в різних політичних ях²⁴⁷. Час вимагає, щоб неординарна особистість Івана Богуна знайшла зрештою об’єктивну і всебічну оцінку, в її суперечливій суті. Полковник був людиною свого грізного й жахливого часу, коли навіть така геніальна особистість, як Іван Богун, не завжди могла слугувати своїй вітчизні відповідно до своїх переконань, реалізовувати свої ідеї та задуми. Ось чому в його діяльності такі взаємно суперечливі вчинки, а звідси і різнобій в оцінках його діяльності.

Вінницький письменник, журналіст, краєзнавець Олександр Дмитрук, автор кількох розвідок про козацтво. Він, висвітлюючи життя й діяльність І. Богуна на фоні звитяжної боротьби за волю й незалежність українських земель Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка та інших військових й політичних діячів часів визвольних змагань середини і другої половини XVII ст., висловив низку оригінальних думок, зокрема, про те що: справжнє прізвище І. Богуна – Мороз, що він знавець і переможець зимових військових боїв, за що поляки прозвали його “хитрий зимовий лис”²⁴⁸, що полковник не мав приятельських стосунків з Б. Хмельницьким і його близьким оточенням, що врятувало йому життя²⁴⁹.

Ще один письменник, киянин Юрій Мушкетик, автор повісті “Гетьман, син гетьмана” пристрасним художнім словом, опертим на історичні факти часів Руїни, яка струснула Українську козацьку державу після смерті великого геть-

²⁴³ *Петровський М.* Іван Богун / Микола Петровський. – Саратов: Укрвидав при ЦК КП б)У, 1942. – С. 5; *Полухін Л. М.* Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої визвольної війни / Леонід Полухін. – К.: Держполітвидав, 1954. – С. 26.

²⁴⁴ *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв’язки України з Росією. – К., 1956. – С. 273.

²⁴⁵ *Стефанів З.* Історія українського війська / Зенон Стефанів; публікація й коментарі М. Литвина і К. Науменка // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 80.

²⁴⁶ *Яковлева Т.* Іван Богун-Федорович / Тетяна Яковлева // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 43; *Її ж.* Іван Богун: проблеми біографії / Тетяна Яковлева. – УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 147–157.

²⁴⁷ *Гуржій О.* Іван Богун / Олександр Гуржій // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К.: КМ Akademia, 1998. – С. 10–11.

²⁴⁸ *Дмитрук О.* Іван Богун – полковник / Олександр Дмитрук. – Вінниця: ФОП Данилюк, 2008. – 400 с.; *Його ж.* Іван Богун: життя героя / Олександр Дмитрук. – Вінниця: Консоль, 2013. – 64 с. та ін.

²⁴⁹ *Дмитрук О.* "Мій Богун не вписується у вигадки козака-гультая". Інтерв'ю / Олександр Дмитрук // Чебан О. // Урядовий кур'єр. – 2011. – 18 березня.

мана, показує роль в цих боріннях Юрія Хмельницького, який “так і залишився тільки слабким сином славного батька”, зупиняється на його стосунках з І. Богун²⁵⁰ .

Краєзнавець з м. Липовця, Олександр Роговий присвятив монографію/путівник, де висвітлив шляхи Івана Богуна на мапі екскурсійних маршрутів по Україні. Цій праці, крім краєзнавчих сюжетів, пов’язаних з життям Кальницького полковника Івана Богуна, передує вступ-роздум про життєві і бойові колізії полковника, в якій висловлено кілька цікавих припущень: про місце його народження – чи то в маєтку Яцьківцях (зараз с. Бруслинівка) чи в с. Яструбенцях, поблизу Кальника; ототожнює І. Богуна з Іваном Куницьким-Яцьківським; що він “супроводжував гарячого Тимоша Хмельницького у Молдову”, коли гетьманич Тиміш раніше із шаблюкою накинувся на уславленого полковника І. Богуна (О. Дмитрук), в той час, як Микола Костомаров називає Федоровича; що Дашів був “в 1648–1712 рр. – сотенним містечком Вінницького полку”; що Вінниця “з 1653 по 1667 рік центр цього полку”, а “Тригорій Казмірчук(!)... виявив у архівах документи”, які свідчать, що Іван Богун 5 грудня 1649 р. посадив дуб в Кальнику, “який символізує могутність козацького роду”²⁵¹ та ін. Оце так, так О. Роговий “нагородив...”.

На кінець Іван Богун отримав, поки що, перше новітнє й комплексне дослідження свого життєпису. Сергій Станіславович Коваленко, автор знаних і надзвичайно концентрованих й популярних праць про козаччину, зумів із розпорочених згадок і документів про діяльність надзвичайно загадкової постаті визвольних змагань українського народу середини і другої половини XVII ст. відтворити живий образ Івана Богуна. Значну цінність книги складають додатки про визначних діячів цього часу, сподвижників і ворогів героя, опубліковані у ній джерела, карти, фотографії, що значно унаочнює сприйняття дійсності²⁵².

Як не парадоксально, всі захоплюючі відгуки про Івана Богуна написали сучасні йому польські діячі, зокрема історик середини XVII ст. В. Коховський: “сміливий, розумний, і щасливий”, “надзвичайно популярний, такий, що вміє, як ніхто інший, вдало діяти”, “сильний і хитрий, як лис”, “людина відважна і запозятлива”²⁵³ – ось такі оцінки висловив польський автор. Історик Польщі XIX ст. Л. Кубаля писав, що в Іванові Богуні поєдналися відвага лева, хитрість змії, обережність лиса і легковажність вітру²⁵⁴.

Останнім часом популярності набуває характеристика полковника, яку висловив король Ян Казимир у листі до своєї дружини Марії Людовіки від 14 березня 1664 р.: “Насправді Богун найзліша людина на світі. Він розумно вчинив з ворогами, обіцяючи приєднатися до них, якщо доведеться битися: але мене

²⁵⁰ *Мушкетик Ю.* Гетьман, син гетьмана: повісті / Юрій Мушкетик. – Харків: Фоліо, 2013. – 220 с.

²⁵¹ *Роговий О.* Шляхами Івана Богуна (до 400-річчя від народження) / Олександр Роговий. – Вінниця: Твори, 2018. – С. 6, 8, 10, 18, 17.

²⁵² *Коваленко С.* Іван Богун – Український Дон-Кіхот. Історичний нарис / Сергій Коваленко. – К.: Стікос-Ко, 2011. – 448 с., іл.

²⁵³ *Kochowski W.* Pamiętniki do panowania Zygmunta III; Annalium Poloniarum ab obitu Vladislavi IV. – Cracowioe, 1683. – Т. 1. – С. 264–265, 361–363.

²⁵⁴ *Kubala L.* Szkice Historyczne. – Lwow, 1880. – Ser. I – S. 293–294.

попередили інші козацькі офіцери про його зраду. Я наказав його заарештувати, думаючи покарати його рукою ката ... але Господь покарав його інакше”²⁵⁵. Сучасні глухівські краєзнавці і вчені Глухівського національного університету ім. О. П. Довженка дедалі більше схиляються до думки, що – Іван Богун загинув під час штурму Глухова, а не від руки ката²⁵⁶, чим ставлять під сумнів думку відомих українських дореволюційних істориків В. Б. Антоновича і В. А. Беца²⁵⁷. Одна із найоригінальніших й знаних дослідників історії козацтва ХХ ст. Олена Апанович не тільки підтримує думку В. Антоновича і В. Беца, але й безапеляційно твердить: Івана Богуну в 1664 р. поляки “розстріляли під Новгородом-Сіверським під час походу польського короля Яна Казимира на Лівобережну Україну”²⁵⁸.

Однією із спроб написати нарис про О. Гоголя, осмислити його військову діяльність належить Нелі Герасименко. Це дослідження написане тільки на основі опублікованих джерел, згадуються три архівні джерела. Описуючи його діяльність авторка зіткнулась з недостатньою кількістю матеріалів, його складну біографію²⁵⁹. Складність дослідження його особи полягає в тому, що документальні матеріали є фрагментарними, і цілі роки життя полковника, зокрема його юність і становлення особистості, поховані в середньовічному історичному тумані. Авторка називає О. Гоголя Вінницьким полковником у 1648 р. Так, Тарас Чухліб вважає, що не можливо встановити особу полковника кальницького полку. Іван Крип’якевич і І. Бутич вважають, що Остап Вінницький і є Остапом Гоголем, а тому вважають його кальницьким полковником у 1648 р.²⁶⁰ Вони твердять, що кальницький полковник О. Гоголь у 1648 р. з 2000 козаків ходив на фортецю Нестервар (зараз м. Тульчин)²⁶¹. Цієї думки не поділяє Тарас Чухліб²⁶², але наголошує, що брак документальних матеріалів не заперечує, що полковник Остап Гоголь був активним творцем і будівничим української національної держави²⁶³. Неля Герасименко дуже стисло згадує, що подільський полковник у березні 1655

²⁵⁵ Listy Jana Kazimirza do Maryi Ludowiki (wyd Czarmak). – Kwartalnik Historyczny. – 1891. – С. 22.

²⁵⁶ *Белашов В. І.* Глухів – столиця Гетьманщини (До глухівського періоду історії України (1708 – 1782 рр.)). – Глухів: Глухів. держ. університет, 2005. – С. 20.

²⁵⁷ *Антонович В. Б., Беца В. А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 146.

²⁵⁸ *Апанович О. М.* Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького // УІЖ. – 1995. – № 4 – С. 44.

²⁵⁹ *Герасименко Н.* “Остап Гоголь – гетьман” / Неля Герасименко // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 78.

²⁶⁰ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – С. 109.

²⁶¹ *Величко С. В.* Літопис / С. В. Величко. – Т. 1. – К., 1991. – С. 83.

²⁶² *Чухліб Т. В.* Є. Гоголь – полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України / Тарас Чухліб // УІЖ. – 1997. – №1. – С. 95; *його ж.* Соратники Богдана Хмельницького: військово-політична діяльність Євстафія Гоголя (1648–1679 рр.) / Тарас Чухліб // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): Зб. наук. статей. – К.: Ін-т Історії України НАНУ, 1995. – С. 143.

²⁶³ *Чухліб Т. В.* Є. Гоголь – полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України / Тарас Чухліб – С. 95.

р. разом з вінницьким полковником Іваном Богуном і Брацлавським полковником М. Зеленським воювали з польськими військами, а взимку боронили Умань²⁶⁴.

Талановита, ерудована дослідниця історії української козащини, яку переслідувала радянська влада, заважаючи займатися любимою справою, Олена Михайлівна Апанович, немовби підсумовуючи свій науковий шлях підготувала й опублікувала монографію про козацьких старшин, яка формувалася в українській гетьманській державі. Перед читачем проходять постаті Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрася Хмельницького, Павла Тетері та інших гетьманів України та отаманів Запорозької Січі, розгорнула їх діяльність, показала їхні здобутки й прорахунки, змалювала трагічні постаті, зокрема гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, останнього отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського²⁶⁵. В праці є низка недоречностей. Так, зупиняючись на питанні, хто ж не присягнув на Переяславській раді 1654 р., авторка пише: “Не присягали Уманський і Брацлавський полки. Категорично не сприйняв ідею Переяславської ради полковник Богун...”²⁶⁶. Не присягнув разом з Уманським Кальницький полк, а не Брацлавський, про що свідчать опубліковані документи Переяславської ради. Не точно перераховані козацькі полки (Ніжинський та Чернігівський, п’ять тис.), які обороняли Конотоп у 1659 р.²⁶⁷ Там також були козаки Кальницького полку.

До історичної постаті козацтва – Івана Дмитровича Сірка звернувся Великий історик українського козацтва Дмитро Іванович Яворницький. Він шукав своє місце в суспільному житті, прокладав тернисту дорогу історичної правди про козацтво, яке не дуже шанувала радянська влада, оскільки він випукло показав, що український народ протягом багатьох століть шукав звільнення від облудливої московської влади, від знущань над “ідентичною культурою й історичною наукою”. Він закликав працювати не сподіваючись на нагороди, на соціальні приференції, а думати про потребу свого народу і Батьківщини в об’єктивній історичній правді. Такою правдою овіяна його одна із 50 книг, присвяченій Івану Дмитровичу Сірку²⁶⁸.

Як про “видатного боротьбиста проти іноземних загарбників” Івана Сірка – життя й військово-політична діяльність якого замовчувала радянська історіографія, пише Юрій Мицик, ґрунтуючись на великому колі архівних і літературних матеріалів, залученням новітніх досягнень історичної думки про отамана. Автор акцентує увагу на характері, вдачі, діяльності отамана до і після Б. Хмельницького, боротьбі з турецькою навалою, смерті і посмертних його митарствах, з додатками нових архівних і епістолярних матеріалів²⁶⁹.

²⁶⁴ Герасименко Н. “Остап Гоголь – гетьман” / Неля Герасименко. – С.78.

²⁶⁵ Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / Олена Апанович. – К.: Либідь, 1999. – 288 с., іл.

²⁶⁶ Там само. – 53.

²⁶⁷ Там само. – С. 89.

²⁶⁸ Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська Запорозьких низових козаків / Іван Яворницький. – Дн.: Промінь, 1990. – 190 с.: іл.

²⁶⁹ Мицик Ю. Іван Сірко. / Мицик Ю. – К.: Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2010. – 160 с.

Найближчому помічникові Б. Хмельницького, наполегливому державцю, борцю за національне відродження українських земель, автору ідеї Гадяцької угоди 1658 р., збирачу цілісної України, гетьману Івану Виговському присвятив ще одну монографію Юрій Мицик. Вчений, враховуючи наявні сучасні дослідження, в яких аналізувалася діяльність гетьмана, сконцентрував увагу на особистісних моментах його державотворення у складний період укрїнсько-московитської війни 1658–1659 рр. і громадянської війни в середині українського суспільства²⁷⁰.

Ще раніше, а саме наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., з’явилися кілька солідних монографій, в яких аналізувалася військова, політична й державницька діяльність Івана Виговського. В Тернополі була перевидана монографія Миколи Костомарова “Гетьманованє Ивана Выговского и Юрия Хмельницкого”, де детально описуються важливі політичні події: вибори гетьмана після смерті Б. Хмельницького, потаємна діяльність Івана Виговського за свою підтримку на гетьманство. Юрій Хмельниченко, напевне підготовлений Іваном Виговським, рішуче відмовлявся від гетьманства, мотивуючи тим, що він ще юний, недосвідчений і що йому “треба ще вчитися, а гетьман мусить бути коло війська та перед вести козаками”²⁷¹. Микола Костомаров звернув увагу на те, що гетьмана обрали на радах, які були не повні, де не врахували інтересів інших претендентів, зокрема Г. Лісницького, П. Тетері та інших²⁷². На думку вченого у діяльності Івана Виговського старшина зразу ж запідозрила його в спробі зламати їхні права²⁷³. Деталізація розповіді про соціально-політичну ситуацію в Україні вражає і є переконливою.

На початку ХХ ст. Борис Грінченко висвітлив життєву і державницьку діяльність Івана Виговського, зосередивши свою увагу на виконанні ним функцій генерального писаря, виборах його гетьманом, зародженні і розвитку “колотнечі” в середовищі верхів козацтва і відповідної реакції низів на неї, зокрема “війна з Пушкарем”, Гадяцька умова²⁷⁴ тощо. Висвітлюючи історію Гадяцької угоди – переповідаючи промови польського комісара на Раді 6 жовтня 1658 р. під Гадячем С. Беневського – вчений констатує, що Україна відчула на собі “вірності польської й московської, дознала смаку вольності й неволі”, то мусить вибирати між волею (польсько?) й неволею московською²⁷⁵. Ідеєю федеративного устрою майбутньої Речі Посполитої, до складу якої входило б Руське князівство, як і знищення греко-уніатської церкви, були основополагаючі ідеї Гадяцької угоди, початковий текст якої до нас не дійшов. Неприйняття польською стороною цих умов і було причиною не прийняття цієї угоди українським суспільством. Микола Костомаров звернув увагу й на інші причини провалу Гадяцьких умов: “Гадя-

²⁷⁰ *Мицик Ю.* Іван Виговський / Юрій Мицик. – Харків: Фоліо, 2010. – 120 с. (С. 78).

²⁷¹ *Костомаров Н.* Гетьманованє Ивана Выговского и Юрия Хмельницкого / Микола Костомаров. – Тернопіль: Друкарня Йосипа Павловського, 1891. – 234 с. (С. 11.).

²⁷² Там само. – С. 14

²⁷³ Там само. – С. 15.

²⁷⁴ *Грінченко Б.* Іван Виговський. Його життя й діла / Борис Грінченко. – К.: Вік, 1909. – 112 с.

²⁷⁵ Там само. – С. 62.

цька умова, як відомо, заводила між козаками шляхту і через те зривала козацьку рівність. Тим то одні вихваляли гадяцьку угоду, а другі гидували нею²⁷⁶.

Заслуговує уваги фахівців непересічна особа гетьмана Петра Дорошенка, який не раз бував в Кальнику, бачив його військові споруди й укріплення, допомагав йому вистояти в скрутні часи, зокрема у 1671 р., коли Ян Собеський зробив спробу повернути місто під владу польського короля. Ті публікації, в яких розкривалися окремі сюжети його політичної діяльності, не дозволяють читачам сформувати цілісну уяву про видатного гетьмана України після смерті Б. Хмельницького. З них постає відірвана від епохи особистість, яка немовби не знала чого хоче і як розв'язувати складні переплетіння державотворчих процесів. Петро Дорошенко військовий і державний діяч, гетьман Правобережної України (1665–1676), який слугував магістральній державницькій ідеї – створення єдиної об'єднаної України, звільненої від “щирих на словах”, а насправді ворогів української держави²⁷⁷. В цій праці часто згадується м. Кальник і Кальницький полк, які висвітлюють різні аспекти суспільного життя української держави²⁷⁸.

Звичайно, ці матеріали використовували в своїх наукових та популярних працях визначні метри історичної науки, як, наприклад, І. П. Крип'якевич і Я. Р. Дашкевич, і краєзнавці, зокрема місцеві жителі та вихідці з села Кальника, Г. О. Таченко, Т. І. Моторна, В. В. Мацько, дашівчанин І. В. Пилипчук, студентки Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка Т. С. Голубева та О. С. Голубева, публіцист В. І. Мельник.

Заслужують шани дослідження О. І. Гуржія, В. В. Панашенка, В. С. Степанкова, В. А. Смолія, Т. Чухліба, в яких висвітлюються окремі сюжети історії козацького Кальника²⁷⁹. Новітні оцінки з цього аспекту знаходимо в аналітичних статтях, опублікованих у новітній дев'ятитомній “Енциклопедії історії України”, які вийшли під керівництвом голови редакційної ради академіка НАНУ В. А. Смолія²⁸⁰. Зазвичай, її автори користуються тільки невеликими виїмками із якогось одного-двох томів “Актів” або збірника документів, чим збіднюють свої можливості об'єктивного висвітлення ролі міст у козацькій Національно-визвольній революції у другій половині XVII ст.

²⁷⁶ *Костомаров Н.* Гетьманованє Ивана Выговского и Юрия Хмельницкого / Микола Костомаров. – С. 147.

²⁷⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко; В. Омельченко (ред.). – Нью-Йорк: Вид-во Української Вільної Академії наук в Нью-Йорку, 1985. – 712 с.

²⁷⁸ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – С. 57, 84, 107, 200, 206, 355, 369, 372, 375, 377-8, 380, 382, 389, 414, 443 (м. Кальник) та ін.; 82, 85, 87, 132, 208, 210, 255-6, 296, 353, 367, 372-3, 383, 488, 498-9, 511 (Кальницький полк).

²⁷⁹ *Гуржій О. І.* Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – С. 21, 22, 41; *Панашенко В. В.* Полкове управління в Україні [середина XVII – XVIII ст.]. – К., 1997; *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. [1648 – 1676 pp.]. – К., 1999.

²⁸⁰ *Панашенко В. В.* Вінницький полк // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 567 – 568; *Горобець В. М.* Кальницька оборона // Там само. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 45 та ін.

На зламі 80 -х – на початку 90 -х років ХХ ст. до окремих сюжетів теми зверталися науковці України. Наприклад, Р. І. Осташ пропагував результати своїх досліджень на кількох історико-краєзнавчих конференціях, які регулярно проводилися у тодішньому Вінницькому педагогічному інституті [зараз – Вінницький педагогічний університет ім. М. Коцюбинського]. Зокрема, його доповіді були присвячені порівняльному аналізу кількісного складу козаків Кальницького і Брацлавського полків та уточненню території, яку ці полки займали²⁸¹. Деяких питань Національної революції торкалася його дружина, співробітниця Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Надія Осташ²⁸². М. С. Сигидин, відштовхуючись від статейних матеріалів Івана Крип'якевича, досліджував початкові роки формування Кальницького полку, його адміністративні та територіальні зміни²⁸³. Професор Микола Кравець із Вінниці аналізує “Щоденники” Ульріха фон Вердума як важливе джерело вивчення соціальних, економічних та воєнних візій часів Руїни. Вчений наголошує, що необхідно ґрунтовно дослідити діаріуші автора, опубліковані німецькою мовою, де конкретно описуються воєнні бої за Кальник у 1671 р., в загальних рисах накреслив план оборонних споруд Кальника²⁸⁴.

Новітня вітчизняна історіографія представлена низкою праць різного гатунку й тематичної спрямованості. В них дослідники зупиняються на окремих аспектах визвольних змагань другої половини ХVІІ ст. Зокрема, Т. А. Балабушкевич сконцентрувала свою увагу на вивченні територіальних меж полків Правобережної України²⁸⁵. Професор О. І. Гуржій, конкретизуючи цей сюжет, наголошує, що Кальницький полк після Зборівської угоди стає прикордонним полком між Козацькою державою та Річчю Посполитою²⁸⁶. Професор Дніпропетровського національного університету, В. М. Заруба аналізує адміністративно-територіальний поділ українських козацьких полків. Зібраний значний документально-літературний матеріал, але він мало що додає для поглибленого висвіт-

²⁸¹ *Осташ Р. І.* Територія Брацлавського і Кальницького полків у 1649 р. у зіставленні з сучасною географічною картою // Тези доповідей Шостої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 15; *його ж.* Чисельність козаків у Брацлавському й Кальницькому полках 1649 р. // Тези доповідей Дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1990. – С. 29–30.

²⁸² *Осташ Н. Л.* До палеографії реєстру Запорозького війська 1649 р.: великі букви в рукописі Кальницького полку // [9-та Вінницька обласна історико-краєзнавча-конференція]. – Вінниця, 1990. – С. 30–31.

²⁸³ *Сигидин М. С.* Зміни в адміністративному устрої подільських земель періоду Визвольної війни // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку [Матеріали республіканських історичних читань]. – К.: У надзаг.: Інститут історії України НАН України, 1991. – С. 58, 59, 60.

²⁸⁴ *Кравець М. М.* Відомості Ульріха фон Вердума про Україну другої половини ХVІІ // Вісн. Київ. ун-ту. Історичні науки. – Вип. 30. – К., 1988. – С. 57–65; *його ж.* Україна другої половини ХVІІ ст. у висвітленні Ульріха фон Вердума // Тези і доповіді ІV республіканської науково-практич. конф. з істор. краєзнавства. – К., 1989. – С. 55 – 56.

²⁸⁵ *Балабушкевич Т. А.* Територіальні межі правобережних козацьких полків [друга половина ХVІ – початок ХVІІІ ст.] // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С. 28 – 29.

²⁸⁶ *Гуржій Олександр.* Українська козацька держава в другій половині ХVІІ – ХVІІІ ст.: кордони, населення, право. – К.: Основа, 1996. – С. 21.

лення полково-сотенного устрою Кальницького полку²⁸⁷. Згадує Кальницький полк у кількості 19 сотень, з якого пізніше буде вилучена його північно-східна частина як складова Брацлавського воєводства, Микола Крикун. Проте шановний львівський професор помилково твердить, що пізніше Кальницький полк називався Вінницьким²⁸⁸.

Сучасний фахівець з багатьох проблем козащини д. і. н., проф. Тарас Чухліб створив низку фундаментальних праць. В одній із них він на основі архівних матеріалів з актосховищ Варшави, Кракова, Москви й Києва та літературних джерел (щоденників, спогадів діячів того часу, наукових праць) розкриває міжнародно-політичний статус Української козацької держави у другій половині XVII – початку XVIII ст. через призму стосунків козаків, місцевого населення з королівською владою Речі Посполитої і царської в Москві, їхні часті зміни політичних векторів життя, долі місцевого населення, економічного, політичного і військового протистояння двох менталітетів Правобережної України. Необхідно відзначити, що розв'язанню цих проблем сприяли, зокрема фонди архівів Радзивіллів, Замойських та іншої польської знаті, листи коронованих осіб, зокрема Яна III Собеського, ґрунтовно висвітлена проблема повернення правобережного козацтва під владу Корони Польської в останній чверті XVII²⁸⁹.

Співзвучною цій монографії є попередня праця, в якій розкриваються стосунки гетьманів і монархів. Часто автор використовує одні й ті ж архівні й опубліковані матеріали. Це необхідно, оскільки створити насичене тло історичної доби практично не можливо без них. Складається враження, що історик спеціально згладжує гострі протиріччя між гетьманами і королями й царями, показує їхнє толерантне спілкування, спроби розв'язати гострі соціальні, військові, економічні проблеми з точки зору потреб і доцільності кількох сторін події. В цій праці є кілька згадок про кальницьких полковників, їх участь в важливих подіях, і місто Кальник. Скажемо відверто, хотілось, щоб їх було більше, особливо 90-х років XVII – початку XVIII ст. Прикметно, що дослідник широко використовує різножанрові документи і наукову літературу, особливо польського походження²⁹⁰.

Надзвичайно інформативним є документальний матеріал, опублікований Миколою Крикуном у зазначеній праці. Він відправляє читача до джерел, в яких згадується село-місто Кальник, зокрема в актах Коронного трибуналу за 1600, 1602, 1607, 1609, 1617 і 1824 роки, Переписні списки 1654 р., подимний перепис Нового й Старого Кальника 1619 і 1664 рр.²⁹¹ Зазвичай на деякі з них рані-

²⁸⁷ Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1682 рр. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007. – С. 45–46, 51–52, 109, 111, 121, 126, 128, 137, 140–141, 145, 174, 162, 163, 174, 181, 191, 196, 179–198, 209.

²⁸⁸ Крикун Микола. Брацлавське воєводство у XVII – XVIII століттях. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2008. – С. 22.

²⁸⁹ Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648 – 1721 рр. / Тарас Чухліб – 3-є вид., випр. і доповн. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2009. – 616 с., іл.

²⁹⁰ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Тарас Чухліб. – К.; Нью Йорк: Науков. товариство ім. Тараса Шевченка та ін., 2003. – 517 с. [С. 111, 174, 240, 247].

²⁹¹ Крикун Микола. Брацлавське воєводство у XVII – XVIII століттях – С. 226 – 227.

ше вказував і польський дослідник Олександр Яблоновський – вихованець Університету св. Володимира.

Матеріали про козаччину часто друкувалися в радянських енциклопедіях. Так, у 1969 р. світ побачила “Радянська енциклопедія історії України”, на сторінках якої друкувалися матеріали з окремих аспектів Кальницького козацького полку. Зразу ж відзначимо, що автори чітко дотримувалися постулатів радянської комуністичної ідеології. По-іншому вони не могли чинити, скажемо це відверто. Так, В. О. Голобуцький, відомий і знаний дослідник Визвольних змагань 1648–1657 та інших років, в статті, присвяченій Івану Богуну, наголосив на тому, що Кальницький полковник був палким прихильником возз’єднання України з Росією²⁹², а М. П. Візир твердила, що з 1653 р. місто Вінниця стала центром Кальницького полку і “полк перейменовано на Вінницький”, а Іван Богун був його полковником у 1651–1658 р., коли насправді кальницький пернач він втратив ще при житті Б. Хмельницького у 1657 р.²⁹³ Недоліком цього видання є відсутність в томах статей про Остапа Гоголя, Кальник, Кальницький полк (відсилка див. Вінницький) та ін. Зате є стаття про збірник документів у 3-х томах “Воссоединение Украины с Россией”, в якій наголошується про “допомогу російського народу українському народові, про безпосередню допомогу російського населення в боротьбі проти польсько-шляхетського війська”²⁹⁴.

Новітні спеціальні енциклопедичні видання про козаччину стали з’являтися на рубежі ХХ і ХХІ ст. Однією з перших тематичних енциклопедій була підготовлена під орудою проф. Ф. Г. Турченка. Опубліковані статті розкривають широку палітру проблем козаччини: виникнення українського козацтва, наростання військово-політичного потенціалу українського козацтва, визвольна війна, військові битви з військами Речі Посполитої, зацентрувавши увагу на видатних подіях (Жовтоводська, Корсунська, Пилявецька та ін битви), військове мистецтво, козацький устрій, державотворчі події і вплив на них козацтва тощо²⁹⁵. Ця енциклопедія допускає низку наукових помилок, зокрема у назві Кальницького полку, відсилаючи читача до Вінницького полку. Так, автор невеличкої статті про Вінницький полк, С. В. Грищенко безапеляційно заявляє – “Вінницький полк... Створений 1648 р. Адміністративний і військовий центр – м. Кальник;...звідси ще одна назва полку – *Кальницький*”²⁹⁶. Так все ж таки, як називався полк? Чому він названий спочатку як Вінницький, коли він виник під назвою Кальницького і в Кальнику? І ще одне диво – стаття називається “Вінницький полк”, а на карті, опублікованій на звороті сторінки красується назва – “Кальницький полк”²⁹⁷. В іншій статті “Вінниця”, автором якої є Р. І. Шиян, стверджується: “У 1653–67

²⁹² Голобуцький В. О. Богун Іван / Володимир Голобуцький // Радянська енциклопедія історії України: У 4-х т. – Т. І. – К.: УРЕ, 1969. – С. 168–169.

²⁹³ Візир М. П. Вінницький полк / М. П. Візир // Радянська енциклопедія історії України: У 4-х т. – Т. І. – К.: УРЕ, 1969. – С. 309.

²⁹⁴ Бутич І. Л. “Воссоединение Украины с Россией” / І. Л. Бутич // Там само. – С. 362.

²⁹⁵ Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колек. Ф. Г. Турченко. – 1-е вид. – К., Запоріжжя, 2002. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза, Запоріжжя: Прем’єр, 2006. – 672 с., іл., карти.

²⁹⁶ Там само. – С. 95.

²⁹⁷ Там само. – С. 95–96.

В[інниця] була центром *Кальницького полку*²⁹⁸. Це неточні хронологічні рамки: з кінця 1654 – початок 1655 роки осідок був знову в Кальнику. Кальницький полковник Андрій Безштанько, який змінив Івана Богуна на кальницькому полковому уряді, з 1657 р. знов вернувся в Кальник і став називатися Кальницьким. До речі, Михайло Максимович звернув увагу на одну невідповідність. Всі чомусь говорять про Вінницький козацький полк замість Кальницького. Відомий вчений М. Максимович у своїй праці приводить приклад, що Київський полк мав не раз осідок в Козельці, і ніхто його не називає Козелецьким, а Київським, а Миргородський полк в м. Сорочинцях (під час Б. Хмельницького – Краснопольє), і його чомусь теж не називають Краснопольським. І далі продовжував – “Остап Винницький, т. е. полковник Винницького полка. Так назывался еще Кальницкий полк, по городу Виннице, где **была иногда резиденция этого полка** (виділене – авт.)”²⁹⁹.

Сергій Коваленко підготував і опублікував у 2007–2008 рр. енциклопедію українського козацтва у 3-х томах. В її основу була покладена історія козацьких полків, їхніх видатних діячів, воєнних і політичних подій, в яких брали участь полки і їх керманічі, коротенькі матеріали про села і містечка, які входили до сотень цих військових одиниць. До здобутків цієї праці потрібно назвати велику кількість фотоматеріалів, карт, гербів і знаків окремих осіб та міст, змістовні географічні та іменні покажчики³⁰⁰. У 1–2 томах цієї енциклопедії є безліч матеріалів про Кальник³⁰¹, Кальницький козацький полк³⁰², окремих його діячів³⁰³, події, замальовки Гійома де Боплана українських укріплень³⁰⁴ тощо.

Пізніше, а саме у 2006 р., Микола Крикун при допомозі колег підготує збірник раніше опублікованих, але частково доповнених й уточнених статей, в яких звертається до історії Кальницького полку, його участі в військових діях, участі в них кальницьких полковників. Особливою популярністю в нього користується Остап Гоголь, але пізніших часів, його гетьманування в якості польського наказного гетьмана. Відзначимо виняткової ваги низку документів і коментарів, чим значно покращується зміст його праці, зокрема про Кальницький полк³⁰⁵. Він автор низки статей в малій козацькій енциклопедії, зокрема про О. Гоголя, де наводить низку нових думок. По-перше, він не називає О. Гоголя Кальницьким пол-

²⁹⁸ Там само. – С. 96.

²⁹⁹ Максимович М. Обозрение городовых полков и сотен бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого / Михаил Максимович. (Отдельный оттиск). – К., 1880. – С. 10.

³⁰⁰ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х т. / Сергій Коваленко. – К.: Стікс-Ко, 2007. – Т. 1. – 375 с.; Т. 2. – К.: Стікс-Ко, 2008. – 479 с.

³⁰¹ Кальник // Там само. – Т. 1. – С. 10, 110, 154, 162, 165, 170, 174, 194, 213, 218, 222, 226, 232; Т. 2. – С. 102, 104, 107, 109, 110, 111–113, 116, 117, 122, 124, 129, 272.

³⁰² Кальницький полк // Там само. – Т. 1. – С. 12, 13, 90–91, 158, 160, 166, 168, 180; Т. 2. – С. 17, 101–136, 287, 297; Кальницька сотня. – С. 110, 112, 136.

³⁰³ Див., напр.: Богун Іван // Там само. – Т. 1. – С. 15, 19, 54, 57, 58, 60, 61, 66... **158–160**, 161, 167, 168, 174; Т. 2. – С. 38, 48, 57, 60, 95, 104–108, 112, 113 і ще 35 по кликань.

³⁰⁴ Ляскоронский В. Г. Гильом-Левассер-де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России / В. Г. Ляскоронский. – К., 1901.

³⁰⁵ Крикун Микола. Між війною й радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статі і матеріали. – К.: Критика, 2006. – С. 11, 25, 28, 40, 63, 70, 150, 311, 369, 395, 398 та ін.

ковником, по-друге, еволюція поглядів О. Гоголя різко змінюється у 1664 і 1674 роках, коли він був вимушений кілька разів міняти свою політичну орієнтацію³⁰⁶. Відсутні важливі статті, наприклад, про “Вінницьку оборону 1651 р.”³⁰⁷

Доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка Олексій Сокирко у своїй надзвичайно оригінальній праці, присвяченій Конотопській битві 1659 р., припускає: “за деякими даними ще й Кальницький” полк не брав у ній участі³⁰⁸. Це припущення йде у розріз з матеріалами “Актів ЮЗР”, про що ми, використовуючи з них документи, стверджуємо у нашій монографії, що Кальницький полк та його старшина мужньо захищали місто від спроб московських військ захопити Конотоп.

Низка досліджень останніх років присвячена Конотопській битві 1659 р. У них, прорвавши замовчування, показують приховану фальсифікацію цієї битви російською [мятежники]³⁰⁹ та радянською історичною наукою, докладно аналізують різні її аспекти³¹⁰. Та в більшості з них практично не згадується про участь Кальницького полку у цій битві. Винятком є деякі газетні та інші незначні публікації, в яких констатується факт участі цього полку у переможній битві козаків над московитськими інтервентами XVII ст.³¹¹

Зразком сучасної руськості в історіографічному здобутку про часи Руїни є праця І. Б. Бабуліна, присвячена Конотопській битві. Головний лейтмотив описового матеріалу слугує звинуваченню вчених України у нещирості й не об’єктивному висвітленні цієї події, зокрема у перебільшенні кількості московських військ, миротворчій політиці Олексія Михайловича, котрий наполегливо старався розв’язати цю проблему мирними засобами, відсутності звірскості московитів та незначних їх втрат. Автор широко використовує звинувачувальні терміни щодо України – “заколот”, “розбійні напади козацьких і татарських загонів на прикордонні міста й повіти півдня Росії”, щоб підкреслити вороже ставлення українських козаків до московитів³¹² тощо. У цій праці згадується участь Кальницького полку, очолюваного Іваном Вертелецьким, у Путивлівській битві³¹³.

Нещодавно оприлюднена праця Юрія Лукашевича – автора-аматора про козаків України, де є широко вживаний матеріал про кількісний склад Кальницького полку та його полковників. Зокрема, автор вважає, що першим кальницький полковником у 1648 – першій половині 1649 р. був Остафій Усваницький, він же

³⁰⁶ Крикун М. Гоголь Остап / Микола Крикун // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – С. 130.

³⁰⁷ Українське козацтво. Мала енциклопедія. – 2-е вид. – К.: Генеза, Запоріжжя: Прем’єр, 2006. – 672 с.

³⁰⁸ Сокирко Олексій. Конотопська битва 1659 р.: Тріумф у час Руїни. – К.: Темпора, 2008. – С. 16.

³⁰⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – С. 229.

³¹⁰ Конотопська битва 1659 року. – К.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996. – 178 с.

³¹¹ Павленко Сергій. Битва під Конотопом 1659 року // Голос України. – 2009. – 4 липня – С. 11.

³¹² Бабулин І. Б. Битва под Конотопом 26 июля 1659 года. – М.: Цейхгауз, 2009. – С. 8, 9.

³¹³ Там само. – С. 10, 13.

Остап Вінницький, а Коваленка, призначеного П. Дорошенком у 1667 р., наголошує дослідник, у 1685 р. розстріляє Юрій Хмельницький³¹⁴.

Практично всю інформацію про козацький Кальник та його полк зібрав і систематизував Микола Крикун, звернувши увагу на мало досліджені аспекти, зокрема полковництво Івана Богуна, бойові дії, в яких брав участь полк. Звичайно, не всі фрагменти є повноцінними. Так, пишучи про Остапа Гоголя, історик чомусь відмовляє йому в праві називатися одним із кальницьких полковників³¹⁵.

У низці досліджень, в тому числі й Миколи Крикуна, аналізується діяльність О. Гоголя на посаді “наказного гетьмана” з 4 квітня 1675 по 1678 рік, відповідно до універсалу короля Яна III Собеського. У цій роботі наголошується на тому, що йому підпорядковувалися “городові Могилівський, Брацлавський, Кальницький і Уманський полки”, що він вимушений був прийняти це призначення, оскільки у нього не було ніякого виходу із воєнно-політичного становища, яке склалося в ті роки в цьому регіоні³¹⁶.

В жанрі історичної біографії у 1998 р. світ побачила колективна монографія, яка складається із 29 нарисів про полководців Війська Запорозького, які, як твердить справедливо академік НАНУ Валерій Смолій, “пліч-о-пліч з Богданом Хмельницьким силою свого військового мистецтва виборювали і відстоювали незалежність України”³¹⁷. Серед полководців названі й полковники Кальницького козачого полку, Іван Богун, Євстафій Гоголь, Іван Сірко³¹⁸. Це, напевне, на сьогоднішній день найповніші, з врахуванням досягнень вітчизняної історичної науки, нариси. Але Олександр Гуржій справедливо нарікає, що відсутність достатніх архівних та літературних джерел об’єктивно створює “білі плями” при написанні нарисів, а серед відомих джерел відсутні більш-менш вірогідні дані про рід, рік та місце народження Івана Богуна³¹⁹.

Надзвичайно інформативні матеріали з історії козацтва, зокрема Кальницького козачого полку, зібрано в енциклопедії у 3-х томах, підготовленої Сергієм Коваленком³²⁰. Нас цікавлять матеріали другого тому, в якому оприлюднені документи й література про Кальницький козацький полк. Серед цих матеріалів є розповіді про військові битви, в яких брав участь полк, міні біографії кальницьких

³¹⁴ Лукашевич Ю. Б. О козаках Украины. – СПб., без изд., 2006. – С. 23, 40, 122.

³¹⁵ Крикун Микола. Між війною і радіою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – К.: Критика, 2006.

³¹⁶ Крикун М. Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. Число 2 – 3 за 1997 – 1998 рр. – Львів, 1999. – С. 37.

³¹⁷ Смолій В. Передмова / Валерій Смолій // Полководці Війська Запорізького: історичні портрети. – Кн. I. – К.: КМ Academia, 1998. – С. 6.

³¹⁸ Гуржій О. Іван Богун / Олександр Гуржій // Полководці Війська Запорізького: історичні портрети. – Кн. I. – С. 7–27; Чухліб Т. Гоголь Євстафій // Там само. – С. 63–80; Сергієнко Г. Іван Сірко / Григорій Сергієнко // Там само. – С. 329–346 та ін

³¹⁹ Гуржій О. Іван Богун / Олександр Гуржій . – С. 8.

³²⁰ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія у 3-х т. – Т. I. К.: Стікс-Ко, 2007. – 376 с. іл.; Т. 2. – К.: Стікс-Ко, 2008. – 480 с. іл.; Т.3. – К.: Стікс-Ко, 2007. – 480 с., іл..

полковників, їхня діяльність у Визвольній війні і їх політична орієнтація, коротко описані населені пункти, які входили до Кальницького полку³²¹.

Історію українського козацтва уклав Борис Черкас, долучивши до написання статей дослідників Білорусії (Ігор Марзалюк), Литви (Айвас Рагаускас, Альфред Блумлаускас та ін.) і України (В'ячеслав Станіславський, Валерій Степанков, Валерій Смолій), отримавши фесрверк новацій, зокрема переплетення українських козацьких подій з подіями, що відбувалися на терені Великого Князівства Литовського й Білорусії. Видання широко ілюстроване: історичними портретами військових й політичних діячів, пам'яток середньовічної і відновленої архітектури, документами (універсалами Б. Хмельницького, Юрія Хмельницького, І. Брюховецького та ін.), картами (Й. Б. Гомана, Королівства Польського Н. Д'Аббевіля) тих часів тощо³²².

Помітним явищем у вітчизняній історіографії з цієї проблеми є праці Володимира Кривошеї. Зосередивши увагу на дослідженні генеалогії козацької старшини, він, зокрема, проаналізував загалом 391 родів козацьких полковників із 205 родин, дійшов висновку, що більшість із них були вихідцями із православної шляхти. Серед них траплялися й старшини євреї-вихрести та польські шляхтичі-католики, які прийняли православне хрещення. Зокрема, нас зацікавила проблема питомої ваги шляхти у козацькому війську за реєстром 1649 р. Дослідження істориків засвідчили, що у Кальницькому полку, в якому, за В. Липинським, було 2050 козаків, нараховувалось 79 (3,8 %), а за працею В. Кривошеї – 216 (10,5 %) шляхтичів³²³. Надзвичайно цікавими є матеріали роду Богунів та іншої старшини, котра була пов'язана з Кальницьким полком³²⁴. В іншій праці автор зібрав й опублікував матеріали про кальницьких полковників, сотенних старшин, постарався визначити роки їх правління цими підрозділами³²⁵.

У наступних розвідках В. В. Кривошея продовжує конкретизувати родоводи учасників боротьби, зокрема полковників і сотників Кальницького полку Івана Дмитровича Сірка, Остапа Гоголя, Івана Богуна, Яреми з роду Вечорок – сотника Борцагівської сотні³²⁶.

Персональний склад старшин Кальницького полку розглядається у ще одній праці В. В. Кривошеї. У ній висвітлюється родовід Остапа Гоголя, Івана Богуна та низки сотників і козаків, акцентується увага на їхньому шляхетному походженні. Цікаво, що деякі сотники, які служили в Кальницькому полку, стали у

³²¹ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія у 3-х т. – Т.2. – С. 101–136.

³²² Українське козацтво; Авт.-укладач Б. Черкас. – К.: ТОВ Балтія-Друк, 2015. – 198 с..

³²³ Кривошея Володимир. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – 2-ге вид., доп. – К.: Стилос, 2004. – С. 119.

³²⁴ Там само. – С. 116 – 117, 185.

³²⁵ Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – Ч. I. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. – 2-ге вид., уточн. і вип. – К.: Стилос, 2005. – С. 44 – 45.

³²⁶ Кривошея В. В. Вузлові протиріччя як передумови Національної революції середини XVII ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Т. XXIV. Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємодії [до 90 - річчя УНР]. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – С. 13, 17.

різні часи полковниками інших полків³²⁷. Нас цікавить також другий том енциклопедії С. С. Коваленка, де поданий опис Кальницького полку і поселень, які входили до нього, а також стислий опис військових подій, в якому брав участь полк та коротенькі біографічні довідки з списком літератури³²⁸.

Історія Кальницького полку, діяльність його полковників розглянута О. Ю. Даном у контексті розвитку Східного Поділля – Брацлавщини у період національно-визвольних змагань та громадянської війни після смерті Б. Хмельницького до Мазепиного правління. Автор зібрав і докладно сконцентрував матеріали про полк, м. Кальник, пов'язавши їх з діяльністю інших полків Правобережжя. Змістовні додатки значно розширюють соціально-економічне тло розвитку Кальника, визначають його власників та подимний склад³²⁹.

У низці новітніх історичних праць Кальницький полк згадується фрагментарно. Проте, це дозволяє, як, наприклад, В. К. Губарю пропагувати невірні оціночні погляди. Називаючи полки, які існували з 1650 р., він твердить, що з 1653 р. Кальницький полк називався Вінницьким і злився з Брацлавським³³⁰. Відзначимо, що це були ситуаційні зміни назви полку й тимчасові об'єднання, пов'язані з воєнними походами та захистом території. Необхідно згадати й підручники, у тому числі й шкільні, де називається Кальницький полк, а Кальник відзначається на карті “Національно-визвольної війни українського народу” як полковий центр³³¹. В документах Переяславської Ради 1654 р. називається Кальницький полк, а не Вінницький, який не підписав умов Ради, оскільки, як твердять документи від Кальника був представлений колишній наказний полковник Федоренко.

Використавши документальні матеріали Державного архіву Вінницької області, В. І. Нагорний зупинився на увічненні героїчної минувшини Хмельниччини та Руїни у пам'ятниках та пам'ятних знаках³³². Ця праця, як важливий напрямок, потрібна, але необхідно уважно ставитися до матеріалу, про який йде мова. Наприклад, автор переконує читача, що у Кальнику “зберігся кам'яний будинок, в якому, за переказами та документами? знаходився полковий курінь Івана Богунна”³³³. Які документи(?) про кам'яницю яких часів йде мова? Радянських? Так! Але все це смішно, оскільки це саманно–кам'яна споруда, яка давно втратила

³²⁷ *Кривошея В. В.* Вінниччина козацька [персональний склад старшини] // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: Збірник наукових праць / Ред. колегія: Григорук П. С. та ін.: У надзаг.: Вінницька обласна державна адміністрація та ін. – Вінниця, 1999. – С. 115 – 119.

³²⁸ *Коваленко С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія у 3-х т. – Т.2. – С. 101, 136.

³²⁹ *Дан О. Ю.* Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність [1648 – 1676 рр.]. – Видання 2-ге. – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2004. – 287 с.

³³⁰ *Губарев В. К.* История Украины: Универсальный иллюстрированный справочник. – Донецк: ООО “ПКФ “БАО”, 2011. – С. 130.

³³¹ *Власов В., Данилевська О.* Вступ до історії України: Підручник для 5-го класу... / За заг. ред. д.і.н., проф. Ю. А. Мицика. – К.: Генеза, 2007. – С. 105.

³³² ДАВО. – Ф. 4971. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 56, 63.

³³³ *Нагорний В. І.* Визвольна війна українського народу 1648 – 1654 років в пам'ятниках історії та культури на Вінниччині // Тези доповідей і повідомлень IV Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К., 1998. – С. 477.

первозданний вигляд. Це сучасна сільська житлова споруда, в якій все перебудовано.

Дослідження публіцистичного характеру, такі як, наприклад, Миколи Шудрі засвідчують той неприємний факт, що писали працю поспіх, бажання надати їй полемічного характеру не сприяють поглибленому вивченню проблеми. У невеликому нарисі про Остапа Гоголя він висловлює багато припущень, як от: “У квітні–липні 1654 р. міг очолювати український полк. Упродовж 1654–1661, 1663–69, 1663–75, можливо, посідав полковницький уряд у Війську Запорозькому”³³⁴.

Про дату надання Кальника в користування якомусь боярину Шелибору, як можливу першу згадку про містечко в опублікованих джерелах, згадала одеська дослідниця Олена Білецька³³⁵.

Гідним внеском у сучасне козакознавство є праця директора Українського інституту воєнної історії, професора Олександра Гуржія та доктора історичних наук, Тараса Чухліба, в якій належне місце відведене яскравим постатям І. Богуна, О. Гоголя, І. Сірка та іншим полковникам Кальницького полку. Автори на належному рівні розглянули дискусійну проблему “ототожнення” постатей Івана Богуна з Іваном Федоровичем. Доведено, як твердять автори, що це різні постаті, оскільки вони інколи, як свідчать документи, не могли бути одночасно у різних місцях, розв’язуючи різні політичні або воєнні завдання³³⁶. Проте автори допустили кілька неточностей, зокрема визначаючи початок посідання кальницького полкового уряду Іваном Сірком, датуючи його 1658 р. Це не так, оскільки Сірко став полковником після Конотопської битви, замінивши на цій посаді Вертелецького.

Про кошового отамана Івана Сірка, а на початку 60 - х років XVII ст. Кальницького полковника, який “у 1659 р. розпочав збирати охочих до походу на татарські улуси за згодою Юрія Хмельницького”, пишуть у своїй праці Володимир Маслійчук та професор, отець Юрій Мицик. Вони наголошують, що ці походи не завжди присвячувалися визволенню українських невільників із неволі, а мали головну мету грабувати татарські кочовища³³⁷.

Останніми роками до вивчення історії України XVII ст. прилучився Сергій Коваленко*. У змістовних і добротно виготовлених довідкових виданнях ним поставлені й на належному рівні розв’язані малознані питання “Великого повстання

³³⁴ Шудря Микола. Лицарі булави: Розповіді про українських гетьманів. – К.: Велес, 2008. – С. 214.

³³⁵ Білецька Олена. Поділля в політиці польського короля Казимира Ягайловича [за перших п’ять років правління – 1447 – 1452 рр.] // Поляки на півдні України та Криму. – Одеса–Опол’є–Вроцлав, 2007. – С. 10.

³³⁶ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Сто великих постатей і подій козацької України. – К.: Арій, 2008. – 462 с.

³³⁷ Маслійчук Володимир, о. Юрій Мицик. Кошовий отаман Іван Сірко. – К.: Видавець ПП Наталія Брехуненко, 2007. – С. 21.

* Він народився у 1956 р. у м. Києві, у 1980 р. закінчив Київський політехнічний університет, після чого до 1999 р. працював у цьому знаному навчальному закладі на посаді доцента. Підготував низку надзвичайно цікавих і змістовних праць, присвячених козацькій добі. Виборов навчовий ступінь кандидата технічних наук, зараз є керівником видавничого центру “Стікс” і проекту “Загадкова Україна”.

1648–1657 р.” та Руїни. У його працях розглядається низка питань з історії Кальницького полку, де висловлено низку цікавих думок з приводу маловідомих кальницьких полковників [Іван Куницький], називає визначних осіб, зокрема Василя Вареницю, Іванчула Степана, Якова Коряцьких, які пізніше проявлять себе на старшинських посадах інших українських козацьких полків³³⁸.

Через чотири роки після виходу у світ попередньої праці С. Коваленко опублікує енциклопедію, присвячену Україні часів Богдана Хмельницького, де значно ширше й повніше подасть матеріал про Кальницький полк та його полкове місто. Проте він помилково називає дату першої згадки міста у письмових джерелах [1545 р.], коли ж насправді місто згадується вперше у 1448 р., ґрунтовні роздуми про долю багатьох кальницьких полковників, у тому числі Андрія Ребриківського, Василя Лобойка, Гаврила Коваленка та ін.³³⁹

Інформативні матеріали про Кальницький полк вміщені у черговому довідковому виданні Сергія Коваленка часів Хмельниччини 1649 - го року, де конкретизуються раніше висловлені думки, які наповнюються новим змістом і фактичним матеріалом, обстоюються нові підходи до вивчення окремих проблем³⁴⁰.

Останнім часом вітчизняні дослідники звертаються до вивчення родоводів козацької старшини. Праці В. Кривошеї та О. Дана є яскравим підтвердженням розробки цього важливого історіографічного напрямку. Зазвичай увагою користуються кальницькі полковники, коли вони посідали полковницький уряд, їх переміщення, але дуже мало уваги звертають на їхній родовід та сім'ю. В. Кривошея фрагментарно зупинився на спорідненні чи посвояченні Дмитра Чечеля з Оленою Андріївною Ребриковською [донькою полковника Кальницького, а потім охочекомонного]³⁴¹. З цього невеликого фрагменту впливає кілька проблем, на які дослідники мають звернути увагу: наїзди козацької старшини, як це робила польська шляхта, на чужі маєтності за звичаєвим правом чи волі сильнішого. Так вчинив Д. Чечіль – “насильно відібрав” у Олени с. Нехаївку, тоді, коли її чоловік Павло Козловський [пізніше значний військовий товариш] був у кримському полоні. Конкретніше потрібно досліджувати такий аспект, кому належали маєтності – батькові Олени, Андрію Ребриковському, чи її чоловікові?

Віддамо належне публіцистичним дослідженням, присвяченим Національній революції середини XVII ст., підготовленим краєзнавцями І. В. Пилипчуком, В. В. Мацьком, Г. О. Таченком, О. І. Роговим, Т. І. Моторною, Т. С. і О. С. Голубєвими та І. О. Радзіх. Більшість їхніх праць у форматі районних і обласних газетних статей знайомили читача з окремими аспектами воєнних та соціальних подій, які мали місце біля і в самому Кальнику, діяльність окремих кальницьких полковників. Іван Володимирович Пилипчук – колишній учитель Дашівської

³³⁸ Коваленко Сергій, Пугач Олена. Опис козацької України 1649 - го року: довідник. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 2004. – С. 29 – 34.

³³⁹ Коваленко Сергій. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія. – У 3 - х т. – Т. 2. – К.: Вид-во “Стікс - Ко”, 2008. – С. 102 – 136.

³⁴⁰ Коваленко Сергій. Опис козацької України 1649 - го року: довідник. – К.: Видавничий центр “Просвіта”, 2004. – 152 с.

³⁴¹ Кривошея В. В. Полковник Дмитро Чечіль і його рід // Наукові записки з історії України: Зб. ст. – Вип. 6. – Кіровоград, 1997. – С. 12.

школи, палкий і наполегливий дослідник місцевої історії, написав низку праць, які нині зберігаються у місцевому музеї с. Городок Іллінецького району Вінницької області. Це 12 саморобних, віддрукованих на друкарській машинці збірок, де зібрано раніше опублікований його газетний матеріал, у тому числі й про Кальницький полк та його старшину. Ця проблема сконцентрована у підготовленій у 1983 р. брошурі, де частково описуються події Визвольних змагань 1648 – 1677 рр., перераховуються прізвища кількох полковників, які займали кальницький полковий уряд³⁴². У деяких своїх працях І. В. Пилипчук висвітлює історію Кальника та однойменного полку дуже скупі і фрагментарно, зокрема про археологічні знахідки: кремнієві ножі, кам'яну сокиру, дротики із кварцю, рештки глиняного посуду, залишки поселень трипільської культури, римські монети тощо³⁴³.

Дієве інтелектуальне інформативне джерело про Кальницький полк є у багатотомному виданні “Енциклопедії історії України” за редакцією академіка НАН України Валерія Смоля. У низці статей [В. Горобця та В. Панашенко] на основі української та польської літератури і джерел висвітлено так звану “Кальницьку оборону” 1671 р., історію Кальницького полку, діяльність деяких його полковників³⁴⁴.

Побачив світ також об'ємний за науковим матеріалом і широкою інформативною насиченістю довідник Вікторії Колесник про життя й діяльність польських магнатів і шляхти, у тому числі тих, хто брав активну участь у Національно-визвольній революції 1648 – 1657 рр. і часів Руїни [Михалон Жевуський, який у 1674 р. відвойовував Кальник] є статті про власників Кальника графа Володимира і графиню Теклю Потоцьких. Заслуговує на увагу скрупульозно підібраний науковий джерельний та літературний матеріал³⁴⁵.

Нам належить стаття, в якій систематизовано весь наявний (нам так думається) на сьогоднішній дослідницький матеріал. Це дало змогу показати Кальницький полк у буремні роки Хмельниччини – від його становлення й участі у московсько-польській війні. Звернувши увагу на діяльність Івана Богуна, ми акцентували увагу на його позиції під час Переяславської ради, спробах польської дипломатії повернути його до співпраці з польською державою³⁴⁶. Правда, матеріал, який ми використали там, значно розширений у нашій найновішій монографії³⁴⁷. І це закономірно, оскільки стаття є етапом в опрацюванні опублікованих досліджених раніше матеріалів з цієї проблеми. Ми переконані, що й у подальшому ми

³⁴² Пилипчук І. В. Визвольна боротьба [Про подвиги селянсько-козацького війська під проводом Максима Кривоноса]. – Б. м., 1983. – 5 с.

³⁴³ Пилипчук І. В. Історія рідного краю. Окраса Поділля. – Дашів, 1984. – С. 1, 2, 3; його ж. Краєзнавство в школі. – Б. м., 1979. – С. 3, 6, 9, 10, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 30, 32, 34, 44, 51 та ін.; його ж. На берегах Собу. – Б. м., 1966–1982. – С. 8, 9, 11, 17, 30, 26, 31, 35, 41 та ін.

³⁴⁴ Енциклопедія історії України: У 5 – ти т. – Т. 4. – К.: Наукова Думка, 2007. – С. 45 та ін.

³⁴⁵ Колесник Вікторія. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО “Розвиток”, 2007. – С. 531 – 533.

³⁴⁶ Казьмирчук Григорій. Кальницький козацький полк у буремні роки Хмельниччини (1648–1657 рр.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Сіверщина в історії України: наук. зб. – Суми: Видавничий будинок “Еллада”, 2008. – С. 58–63.

³⁴⁷ Казьмирчук Григорій. Вибрані твори. – Т. 9. “Кальник – столиця України” / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. – 356 с.

зуміємо ці матеріали розширити, уточнюючи й конкретизуючи історію Кальницького полку.

У 2009 р. нами опублікована перша монографія з історії виникнення, воєнної звитяжної боротьби козаків Кальницького козацького полку з 1648 по 1711 р., про позицію кальницьких полковників у складних дипломатичних, соціальних та воєнних подіях. У ній вперше у повному обсязі вибрано й проаналізовано документи із “Актів” та “Архіву” Південно-Західної Росії та інших опублікованих джерел. Дослідженню історії полку передуює розділ, у якому висвітлюється соціально-економічний розвиток Кальника від найдавніших часів до середини XVII ст. на основі документів “Гродських книг” Вінницького, Луцького та Брацлавського судів. Наступний розділ присвячений аналізу стану джерельної та історіографічної літератури з цієї проблеми. У праці є додатки, зокрема план замку, складений професором Університету Св. Володимира, Володимиром Антоновичем, світлин сучасного вигляду Куреня Івана Богуна у Кальнику та інші ілюстративні матеріали³⁴⁸.

У 2011 р. опубліковано 2-ге виправлене й доповнене видання цієї праці, де використано раніше невідомі архівні матеріали. Вони конкретизують окремі сюжети проблеми, зокрема протести міщан м. Кальника проти свавілля польської залози, а також візитації греко-католицького начальства Кальницького деканату тощо³⁴⁹.

Нещодавно на сайті Московського університету ім. М. В. Ломоносова у рубриці “Юриспруденція” є підрубрика “История отечественного государства и права”, де після юридичної праці С. Г. Буніна без прізвищ авторів і назви, опущеного списку посилань та додатків опубліковано українською мовою нашу працю “Кальницький козацький полк (1648–1711 рр.)”³⁵⁰. Воістину, кажуть, шляхи твої, Господи, несповідимі. Хто і з якою метою вмістив “кастровану” нашу монографію, коли всі російськомовні статті озаглавлені, названі автори і завершуються посиланнями на джерела? Чому саме у московському Інтернет-сайті МДУ ім. М. Ломоносова(?). Але будемо надіятися, що хоч такий матеріал зможе ознайомить російського читача з українським визвольним рухом, з історією Кальницького козацького полку. Не краще діють наші фахівці з Вікіпедії – “вирвали” з монографії, не назвавши її розділ II, а про авторів сказати забули. Ось і думай “Чапай”, хто таке написав і де опублікував³⁵¹, інші тексти передрукують, як душа бажає, порушують оформлення списку літератури та оформлення матеріалу³⁵².

Скажемо кілька слів і про ще одну “Інтернет-птаху”, котра знайомить читачів з технічною “клубнічкою” під назвою “Знайшли дуб Івана Богуна”. У цьому маленькому опусі, не соромлячись, приписують нам, немов би нами знайдено в

³⁴⁸ Казьмирчук Григорій. Кальницький козацький полк [1648–1711 р.] / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук – К.: СПД Цимбаленко Є.С., 2009. – 98 с.

³⁴⁹ Казьмирчук Григорій. Кальницький козацький полк [1648–1711 р.] / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – 2-ге, виправ. і допов. видання. – К.: Логос, 2011. – 108 с.

³⁵⁰ <https://www.Lomonosov-msu.ru>. [С. 5 – 55].

³⁵¹ Див.: Кальник сягає сивої давнини // Lasyan.org/port/L+N+Войцехівська+доктор+історичних+наук+професора/part-5.html

³⁵² Див.: https://studopedia.net/1_23660_stan-naukovoi-rozrobki-problemi.html

архівах документи, які підтверджують наявність Іванового дуба³⁵³, або про 1629 р., як рік заснування м. Кальника, тоді, як М. Крикун і О. Піддубняк опублікували документи "Брацлавського воєводства. 1566–1609 років", в яких Кальник і його землі є предметом судових позовів між їх власниками³⁵⁴.

Звичайно, Інтернет-сторінки з історичних проблем с. Кальника сьогодні є чи не найповнішим інформаційним полем, джерелом знань про рідне село, про відомих кальничан, про праці, присвячені рідному краю. Але є маленьке але... Надто часто брудними й неточними фактами кишать інтернетівські файли, інформаційно спотвореними матеріалами, дихають неповагою до багатьох фактів історичної минувшини села, його людей.

Ще у червні 2009 р. кореспондент газети "Урядовий кур'єр" Віктор Шпак порушив важливий аспект – участь Кальницького полку у воєнних подіях 1711 р. Зокрема, автор твердить, що спочатку полк підпорядковувався гетьману Івану Скоропадському й був вимушений битися проти Пилипа Орлика, але після "нищівної поразки" біля Лисянки "Козаки і жителі Корсунського, Білоцерківського, Чигиринського, Торговицького, Кальницького, Богуславського і Канівського полків перейшли на бік Орлика"³⁵⁵.

У новітніх дослідженнях, присвячених Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст., часто, як це зробив Юрій Чернецький, пишуть про "Кальницький [пізніше – Вінницький]" як науково обґрунтований факт існування такого полку³⁵⁶. Насправді, і це треба усвідомити чітко всім історикам, що Кальницький полк практично ніколи не змінював своєї назви від днів його виникнення до 1712 р. – останнього року свого існування. Просто на кілька років осідок полку був перенесений до Вінниці і тільки кілька разів його називали Вінницьким. В "Актах" ми тільки раз побачили цю назву, а в усіх інших документах він називається Кальницьким. Звертаємо на це увагу, оскільки не тільки науковці, краєзнавці, а й дехто із місцевих краєзнавців задовольняючи свій місцевий патріотизм³⁵⁷, акцентує увагу на подвійній його назві³⁵⁸.

Свіжістю думок про Івана Богуна, полковника Кальницького полку, пронизана стаття Олени Голубевої, у 2011 р. – студентки Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка (зараз – магістр журналістики з спеціальності «реклама та піар»). Авторка переконливо доводить, що Кальницько-Вінницького полку не існувало. Можна писати, переконувати, що ситуативно був Кальницький і Вінницький полки, що І. Богун це не Федорович (Федоренко). А це окремі особистості

³⁵³ <https://obsepver.sd.org.ua>.

³⁵⁴ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк. – С. 728–729 та ін.

³⁵⁵ Шпак Віктор. Пилип Орлик – український Вашингтон // Урядовий кур'єр. – 2009. – 27 червня. – С. 8.

³⁵⁶ Чернецький Ю. О. Україна: Історія. Природа. Мистецтво. – Харків: Вид-во Клуб сімейного дозвілля, 2009. – С. 27.

³⁵⁷ Микола Крикун у покажчику у кн. "Між війною і радою" написавши Вінницький полк, зробив відсилку див. Кальницький – С. 450.

³⁵⁸ Дан О. Ю., Кривошея В. В. Вінниччина козацька: Історія Вінницького козацького полку. – К.: Видавничий дім "Стилос", 2004. – С. 27–95.

Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.³⁵⁹. Прислухайтеся до думок молодих дослідників, зокрема О. Голубевої і не городіть тинів-видумок, там, де це не потрібно.

Останнім часом з'являються дослідження про Кальницький козацький полк, де робляться дивні і не обґрунтовані висновки. Зокрема, Ігор Радзіх вважає, що Іван Федоренко, якого у Реєстрі 1649 р. називають кальницький полковником, ним не був. Цю посаду обіймав Іван Куницький. Або, розповідає про те, що Іван Богун разом з Тимошем Хмельницьким у 1653 р. ходили на Молдавію. Не менш абсурдним є висновок, що храмовим святом с. Кальника є день Покрови, а не Різдва Пресвятої Богородиці. І коли це Юрія Хмельницького “силою вивезли до Москви”, для чого?³⁶⁰

На завершення історіографічного та джерелознавчого огляду з цієї проблеми вважаємо за доцільне наголосити на тому, що існує новітня історія Кальницького полку, кальничанина, поета Віктора Сокола. В ній є історія України, розпочинаючи від князів Київської Русі і до сьогодні, але практично немає історії Кальницького полку в тому обсязі, на який він заслуговує, відповідно до назви монографії.³⁶¹

Нами підготовлене спеціальне монографічне дослідження про Кальник, написане на основі нововиявлених архівних і опублікованих джерел та різножанрової літератури, де висвітлюється зокрема, боротьба кальницьких козаків, їхніх полковників за щастя й долю України, висвітлено труднощі й звитяжний військовий труд українства, безпосередніми учасниками яких були козаки і жителі Кальника³⁶², ставиться завдання перед наступними дослідниками написання наукової й ґрунтовної праці про Кальницький козацький полк та м. Кальник³⁶³.

Історіографічні краєзнавчі матеріали про Кальницький полк частково є на офіційному сайті с. Кальника, зокрема матеріали О. Голубевої про Івана Богуну і Кальницький полк, електронні варіанти праць Г. Казьмирчука, М. Казьмирчук, сторінка-меню джерел та літератури про с. Кальник та однойменний полк (редактор сайту – Тетяна Моторна, адміністратор, веб-дизайнер і літературний редактор – Олена Голубева³⁶⁴).

Дуже ущипливо пише про осідок Івана Богуну, скіфські і слов'янські городища Дмитро Антонюк, який нічого цікавого не побачив в Кальнику, за винятком пам'ятника Ярославу Івашкевичу. Книга славиться чудовими фотографіями й до-

³⁵⁹ Голубева О. Іван Богун – Кальницький полковник, славний син українського народу або Моя дума про Івана Богуну / Олена Голубева // www.Kalnik.nash.vn.ua/Kalnik_koz_polk.html (12 с.)

³⁶⁰ Радзіх І. Край козацької вольності. – Вінниця: Консоль, 2008. – С. 68, 73, 86.

³⁶¹ Сокол Віктор. Кальницький полк: історико-краєзнавчий нарис. – Вінниця: Книга–Вега, 2007. – 384 с.

³⁶² Казьмирчук Григорій. Кальницький козацький полк [1648–1711 рр.] / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2009. – 98 с.; *іх же*. Кальницький козацький полк [1648–1711 рр.]. – 2-ге випр. і допов. видання. – К.: Логос, 2011. – 108 с.

³⁶³ Казьмирчук Г. Вибрані твори. – Т. 8. “Кальник – столиця України...” / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослав Рябцева. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. – 353 с.

³⁶⁴ Офіційний сайт села Кальника та Кальницького полку – <http://www.kalnik-nast.vn.ua/>

бротним текстом про палаци або їхні залишки³⁶⁵. В іншій публікації, присвяченій пам'ятникам і пам'ятним місцям Вінниччини, Дмитро Антонюк знову ж в своєму скупому стилі розповідає про костели, палаци, історичні місця м. Тульчина, Бара, Шаргорода та ін., забувши назвати серед них скіфські могили-городища Кальника, палац Потоцьких в Дашеві, але згадав постійного опозиціонера Івана Богуна, який “не підписав Переяславську угоду з Москвою, а також виступив проти Гадяцького трактату, що зближував козаків із поляками”³⁶⁶. Потрібно уточнити – зближував не козаків, а козацьку старшину, і то не всю. Л. І. Касенова і Т. П. Кристофорова – співробітники бібліографічного відділу Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К. А. Тімірязєва, підготували і опублікували анотований список видань, які поступили в бібліотеку за 1991–2009 рр., в яких розписуються праці, де відбиті краєзнавчі нариси по населених пунктах того чи іншого району Вінницької області. Іллінецького району присвячено 10 позицій праць (І. Радзіха, І. Бабенка, В. Сокола, Г. і М. Казьмирчуків)³⁶⁷.

Цікаві фрагментарні матеріали про Кальницький полк опубліковано на сторінках довідника про Вінниччину. Тут, говориться про першого “очільника”, яким був Остап Гоголь, що ще не доказано, Івана Федоренка і Івана Богуна. Звичайно, тут багато не в'яяснено й документально не доведено: “У Кальнику і донині зберігається хата Богуна”, що в селі “відродився Кальницький полк”³⁶⁸. Заслужують уваги поціновувачів історії Кальника, зокрема історичні маршрути сучасних екскурсій, оприлюднені Ольгою Рудник. Це, напевне, один з сучасних професійних й досвідчених дослідників минулої історії Іллінеччини та й не тільки³⁶⁹. Вона склала екскурсійні маршрути, у тому числі “Маршрут Іллінці-Кальник”, де розписала пам'ятки козацької звитяги: “Пам'ятник Івану Богуну”, “Будинок полкової канцелярії” та інші пам'ятні місця села. Цікаві краєзнавчі матеріали про Кальник і однойменний полк наводять у своїх новітніх працях Олександр Роговий та Ольга Рудник, в яких часто стверджуються не перевірені факти й “захоплюючі”, фантастичні оцінки³⁷⁰.

Таким чином наше завдання полягає в тому, щоб на основі нововиявлених архівних та літературних джерел, яких немає у II-й і III-й наших книгах про Кальницький полк³⁷¹, розглянути історичне тло становлення й розвитку Кальника,

³⁶⁵ Антонюк Д. Триста п'ятнадцять польських замків і резиденцій в Україні. – Ч. II. / Дмитро Антонюк. – К.: Грані-Т, 2012. – С. 37, 35–91.

³⁶⁶ Антонюк Д. Чотирнадцять мандрівок Вінниччиною. Путівник / Дмитро Антонюк. – К.: Грані-Т, 2009. – С. 93.

³⁶⁷ Подільський книжковий альманах. – Вип. II. – Вінниця, 2009. – С. 141–142

³⁶⁸ Вінниччина туристична: краєзнавчий довідник / упоряд. О. Кізян; ред. М. Синиця. – Вінниця: ДП “Держ. картогрф. ф-ка”. – 2009. – С. 108, 109, 111.

³⁶⁹ Рудник О. Маршрут Іллінці-Кальник / Ольга Рудник // Подорожуємо Вінниччиною: Іллінецький район. Альбом-путівник з туристичними маршрутами / Авт.-укладач Ольга Рудник. – Іллінці: ФОП В. В. Безчаснюк, Без року вид.

³⁷⁰ Роговий О. Шляхами Івана Богуна (до 400-річчя від народження) / Олександр Роговий. – Вінниця: Твори, 2018. – С. 6, 8, 18, 17; Надсобський край – Іллінецький район; автор-упорядник О. Рудник. – Вінниця, 2019. – 401 с.

³⁷¹ Казьмирчук Г. Роде наш красний. Село Кальник. – Кн. II. Документи й дослідження села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К.: Логос, 2008. – 249 с.; Їх же. Роде наш красний. Село Кальник. – Кн. III. Документи й дослі-

висвітлити виникнення й діяльність Кальницького полку на першому етапі Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького та його подальшу долю у другій половині буремного XVII ст. та на початку XVIII ст. з урахуванням нових документів і літературних джерел. Ми далекі від думки, що сьогодні вже повністю виявлено й досліджено звитяжну роль козаків Кальницького полку, його полковників та осавулів. Першочерговим завданням вважаємо дослідити польські та російські джерела з цього питання, що передбачає майбутню поїздку до Російської Федерації та Польської держави, необхідні для написання ґрунтовної праці про місто Кальник та Кальницький полк, про роль православної церкви у житті кальницьких мирян.

Розділ III

Кальницький козацький полк в буремні роки Хмельниччини (1648–1657 рр.)

Грізний 1648 рік започаткував виняткової сили й потужності зсуви в українському суспільстві. Обрання гетьманом Війська Запорозького непересічної особистості Богдана-Зіновія Хмельницького струснуло не тільки Запорожжя, але й навколишній світ. Визвольна революція українського народу, будучи складовою частиною революційних потрясінь Європи середини XVII ст., має при цьому низку характерних властивостей, зокрема цементуючої сили революційних зрушень – козацтва та затятої непримиренної боротьби селянства за свою волю та кращу долю.

До 1648 р. в Україні, за даними польської комісії 1638 р., було тільки 6 полків по тисячі реєстрових козаків у кожному. “Це полки: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський і Переяславський”, котрі підпорядковувалися урядовим комісарам³⁷².

Воєнні події Національно-визвольної революції збудили визвольні ідеї на Правобережній Україні, породили необхідність створення козацьких полків – однієї з найважливіших організаційних форм військового протистояння потугам Речі Посполитої, відновити бажаний для шляхетського стану мир і спокій серед бунтівного українського народу. Козацький літописець Самійло Величко пише: “На початку війни Хмельницького з поляками у 1648 році учинилося обіруч Дніпра 20 козацьких полків”. На лівобережжі Дніпра 10 [Київський, Переяславський, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Прилуцький, Лубенський, Миргородський, Гадяцький і Полтавський] і на Правобережжі України стільки ж [Чигиринський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Богуславський, Білоцерківський, Паволоцький, Брацлавський, Кальницький, Уманський і Подільський]³⁷³. Кальницький полк, як вважає Сергій Коваленко, виник в період походу 1648 р. Максима Кривоноса до Брацлава³⁷⁴.

Однак літописець включив до списку полки, яких на 1648 р. ще не існувало, наприклад Подільський, або Богуславський. Вони утворилися за Мазепиного гетьманування, Стародубський виділився із Ніжинського у 1663 р. З 1650 по 1654 рр. в Україні було три військових полки і 17 територіальних. Літопис Самовидця подає іншу кількість полків та їхні назви. Зокрема на Лівобережжі України він виділяє 10 полків. Крім полків, які названі у С. Величка, автор літопису другої половини XVII ст. називає ще Ічнянський, Іркліївський, а Гадяцький називає Зінківським, але в його праці не згадується Стародубський³⁷⁵. За цим же джерелом, на Правобережжі Б. Хмельницький створив 11 полків. Замість Богуславського та

³⁷² Максимович М. А. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. I. Отдел исторический. – С. 659.

³⁷³ Величко Самійло. Літопис / Самійло Величко. – К.: Дніпро, 1991. – Т. I. – С. 214.

³⁷⁴ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія / Сергій Коваленко. – Т. 2. – С. 104.

³⁷⁵ *Летопись Самовидца*. Починається війна Збаражская, року 1649. – С. 14.

Подільського Самовидець називає Могилівський, Животівський та Лисянський. Немає також Київського полку³⁷⁶. Сергій Коваленко і Олег Пугач в “Описі Козацької України 1649 року: Довідник” стверджують, що 1648 році у Війську Запорозькому було утворено 30. Але за Зборівською угодою 1649 року кількість полків скорочена до 16. За цією угодою до Кальницького козацького полку було приєднано Животівський і Поліський полки³⁷⁷. Згідно “Реєстру Війська Запорозького 1649 року” (далі – Реєстр) до Кальницького козацького полку було вписано 2050 козаків, з яких 531 особу було переведено із скасованого згідно Зборівської угоди 1649 р. Животівського полку³⁷⁸, що становило 5, 06% всього складу “Реєстру”. Таким чином Кальницький полк був меншим за середній³⁷⁹. Деякі дослідники вважають, що в “Реєстрі” записаний Кальницьким полковником Іван Федорович (Т. Яковлева ототожнює його з Іваном Богуном)³⁸⁰, інші схиляються до прізвища Івана Куницького.

Кальницький полк сформувався, можливо, у травні–липні 1648 р., як форпост проти походів татар в Україну по Уманському шляху (лежав на відстані 15 км), який був відгалуженням Чорного шляху. Цей шлях проходив близько 50 км від Кальника. Він був важливим військовим опертям держави Богдана Хмельницького проти військової потуги Речі Посполитої і контролю над переправами через Південний Буг. Конкретних документів, які висвітлювали б цю важливу подію, немає. Можна припустити, що створення полку відбувалося спонтанно, пов’язане з діяльністю першого полковника – Остафія Гоголя (1648 р. – перша половина 1649 р.)³⁸¹. За даними Володимира Кривошеї, у серпні 1648 р. Іван Нечай починав службу у Кальницькому полку наказним полковником. Кальницьким полковниками за часів Хмельниччини були: Остап Вінницький (О. Гоголь ?) (1648–1649 рр.), Іван Куницький-Яцківський (1649–1650 рр.), Іван Богун (1650–1651 рр.), Іван Куницький-Яцківський (1651 р.), Іван Богун (1652–1657 рр.), Андрій Безштанько (1657–1658 рр.)³⁸². Щодо Остапа Вінницького, то одні дослідники ототожнюють його з Остапом Гоголем. Микола Крикун не підтримує цієї версії³⁸³. В. Панащенко подає трохи інші прізвища й прізвиська деяких кальницьких полковників: Остап (Остафій) Усваницький (Вінницький) (1648–1649), Іван Фе-

³⁷⁶ Максимович М. А. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. I. Отдел исторический. – С. 660–661.

³⁷⁷ Коваленко Сергій Опис козацької України 1649 року: Довідник / Сергій Коваленко, Олег Пугач. – С. 11–12.

³⁷⁸ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія / Сергій Коваленко. – Т. 1. – С. 104.

³⁷⁹ Там само. – С.31.

³⁸⁰ Яковлева Т. Іван Богун-Федорович / Тетяна Яковлева. – С. 43.

³⁸¹ Максимович М. А. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого. – С. 702.

³⁸² Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія / Сергій Коваленко. – Т. 2 – С. 104.

³⁸³ Крикун Микола З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Остап Гоголь / Микола Крикун // Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. – К.: Критика, 2006. – С. 13–66.

доренко (1649–1650, 1654, у 1653–54 рр. він був наказним полковником), О. Гоголь (1649, 1674), І. Богун (1650, 1651, 1653–1657), П. Стягаймо (1652 –)³⁸⁴. Натомість, Тарас Чухліб не називає О. Гоголя кальницьким полковником, не акцентує увагу на його прізвиськах³⁸⁵.

Самійло Величко і Григорій Граб'янка у своїх працях наводять один із епізодів визвольної боротьби. Б. Хмельницький після двох блискучих перемог під Жовтими Водами та Корсунем підійшов до Білої Церкви, де продовжив облаштування свого війська, щоб “вести далі збройну боротьбу”,³⁸⁶ – знищувати шляхту та євреїв-орендарів. На початку липня 1648 р. він дізнався, що у фортеці Нестервар [нині м. Тульчин] переховувалась “сила силенна жидів та шляхти”³⁸⁷, вирішив їх дістати. Він послав 4000 козаків під проводом полковника Ганжі “добути” фортецю. Ганжа, що рухався з Липовця до Тульчина 09. 06 1648 р. зайняв Кальник і відтоді місто ввійшло до складу Української держави, ставши центром Кальницького полку і однойменної сотні. У 1649 р. Кальницьким сотником став Семен Бут³⁸⁸. У Реєстрі кальницьким сотником записаний Курило Волошин.

Іван Ганжа полишив Кальник і прийшовши до Нестервара, погодився взяти викуп із обложеної шляхти та євреїв. “Козаки викуп узяли, жидів же всіх ... порубали”³⁸⁹. Через кілька днів Б. Хмельницький під Нестервар відіслав полковника О. Гоголя з такою ж кількістю козацького війська, яке зустріло козаків Ганжі, коли вони поверталися зі здобиччю. Козаки О. Гоголя запропонували “поділитися” багатством, взятим Ганжею біля Нестервара, але отримали відмову. Тоді 4000 молодців О. Гоголя при 3–4 гарматах³⁹⁰ підступили до Нестервара і взяли його штурмом. Було знищено шляхту, євреїв, жовнірів. О. Гоголь здобув небачені багатства³⁹¹. Ми, відштовхуючись від факту присутності О. Гоголя недалеко від Кальника, пов'язуємо з ним створення Кальницького полку. Григорій Граб'янка наголошує, що саме у червні 1648 р. “Хмельницький поділив” своє зростаюче військо на полки, настановив полковників, полкову старшину та курінних отаманів³⁹².

Довідка: Місце і рік народження Остапа Гоголя – невідомо. Ймовірно він народився в с. Гоголі Летичівського повіту Подільського воєводства. Православний шляхтич. (хоча є різні версії). Першу згадку про рід Гоголів знаходимо в Історії Русів (Укр. літ. XVIII ст. К., 1983, с. 583). Напередодні 1648 р. він ротмістр панцерних козаків у польському війську С. Калиновського, яке дислокувалося в Умані. Перейшов на бік повстанців під Жовтими Водами у 1648. Активний сподвижник Б. Хмельницького. Полковник Кальницького полку, під іменем Остафій Усваницький (Вінницький), активно воює з поляками під Жовтими Водами, Корсунем, Уманню, Ладжиженом. Фактично стояв біля джерел формування Кальницького полку. Діяв на Брацлав-

³⁸⁴ Панащенко В. В. Вінницький полк / В. Панащенко // Енциклопедія історії України – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 568.

³⁸⁵ Чухліб Т. В. Гоголь Остап / Тарас Чухліб // Енциклопедія історії України – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 132.

³⁸⁶ Самійло Величко. Літопис. – Т. 1. – С. 83–84.

³⁸⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 45.

³⁸⁸ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького. – Т. 2. – С. 112.

³⁸⁹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 45.

³⁹⁰ Самійло Величко. Літопис. – Т. 1. – С. 84.

³⁹¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 45.

³⁹² Там само. – С. 43–44.

щині. Учасник походів Б. Хмельницького у 1648 р. до Замостя та Львівської облоги. С. Коваленко вважає, що після цих подій про нього історичні джерела не дають ніякої інформації. Це помилкове судження. Формує у 1649 р., за вказівкою Б. Хмельницького, подільських селян для боротьби з польським військом, у 1652 р. звільняє цей регіон від шляхти. Наприкінці 1653 р. – по дністрянський полковник. Спочатку підтримує гетьмана Івана Виговського. В наступному році робить спробу вигнати російські війська з Василькова і Києва. Гадяцької угоди 1658 р., укладеної Іваном Виговським, він не підтримав. 1660 р. – стояв супротив польсько-татарському війську під Могильовом. На травневій раді 1660 р. О. Гоголь запропонував нову тактику проти поляків. На зиму козацьке військо відводити на Запоріжжя, а весною організувати нові походи і воювати поляків. Поступово Гоголь схиляється до співпраці з Польщею, вимагаючи автономії України в межах Речі Посполитої. Влітку 1660 р. його полк брав участь у Чуднівському поході. Схвалив Слободищанський трактат 1660 р. між українцями і поляками. В 1661 р. разом з 31 представником української старшини отримав права польської шляхти. Після відмови Юрія Хмельницького від гетьманства (1663) Гоголь формально підпорядковувався Правобережному гетьману Павлу Тетері. Проводить неоднозначну політику. Спочатку 1664 р. підтримав повстання проти шляхти (керували Сулима, С. Височан, І. Сірко), перейшов з Могильова до Брацлава. Але вимушений відмовитися від своїх вчинків, оскільки С. Потоцький заарештував у Львові його двох синів. О. Гоголь – Брацлавський і Подільський полковник, підтримує польську сторону. 1674 р. призначений наказним гетьманом Правобережжя, з центром у м. Димері. 5 січня 1679 р. Остап Гоголь помер в м. Димері. Соратник Б. Хмельницького, 27 років був полковником Війська Запорізького, останні п'ять років свого життя очолював козацьку спільноту Правобережжя України, як наказний гетьман від Польської Корони. Похоронений в Святодухівській церкві Межигірського монастиря³⁹³.

Про участь Кальницького полку у визвольних подіях 1648 р. достеменно нічого невідомо. Можна припустити, що коли український народ вів боротьбу з Коронною армією під Жовтими Водами та Корсунем, полк тільки формувався. Можливо, його козаки включилися у боротьбу тоді, коли восени Богдан Хмельницький розпочав похід на Захід, завдавши поразки шляхті під Пилявцями. Брав участь полк і в битві під Збаражем, Зборовом, Берестечком та в інших битвах.

Кальник як важливий військовий центр наприкінці 1648 р. потрапив у вир воєнних подій. Львівський міщанин у своєму листі від 24 липня цього року писав: “Орда татарська вже була пішла до Криму з великою кількістю полонених і

³⁹³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко; В. Омельченко (ред.). – С. 36, 41, 46, 75, 175, 210, 245, 327, 342, 363, 368, 396, 487 та ін.; Матівас Ю. Одного роду / Юрій Матівас // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 71–73; Герасименко Н. “Остап Гоголь – гетьман” / Н. Герасименко // Київська старовина. 1994. – № 2. – С. 78–83; Чухліб Т. Є. Гоголь – полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України / Тарас Чухліб // УІЖ. – 1997. – № 1. – С. 94–103; Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Остап Гоголь / Микола Крикун // Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. – С. 13–66; Коваленко С. Вінницький Остап // Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького. – Т. 2. – С. 105; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків / Володимир Кривошея. – 2-е вид. – К.: Стило, 2004. – С. 46, 100, 144, 146, 147, 155, 185, 191, 192, 195, 298, 322; Крикун М. Г. Гоголь Остап. / Микола Крикун // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Вид. 2-е. – С. 130–131; Коваленко С. Гоголь Остап / Сергій Коваленко // Іван Богун – український Дон-Кіхот. Історичний нарис / Сергій Коваленко. – К.: Стікс-Ко, 2011. – С. 114, 118, 133, 136, 137, 141, 145, 166, 167, 179, 209–213, 222, 240, 299, 341, 345, 390, 392 та ін.

здобиччю”³⁹⁴. Наприкінці 1648 р. українська армія концентрується на Наддніпрянщині, підтримуючи боротьбу місцевого населення проти польської шляхти і військових загонів, які стояли в магнатських маєтках. Формуються козацькі гарнізони в містах і селах. Польська шляхта робить спроби їх витіснити. Польський загін Стрижевського зненацька напав на Барський козацький гарнізон. Місто було зруйноване, гарнізон практично знищений, пограбоване місцеве населення. Іван Богун виступив проти польських хоругв, розгромив їх і звільнив Бар. Одночасно з переговорами Богдана Хмельницького і польської Корони в Переяславі (розпочалися 20 лютого), які завершилися укладанням перемир’я до травня місяця.

Мирні спроби Богдана Хмельницького владнати шляхом переговорів стосунки з Річчю Посполитою були зірвані військовими діями кн. Яреми Вишневецького на Брацлавщині 28 червня 1648 р. В проекті угоди 1649 р. Богдан Хмельницький писав: “...Князь Вишневецький, як винуватець другої війни, щоб ні в якому разі не був коронним гетьманом, бо не хочу з ним жити і не пущу його на Україну”³⁹⁵. Звичайно, що Кальницький полк не міг стояти осторонь цих подій. У цьому році розпочалось Велике повстання під час походу Максима Кривоноса до Брацлава. Звільняється Вінниця, яка стає сотенним містом Кальницького козацького полку. Вінницьким сотником у 1649 р. був Ярема Урошович. Під час походу польських військ на чолі з великим коронним гетьманом Мартином Калиновським на Вінницю, місто стало серцевиною так званої “Вінницької оборони” 1651 р.³⁹⁶

1649 р. дуже вирізняється з-поміж інших років початкового етапу визвольних змагань. Поляки врятувалися через зраду гетьманського союзника кримських татар, які примусили Богдана Хмельницького підписати Зборівську угоду, що стала юридичною основою формування Української козацької держави. У Збаразько-Зборівській компанії 1649 р. під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького брало участь десять Правобережних і десять Лівобережних (“задніпровських”) полків. Знайдений професором Юрієм Мициком в бібліотеці Чарторийських у м. Кракові матеріал свідчить, що до правобережних полків віднесений під №8 Кальницький полк, очолюваний І. Федоренком. У цьому документі зафіксована кількість артилерії, яка була у Б. Хмельницького – 24 гетьманських гармати і по шість гармат мав кожний полковник³⁹⁷. Відомий дослідник історії українського козацтва, доктор історичних наук, професор Володимир Володимирович Кривошея, у надзвичайно науковій монографії пише: “Полковий пірнач Кальницького

³⁹⁴ Шість листів С. К. Кушевича з 1648 р. про сучасні події // Жерела до історії України-Руси. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1913. – Т. VI. – С. 116.

³⁹⁵ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С. 120.

³⁹⁶ Степанков В. С. Вінницькі оборони 1651, 1671 / Валерій Степанков // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К. Наукова думка, 2003. – С. 568.

³⁹⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. I. (1648–1649 рр.). – К.: НАНУ, Ін-т історії України НАНУ та ін., 2012. – С. 362. Уперше цей документ українською мовою опублікували Мицик Ю. А. і Цибульський В. І. в своїй праці “Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII століття”. – Рівне, 1999. – № 43. – С. 48–49.

полку тримали Остап Гоголь, Іван Куницький-Яцківський, Іван Богун, наказним був Іван Нечай”³⁹⁸.

Довідка: Іван Федорович Куницький-Яцківський (? – 1664). Мабуть народився в маєтку своїх батьків в с. Яцьківцях (тепер с. Бруслинівка Літинського р-ну Вінницької обл.). Вперше в документах згадується в 1644 у зв’язку з судами за маєтки. З початком Визвольної війни перейшов на службу українській державі Богдана Хмельницького в 1648 р. При Ю. Хмельницькому став Кальницьким полковником. У липні цього ж року разом з Максимом Кривоносом ходив до Кам’яця-Подільського, був полковником новоствореного Подільського полку по лютий 1649 р. У квітні 1649 – Кальницький полковник. У цьому ж році його прізвище внесено до Реєстру на цій посаді. Деякі дослідники ототожнюють Івана Федоровича Куницького-Яцківського з Іваном Богуном. Інші вважають його окремою особою. Часто його називали Федоренком або Федоровичем. Вдруге він став Кальницьким полковником у 1651 р. На чолі цього полку брав участь в Берестецькій битві, але в результаті цих подій втратив полковницький пернач. Протягом 1650–1654 рр. він був Кальницьким наказним полковником. В 1653–54 рр. брав участь у прийнятті московського посольства на чолі з Василем Бутурліним та у січневій Раді в Переяславі. До гетьмана Івана Виговського був в опозиції. Напевне при Ю. Хмельницькому знову був на Кальницькому уряді, оскільки активно підтримував Хмельниченка. Отримав маєтності у м. Боярці (тепер с. Лисянського р-ну Черкаської обл.). Помер між 1664 та 1667 роками³⁹⁹.

“Як бачимо, полк почергово очолювали то Іван Яцьківський-Куницький то Іван Богун...Віт кальницький Філон Немиря став суддею полковим кальницьким”⁴⁰⁰. За часів Б. Хмельницького у Кальницькому полку було 19 сотників, 2 полкових осавули, 1 полковник⁴⁰¹. В. Кривошея виявив тільки прізвища двох сотників із 19: сотні Іллінецької – Іван Вертелицький (1654 р.), а з Липовецької – Виторина (1651 р.)⁴⁰², хоча в Реєстрі 1649 р. перераховується 19 прізвищ.

Після Зборівської битви 1649 року і підписання миру з Польською Короною йде формування полкової системи у Козацькій державі гетьмана Б. Хмельницького. Згідно із складеним реєстром було створено 16 полків⁴⁰³. “Поділля розбилося тоді між трьома полками: Брацлавським, Уманським та Кальницьким”⁴⁰⁴. І дуже стисло згадується про “Вінницького полковника” Івана Богуну, його бій з поляками під Вінницею⁴⁰⁵. Михайло Максимович нарахував 26 першопочаткових

³⁹⁸ Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ШПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. – С. 97.

³⁹⁹ Кривошея В. В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – 2-е вид. / Володимир Кривошея. – С. 146, 185, 301; Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія / Сергій Коваленко. – Т. 2 – С. 105–106; Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.). – 2-е вид. – С. 133; Коваленко С. Куницький-Яцківський Іван Федорович / Сергій Коваленко // Іван Богун – український Дон-Кіхот. Історичний нарис / Сергій Коваленко. – К.: Стікс-Ко, 2011. – С. 20, 21, 166, 255–256, 307 та ін.

⁴⁰⁰ Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ШПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. – С. 97.

⁴⁰¹ Там само. – С. 94.

⁴⁰² Там само.

⁴⁰³ Список (“компуті”) полків військ Запорізького // Там само. – С. 364. У цьому списку названа кількість козаків у кожному полку: 1. Чигиринський 3189, Федір Якубовський; ...3. Канівський 3170, Семен Савич; ...8. Кальницький 2046, Іван Федоренко; Іван Богун та ін. // Там само. – С. 363.

⁴⁰⁴ Григор’єв-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис / Григор’єв-Наш. – Кам’янець-Подільський: Друкарня Под. губ. нар. управи, 1919. – С. 62.

⁴⁰⁵ Там само. – С. 63.

полків при Б. Хмельницькому⁴⁰⁶. На думку українського вченого М. Н. Петровського, на початку 1649 р. в Україні було 30 територіальних полків⁴⁰⁷, а за польськими джерелами – 20. Із шістнадцяти полковників: шість за походженням були шляхтичами (Михайло Громико, Данило Нечай, Іван Федорович-Богун, Антон Жданович, Федір Лобода, Мартин Пушкар), шість були вихідцями із козаків – Федір Якубович, Тиміш Носач, Прокіп Шумейко, Ясько Воронченко, Семен Савич, Філон Джеджалій, двоє із заможних міщан: Матвій Гладкий і Мартин Небаба⁴⁰⁸. Однак Тетяна Таїрова-Яковлева, з праці якої ми взяли цю інформацію, не називає Остапа Гоголя – кальницького і подільського полковника, а згодом польського наказного гетьмана Правобережної України, шляхтича із с. Гоголів Летичівського повіту (тепер Хмельницька обл.), соратника і сподвижника Б. Хмельницького. На початок гетьманування І. Виговського залишилися живими Іван Богун-Федорович*, Мартин Пушкар, Філон Джеджалій і Тимофій Носач⁴⁰⁹. І знову чомусь Т. Таїрова-Яковлева не називає прізвища О. Гоголя, який пережив великого гетьмана.

“Реєстр” 1649 р. не задовольняв більшість посполитих селян, які не потрапили до цього списку. В селянському й Запорозькому козацькому середовищі виникають невдоволення не тільки тим, що більшість учасників боротьби залишилася поза реєстром, але й тим, що польська шляхта й магнати, правдами й не правдами повертаючись у свої українські маєтності, намагалися повернути втрачені прибутки за минулі роки. Виникають селянсько-козацькі заворушення. Б. Хмельницький своїми універсалами бажав утихомирити народні маси, вимагав послуху, але не завжди досягав бажаної мети. Часто він звертався з універсалами до суспільства, щоб втихомирити козацтво, наказував полковникам негайно страчувати всіх, хто буде винним у заколотах. Щоб продемонструвати свою рішучість у цьому питанні, Б. Хмельницький “розпорядився стратити у Києві організаторів повстання у Кальнику”, де був убитий пан Лагивницький⁴¹⁰. Професор В. Б. Антонович подає трохи інше написання цього прізвища: “Весною тут [у Кальнику – авт.] збунтувався народ і вбив пана Легевницького”⁴¹¹.

Зборівська угода започаткувала юридичне й практичне формування Української козацької демократичної держави. Полково-сотенна адміністративна реформа сприяла консолідації української спільноти у розв’язанні нагальних державних завдань. Насамперед, була звернена увага на захист західних кордонів. На Кальницький, Брацлавський та Уманський полки, котрі мали більш як 7000 вій-

⁴⁰⁶ Максимович М. Обзорение городовых полков и сотен, бывших в Украине до смерти Богдана Хмельницкого. Отдельный оттиск. – К., 1880. – С. 8.

⁴⁰⁷ Петровський М. Н. Нариси з історії України. – К., 1940. – Вип. 4. – С. 233. Ця цифра завищена, оскільки “Реєстр” був складений у жовтні-грудні 1649 р., де подаються зовсім інші дані.

⁴⁰⁸ Таїрова-Яковлева Т. К вопросу о старшине в начале гетманства Ивана Мазепы // UCRAINICA PETROPOLITANA. – Вип. 2.: Сб. статей. – СПб., 2008. – С. 45.

* Тетяна Таїрова-Яковлева підтримує думку своїх істориків-попередників, які ототожнювали Івана Богуну з Федоренком [Федоровичем].

⁴⁰⁹ Там само.

⁴¹⁰ Собрание сочинений Н. И. Костомарова: Исторические монографии и исследования. – Кн. IV. – Т. IX–XI. – С. 350.

⁴¹¹ IP НБУ НАН України. – Ф. I. – Спр. 8182 б. – Картка № 64.

ська, яке опиралося на “густе населення”, а “козацька влада держалася сильно”⁴¹², завжди перші вступали у боротьбу з Польщею. Західними містами Кальницького полку були сотенні міста Вінниця і Прилука.

Письменник та історик Василь Рубан [1742–1795] у своїй короткій історії України твердить, що у 1650 р. “було війська Малоросійського козацького біля 60 000 самих хороших виборних реєстрових козаків, а особливо охотного козацького війська безліч”⁴¹³. Гетьман Б. Хмельницький “розподілив Україну на 15 полків, призначив до них полковників, списав тільки самих виборних, або реєстрових козаків: Чигиринського полковник Федір Якубовський – 3189 козаків, Черкаського полковник Іван Воронченко – 2989, Канівського полковник Семен Павицький – 3120, Корсунського полковник Лук’ян Мозир – 3492, Уманського полковник Йосип Глух – 3830, Брацлавського полковник Данило Нечай – 2802, Кальницького полковник Іван Федоренко – 6046, Київського полковник Антон Адамович – 2080, Переяславського полковник Федір Лобода – 2150, Кропивенського полковник Філон Джеджалій – 2083, Остравського полковник Тимофій Носач – 1988, Миргородського полковник Максим Гладкий – 3188, Полтавського полковник Прокіп Шумейко – 9083, Чернігівського полковник Мартин Небаба – 9096”⁴¹⁴. Кількість козаків в окремих полках, зокрема в Кальницькому завищені. Напевне в цьому полку було не 6046, а 2046. Тобто помилково замість 2 автор поставив 6 і отримав таку колосальну цифру.

У Писарівському літопису відзначено: “тим часом Хмельницький полководців [напевне потрібно полковників – авт.] по всій Україні настановив. Чигиринському [полку] сам Хмельницький говорять; Черкаському Воронченко, Переяславському Лобода, Канівському Кутак, Брацлавському Нечай, Білоцерківському Іскра, Уманському Степко, Корсунському Мороз, Кальницькому Гоголь, Гадяцькому Бурляй, також і в інших містах”⁴¹⁵.

У літописних джерелах на початковому етапі національної-визвольної боротьби автори подають різну кількість полків та кількість козаків у них. На таке різночитання вперше звернув увагу Микола Маркевич. Так, у літописі Розумовського, який пізніше використав у своїй праці Шерер, зазначалося, що всіх полків у Богдана Хмельницького в 1650 р. було 15, в яких нараховувалося 37 549 реєстрових козаків, а в Кальницькому – 2046⁴¹⁶. За літописом Василя Рубана відповідно було 15 полків із 57 889 козаками, а у Кальницькому полку Івана Федоренка нараховувалося 6046⁴¹⁷. За Кониським, у гетьмана у цьому році було 18 полків, в списках яких було – 37600 козаків, зокрема був не тільки Кальницький, очолюва-

⁴¹² Крип’якевич Іван. Адміністративний поділ України за Б. Хмельницького. – С. 6.

⁴¹³ Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 с изъяснением образа тамошнего правления. – С. 24.

⁴¹⁴ Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 с изъяснением образа тамошнего правления. – С. 25.

⁴¹⁵ Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. V. – С. 43.

⁴¹⁶ Там само. – Т. V. – С. 105; Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – Ч. I. – М.: Типография Николая Степанкова, 1842. – С. 244; Максимович М. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого / Михаил Максимович // Отдельный оттиск. – С. 18.

⁴¹⁷ Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. V. – С. 106.

ний тим же Іваном Федоренком, під полковницьким перначем якого було 2000 козаків, а й Вінницький Петра Стягайла, в якому нараховувалося 1600 козаків⁴¹⁸. Григор'єв-Наш пише, що Богдан Хмельницький розділив Україну на 16 полків, на Поділлі було три: Брацлавський, Уманський і Кальницький⁴¹⁹.

Більш достовірними представляються цифри, занесені у Реєстр 1649 р., про кількісний склад Кальницького полку, очолюваного Іваном Федоренком. Він складався з 19 сотень, в яких була різна кількість козаків: *Кальницька сотня* [сотник Курило Волошин]. Вона розміщувалася у м. Кальнику, [+ с. Василівці і Красненському. – Авт.] – 198 козаків [+ із Содорівки [Тодорівки] – 11], *Животівська* [Логвин] – 131 козак, *Борщагівська* [Крисько] – 147, *Тетіївська* [Фесько Фенченко] – 79, *Погребищенська* [Федір Григоревич] – 174, *Липовецька* [Онисько] – 100, *Балабанівська* [Олексій] – 51, *Іллінецька* [Іван Туровець] – 49, *Кунянська* [Ілляш Радуленко] – 77, *Рахнівська* [Павло Курбала] – 34, *Терлицька* [Василь Варениця] – 100, *Дашівська* [Гришко Сурмач] – 40, *Жорницька* [Мартин] – 71, *Ометинська* [Сергій Кгресько] – 30, *Бабинська* [Ігнат] – 100, *Прилуцька* [Василь Антоненко] – 100, *Вінницька* [Ярема Урошович] – 296, *Немирівська* [Лаврін Кгерелуха] – 214, *Вороновицька* [Семен, Сава, Лахно] – 59. Всього нараховувалося в цей час у полку 1976 козаків⁴²⁰.

У 1654 р. в Кальницькому полку залишилося тільки 15 сотень. Він втратив Борщагівську, Погребищенську, Прилуцьку та Тетіївську, які будуть включені у новостворений Паволоцький полк⁴²¹. Кальницький полк з 1654 р. дістав тимчасову назву Вінницького, а містечко Кальник перетворилося з полкового на сотенне⁴²². Згодом до полку повернеться попередня назва – Кальницький. З 1667 до 1712 р. Кальницький полк, на думку деяких дослідників, з Вінницького був перейменованій на Брацлавський⁴²³. Помилковим й антинауковим є твердження Олександра Юрійовича Дана, який наполегливо називає Кальницький полк Вінницьким, тим самим вносить помилкову дефініцію у назву Кальницького полку⁴²⁴. Французькі автори: історик Франсуа Шесполь, дипломат де Божо, історики Габріель Куає, Жан Руссе де Міссі та інші ні разу не згадали про Вінницю й Вінницький полк у страхотливих військових подія, які велися між Польщею, Туреч-

⁴¹⁸ Там само. – Т. V. – С. 107.

⁴¹⁹ *Григор'єв-Наш*. Поділля. Географічно-історичний нарис / Григор'єв-Наш. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Под. губ. нар. управи, 1919. – С. 62.

⁴²⁰ Реєстра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданная О. М. Бодянским. – М.: В Университетской типографии, 1875. – С. XIV–XV.

⁴²¹ *Крип'якевич І. П.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. II. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 129.

⁴²² Там само. – С. 129, 135.

⁴²³ *Гудзевич А. В.* Давньоруське місто в історико-географічному вимірі / *А. В. Гудзевич, В. С. Любченко* // Поділля у контексті української історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 29–30 листопада 2001. – Вінниця, 2001. – С. 65.

⁴²⁴ *Дан О. Ю.* Вінницький [Кальницький] козацький полк // Дан О. Ю., Кривошея В. В. *Вінниччина козацька. Історія Вінницького козацького полку.* – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2004. – С. – С. 27–95.

чиною, Кримом і Московією на території України, а тільки Кальник⁴²⁵. Інші дослідники пішли далі – безапеляційно заявляючи, що м. Дашів у роки Визвольної війни було “сотенним містечком Вінницького та Брацлавського полку”⁴²⁶, а Іван Богун, на думку Д. В. Сухиніна “займав посаду вінницького і брацлавського полковника”⁴²⁷. Твердження цих дослідників є ситуаційними, недостовірними і спростовуються низкою документів із “Архиву ЮЗР” [Тт. 9–13] та дослідженням, професора Університету Св. Володимира Г. Г. Павлуцького, який твердить, що “У 1664 році Вінниця була визначена полковим містом замість Кальника”⁴²⁸, але полковою столицею вона була недовго.

У 1650 р. у Богдана Хмельницького, за інформацією, яку зібрав Василь Унковський, посол царя Олексія Михайловича при гетьмані, було 17 полків*. Кальницький полк очолював полковник Іван Богун. Правда, в цьому донесенні також записано, що “Полк Чернігівський очолював полковник Іван Богун”⁴²⁹. Звичайно, що це якийсь прорахунок московських збирачів інформації, хоча вони правильно відзначали, що “у всіх полках записаних козаків сорок тисяч. А до цього часу місцани і повітові люди козаки”⁴³⁰.

Професор Михайло Максимович у своїй критичній статті, присвяченій розгляду “Літопису” Григорія Граб’янки, називає не 15, не 17, як це роблять деякі дослідники, а 16 полків, що були у 1650 р. в гетьмана Богдана Хмельницького. Він, як і Микола Костомаров*, пише, що Кальницьким полковником у цей час був Іван Федоренко⁴³¹. Цю ж думку він повторив в іншій своїй праці⁴³².

⁴²⁵ Луняк Євген. Козацька Україна XVII–XVIII ст. очима французьких сучасників. Хрестоматія / Євген Луняк. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 94, 143, 190, 250.

⁴²⁶ Івченко А. С. Україна. Крепости, замки, дворцы: Путеводитель / А. С. Івченко, А. А. Пархоменко. – К.: ГНПП “Картографія”, 2011. – С. 326.

⁴²⁷ Сухинин Д. В. Казачество в борьбе за свободу Родины / Д. В. Сухинин. – Мелитополь: ООО “Издательский дом МГТ”, 2011. – С. 206.

⁴²⁸ Павлуцкий Г. Г. Деревянные и каменные храмы. Древности Украины. – Вып. I. – К.: Изд-ние Императорского Московского археологического общества, 1905. – С. 75.

* Микола Костомаров пише: “Всіх полків у 1650 році шістнадцять ... Кальницький, під начальством Івана Федоренка, займав лівий берег Бугу від Вінниці до Райгородка, останньої сотні Брацлавського полку, на північ до берегів Десни, остання сотня Кальницького полку була Прилуки; береги Собу до Погребищ (яке було останньою сотнею на кордоні полку Білоцерківського), у нинішньому повіті Липовецькому, у північній частині Брацлавського, у північно-східній Вінницького, займав західну частину Тарашанського і північну половину Махновського. Всіх сотень у ньому було вісімнадцять. Між ними – міста Вінниця і Липовець і значні містечка Немирів і Животів” [Див.: Н. И. Костомаров. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – Кн. IV. – Т. IX–X. – С. 346–347].

⁴²⁹ 1650, августа–декабря. I. Наказ Василию Унковскому... // Акты ЮЗР. – Т. VIII. – СПб.: Типография В. В. Пратца, 1873. – С. 351.

⁴³⁰ 1650, августа–декабря. I. Наказ Василию Унковскому... // Акты ЮЗР. – Т. VIII. – СПб.: Типография В. В. Пратца, 1873. – С. 351.

⁴³¹ Максимович М. Известие о Летописи Григория Грабянки, изданной 1854 года, ... – С. 151.

⁴³² Максимович М. Обзорение городских полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого // Див.: Друкарський відбиток у конвалюті самостійному під № П-4262, який зберігається у Відділі стародруків НБУ імені В. І. Вернадського НАН України. Комплект № 4. – С. 18; Його ж. Обзорение городских полков и сотен, бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого. Окремий відбиток. – К., 1880. – 21 с.

Іван Богун – полковник Кальницького полку, посідає виняткове місце в гетьманському оточенні на першому етапі Козацької революції 1648–1657 рр. та доби Руїни. У 1651 р. розпочалися активні дії Польсько-татарського війська, як реалізація планів чергового союзу між Кримом і Річчю Посполитою, який виник після Переяславської ради. Богдан Хмельницький з українським козацтвом виступив в союзі з московськими вояками. Коронний великий гетьман Микола Потоцький і польний гетьман Мартин Калиновський, щойно звільнившись із татарського полону, з 30-ти тис. військом (польська шляхетська кіннота і німецькі найманці) підійшовши до Красного, візьме міста Шаргород, Мурафу, Стіну, Ямпіль⁴³³, Бар і “заб’є на масляну” Нечая, підійде до Вінниці, де “у монастирі закрився був Богун, полковник Паволоцький [?]”. Він дев’ять днів відбивав атаки польського війська. Тільки з допомогою осавула Хмельницького Демка козаки відтіснили М. Калиновського до Польщі⁴³⁴. Над українським народом знову нависла смертельна загроза знищення, а над тими, хто виживе – польське рабство⁴³⁵. Українські селяни і міщани на заклик Б. Хмельницького масово йшли до війська Івана Богуну, який протистояв ворогам на Брацлавщині й Поділлі. Вінницький полк кількісно збільшився до 10 тис. вояків⁴³⁶.

Довідка: Іван Богун (?– 17.02.1664). Видатний військовий і громадський діяч. Походив із української шляхти. Місце народження невідоме. Його прізвище означає, на думку Романа Осташа, стародавнє слов’янське слово, а у словнику Павла Білецького-Носенка це слово означає болотну рослину, яка зветься багном звичайним. Сергій Коваленко схиляється до думки, що це слово означає людину, яка живе на березі ріки Бог (раніше так називався Південний Буг). Перші згадки про нього, як козацького отамана на Сіверському Донці за 1641–1665 рр. Під час великого повстання 1648 р. він став отаманом Кодака. Записаний в Реєстр 1649 р. чигиринським сотником. У 1650 р. призначений Кальницьким полковником. Захисник Вінниці від поляків в 1651 р. В цьому році стає Брацлавським полковником і бере активну участь у походах на Кам’янець-Подільський і Берестечко, активно діє під час Берестейської битви 1651 р. Обирається наказним гетьманом, який зумів спасти частину козацької армії від розгрому. У липні 1651 р. він знову Кальницький полковник. Після Білоцерківської угоди Кальницький полк мав бути розпущеним, оскільки Поділля відходило до Речі Посполитої. Під час українсько-польської війни 1652–1658 рр. Кальницький полк відновлюється і його очолює Іван Богун. У 1653 р. він рятував українське військо від загибелі у Гінтівській битві. Учасник походу на Жванець, відбив похід Станіслава Потоцького на Умань в 1654 р., та походу польського гетьмана на Умань в 1654–1655 рр. Не брав участі в Переяславській Раді і не схвалював її рішення. Деякі дослідники, як напр., В. О. Голобуцький не вірно вважав І. Богуну “налким прихильником возз’єднання України з Росією”. Особливо відзначився у битві під Охматовим 1655 р. У цьому році окремим військовим з’єднанням очищав Волинь від поляків, тоді, як Б. Хмельницький рухався на Львів. Разом з Антіном Ждановичем ходив на Варшаву. Похід був невдалим і Б. Хмельницький позбавив всіх воєначальників їхніх урядів (Наголосимо, що це не головна причина позбавлення Івана Богуну полковницького пернача. Були й інші, зокрема відкрита опозиція І. Богуну політиці зближення Б. Хмельницького з Москвою). Після смерті великого українського гетьмана спочатку підтримує Івана Виговського, вів переговори в Корсуні 1658 р. з шведською делегацією, підписав Корсунсько-шведську угоду. Придушив повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря і його сподвижника Якова Барабаша в 1658 р. проти І. Виговського. У

⁴³³ Голобуцький В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648–1654 гг. / Владимир Голобуцький. – К.: Госполитиздат, 1962. – С. 277.

⁴³⁴ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 254.

⁴³⁵ Мишко Д. І. Іван Богун. (Короткий історичний нарис). – С. 58–59.

⁴³⁶ Там само. – С.57.

1658 р. він Паволоцький полковник, учасник походу Данила Виговського на Київ. Учасник походу Івана Виговського під Конотоп 1659 р. Іван Богун змінює політичну орієнтацію, відходить від Івана Виговського. Очолив змову проти нього, наслідком якої буде обрання Юрія Хмельницького на гетьманство. Активний учасник українсько-польської війни 1659–1660 р. В процесі якої ходив на Бар, відбив похід С. Потоцького на Могилів-Подільський, учасник Слободищанської битви, Чуднівської україно-польської угоди 1660 р. Учасник українсько-московської війни 1660–1676 рр. Бере участь в походах з Ю. Хмельницьким під Переяслав (1661), Ромни (1661–1662). Після цих походів очолив посольство до Речі Посполитої, де в 1662 р. у Варшаві заарештований і кинутий до в'язниці Мальборк (Марієнбург). У 1663 р. звільнений на прохання Павла Тетері, учасник походів 1663–1664 р. Яна-Казимира до Новгород-Сіверського у званні наказного гетьмана. 17. 02.1664 р. загинув (розстріляний поляками) під час затримання польською військовою владою. Похоронений у Новгород-Сіверському (Чернігівська обл.)⁴³⁷.

У 1651 р козацьке військо (Кальницький і Чигиринський полки), очолюване Іваном Богунем, “другим козацьким генералом”, заволоділо Вінницею. Так, розпочалася перша Вінницька оборона, яка тривала від 1 до 10 березня. 24–26 тис. польських жовнірів разом з своїми слугами, очолювані Великим коронним гетьманом М. Калиновським “хоч з великими труднощами” переправилися через р. Буг, “заволоділи були містом Вінницею. Центром оборони став монастир чину Святого Домініка, навколо якого зведено три лінії оборони. Іван Богун на р. Буг підготував на льоду ополонки, прикривши їх сіном, соломною й снігом. 1 березня польський авангард на чолі з полковником С. Лянцкоронським буде заманений у цю пастку⁴³⁸. Багато польських жовнірів потоне, інші відступлять. Київський воевода Адам Кисіль, брат якого загинув під Вінницею писав: “...У війську нашому

⁴³⁷ Dr. Antoni J. Iwan Bohun – pulkownik kozacki // Dr. Antoni J. Szkce i opowiadania. – Ser. 5. – Warszawa-Krakow, 1886. – 465 s. [Вид. 2-ге. – 1887 р. – S. 145–225].; *Ролле И. Й.* Іван Богун – козацький полковник: [історичне оповідання]. – К., Кам’янець-Подільський: “Медобори”, 2012. – 192. с. [переклад із польської Ірини Ремішевської]; *Григор’єв-Наш* Богун / Григор’єв-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис. – С. 63; *Голобуцький В. О.* Богун Іван / Володимир Голобуцький // Радянська енциклопедія історії України: У 4-х т. – Т. I. – К.: УРЕ, 1969. – С. 168–169; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко; В. Омельченко (ред.). – С. 35, 36, 41, 44; *Липинський В.* Твори. – Т. 3. Україна на переломі: 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В’ячеслав Липинський. – С. 29, 150, 151, 153, 157, 254, 255; *Яковлева Т.* Іван Богун: проблеми біографії / Тетяна Яковлева. – УІЖ. – 2000. – №2. – С. 43–53; *Коваленко С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія / Сергій Коваленко. – Т. 1. – С. 14, 19, 54, 57, 58, 60, 61, 66, 69, 71, 73, 158–160 та ін.; Т. 2 – С. 38, 48, 60, 64, 95, 104–108, 112, 113, 116, 117, 124, 129, 133, 148, 215, 217 та ін.; *Дан О. Ю.* Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.). – 2-е вид. / Олександр Дан. – С. 145–147, 149 та ін.; *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. – 2-е вид. / Володимир Кривошея. – С. 46, 104, 116, 117, 127–129, 144, 145, 147, 149, 154, 179, 184, 185, 225, 297, 322, 334; *Лях С. Р.* Богун Іван / С. Р. Лях // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Вид. 2-е. – С. 50; *Коваленко С.* Іван Богун – український Дон-Кіхот. Історичний нарис / Сергій Коваленко. – К.: Стікс-Ко, 2011. – С. 7–180; *Рафаловський С.* Іван Богун / С. Рафаловський // Трудова слава. – 2013. – 1 березня; *Вінницький* полковник Іван Богун – яскрава постать в історії Козаччини (близько 1618–17.02.1664): бібліогр. показ.; уклад. Г. М. Авраменко; наук. ред., вступ. ст. І. М. Романюк; ред. О. Г. Поліщук. – Вінниця, 2018. – 85 с.; *Роговий О.* Шляхами Івана Богуна (до 400-річчя від дня народження) / Олександр Роговий. – Вінниця: Твори, 2018. – 55 с. та ін.

⁴³⁸ *Степанков В. С.* Вінницькі оборони 1651, 1671 / Валерій Степанков // Енциклопедія історії України – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 568.

справи йдуть погано: Богуна ще не взяли, а щодня гине багацько людей. Взагалі затіяли цю війну лише для знищення польської шляхти...»⁴³⁹. Увечері до м. Вінниці підійдуть основні сили польської армії. Міщани, запаливши місто, відступили до укріплень і з козаками відбивали атаки поляків. Захисники 3 березня відступили до другої, а 5 березня до третьої лінії укріплень. Сучасник, польський шляхтич, говорить: «Наші оточили їхні укріплення валами і постійно вартували, але не могли відрізати їх від води; громили обложених пушками та кидали в їх стан бомби, але бомби козаки встигали гасити і по суті ми нічого не могли зробити. Між тим військо наше вибілося з сил, тоді як весь час солдати і коней не розсідлували, і самі не залишали зброї»⁴⁴⁰. Продумана тактика Івана Богуна – обороняючись нападай на ворога, зіграла позитивну роль в протистоянні полякам під Вінницею. Оборона міста докладно описана в польських джерелах, зокрема: «Пам'ятній книзі» Якова Міхаловського, «Щоденнику» Станіслава Освенціма, «Щорічнику» Віспасіана Коховського.

Б. Хмельницький відправив на допомогу Івану Богуну уманського полковника Йосипа Глуха і полтавського Мартина Пушкаря⁴⁴¹. Дорогою він розгромив під Липовцем польський роз'їзд, а 10 березня його козаки напали на ворожий обоз під Вінницею. Поляки панічно відступили, місто знову вдалося відвоювати⁴⁴². У «Вінницькій обороні» 1651 р. Іван Богун з «полками Чигиринським, Полтавським, Кальницьким, Брацлавським, які мали кожний від двох тисяч чоловіків козаків»* примусили М. Калиновського «відступити від міста»⁴⁴³. Допомогли Івану Богуну під Вінницею, на думку О. Гуржія, й інші козацькі полки. Він називає ще: Миргородський (М. Гладкий), Полтавський (М. Пушкар), Прилуцький (І. Хороший), Лубенський (Тимошенко)⁴⁴⁴. Сергій Коваленко називає 10 тис. українське військо, яке допомогло Івану Богуну вистояти під Вінницею, у складі Уманського (Йосип Глух), Полтавського (Мартин Пушкар) та Київського (Михайло Криса) полків⁴⁴⁵. Опісля польські війська «відступили безладно під фортецю Бар, втративши чотири тисячі п'ятсот піхотинців і артилерію»⁴⁴⁶. Можемо дозволити собі припущення, відштовхуючись від твердження О. Рігельмана, що козаки Кальницького полку разом з іншими робили спроби штурмом взяти Кам'янець-Подільський.

⁴³⁹ Цит. за: *Полухін Л. М.* Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – герої Визвольної війни / Леонід Полухін. – С. 27.

⁴⁴⁰ Там само.

⁴⁴¹ *Петровський М.* Іван Богун. – С. 7; *Полухін Л. М.* М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої Визвольної війни. – С. 27.

⁴⁴² *Степанков В. С.* Вінницькі оборони 1651, 1671 / В. С. Степанков. – С. 568.

* Дані О. Рігельмана ставлять під сумнів достовірність думки В. С. Степанкова, що в Івана Богуна було близько 2-х тис. козаків. Див.: *Степанков В. С.* Вінницька оборона. – С. 568.

⁴⁴³ *Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще Александра Ригельмана. 1785–86 года.* – М.: В Университетской типографии, 1847. – С. 77.

⁴⁴⁴ *Гуржій О.* Іван Богун / Олександр Гуржій // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн. 1. – С. 18.

⁴⁴⁵ *Коваленко С.* Іван Богун – український Дон-Кіхот. Історичний нарис / Сергій Коваленко. – С. 28.

⁴⁴⁶ *Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще Александра Ригельмана. 1785–86 года.* – М.: В Университетской типографии, 1847. – С. 77.

Ще польське військо не встигнуло оговтатися від ганебної втечі з-під Бара і прийти до Кам'янця-Подільського, а вже біля нього з'явилося козацьке військо на чолі з Іваном Богунем. Козаки Кальницького, Черкаського і Чигиринського полків обложило місто-фортецю на Поділлі. Спершу бої розпочалися на околицях міста. Шляхта старалася вдержати свої позиції, але після перших військових боїв залишила свої траншеї і поспішила закритися у замок, сподіваючись, що його укріплення допоможуть пересидіти облогу, а тим часом королівське військо прийде їм на допомогу. Козаки зайняли так зване Руське передмістя і захопили гору, з якої розпочали обстрілювати ворожі укріплення⁴⁴⁷. Захопивши все передмістя козацькі війська розпочали штурм головних укріплень центру – в'їзні брами, вали і мури. Великий коронний гетьман Польщі Мартин Конецпольський в кінці квітня 1651 р., злякавшись вінницького варіанту з головними силами вирвався з оточення і через Скалу-Подільську та інші українські міста направився до Соколя⁴⁴⁸. У Кам'янці-Подільському залишився ще потужний польський гарнізон. Замок-воротами до міста була висока вежа з бійницями і сильно озброєна. Іван Богун вирішив зруйнувати її, щоб примусити жовнірів не “поливати” козацьке військо з усіх тогочасних видів зброї. Козацька артилерія вогнем знищила вежу, цьому сприяли міщани, які інформували козаків про стан в середині оточеного ними міста. Допомогли знищити гарнізон і повстанські селянські загони, один з яких очолював галичанин Семен Височан.⁴⁴⁹ Розв'язати завдання – штурмом взяти місто на вдалося, оскільки в районі Соколя з'явилися перші полки польсько-шляхетської армії, яка нараховувала пізніше 150 тис. вояків. Насувалися події, які відомі зараз як Берестецька битва. Богдан Хмельницький наказав Івану Богуну призупинити штурм Кам'янця-Подільського і з усім полковим скарбом повернутися до головної української армії⁴⁵⁰.

Берестецька битва червня–липня 1651 р. повною мірою розкрила полководницький талант Івана Богуну. Завдяки його продуманому тактичному відступу було збережено основну частину професійного українського козацького війська. Колишній Кальницький полковник був різнобічно розвиненою людиною: державник, військовий проводир, дипломат. Талант полководця в Івана Богуну яскраво розкрився під час Берестецької битви. Коли армії супротивників наближались до Берестечка, то попереду армії Б. Хмельницького йшов Кальницький полк на чолі з Андрієм Ребриковським, захопивши важливі переправи через річки Горинку та Ікву, переправилися через річки Стир і Пляшеву⁴⁵¹. 18 червня обидві армії стали таборами одна проти одної. Поодинокі сутички 18 червня 1651 р. розгорнулися у цілоденну кроваву битву наступного 19 червня, шляхта втратила багато вояків. Сучасник битви – польський шляхтич згодом писав: “...неприятель напав з лютою запеклістю...Цей день був для нас нещасним внаслідок загибелі багатьох

⁴⁴⁷ Полухін Л. М. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої Визвольної війни. – С. 28.

⁴⁴⁸ Мишко Д. Іван Богун (Короткий історичний нарис) / Дмитро Мишко. – С. 42–43.

⁴⁴⁹ Там само. – С. 43.

⁴⁵⁰ Там само. – С. 44.

⁴⁵¹ Полухін Л. М. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої Визвольної війни. – С. 29.

знатних людей, добрих вояк”⁴⁵². Пізно ввечері, коли шляхта полягала спати, Іван Богун з кількома сотнями козаків напав на сторожові застави ворога. Козаки знищили багато польських жовнірів, захопив багато полонених, зброї і без значних втрат повернувся у свій табір. Цей напад нажахав шляхту, деякі подумали повернутися до Сокаля, щоб не потрапити в оточення, інші не спали цілу ніч⁴⁵³.

На 20 червня Б. Хмельницький готував вирішальну битву, а поляки з Яном-Казимиром II зуміли “переконати” золотом татарських начальників, зокрема хана Іслам-Гірея III, зрадити свого союзника – великого українського гетьмана. Як тільки розпочалася битва, поляки посилили обстріл з потужних гармат центру українського війська, татари чомусь залишили свій лівий фланг, змістилися в центр позиції, попавши ще під масованіший обстріл польських гармашів, а після стали відступати, внісши розлад в позиції гетьмана, який призначив Філона Джалалію наказним гетьманом, який не зумів справитися з керівництвом українською армією. Тоді козаки обирали почергово інших козацьких ватажків – Адама Хмелецького, Матвія Гладкого, які також не справились з складною ситуацією. Після них наказним гетьманом обрали Івана Богуна, який вирішив за всяку ціну вивести українське військо з оточення. Спроба Хмельницького зупинити відступ татар завершилася його полонем.

З возів, кожухів, хмизу, провіантських бочок, хомутів, сідел козаками були вимощені переправи через болото. Українське військо розпочало вихід з оточення. Через деякий час серед козаків виникла паніка, підсилена провокаційною чуточкою, що старшина тікає. Поляки посилили тиск на відступаючих. Багато людей, частина гармат загинула, але все ж таки основні сили Іван Богун зумів врятувати⁴⁵⁴.

Україна була у вогні бойових дій, розрухи, матеріальних і людських втрат: польська армія на чолі з М. Потоцьким рухалася на Київщину, а на Київ наступала литовська армія Я. Радзівілла. Під Ріпками 26 червня 1651 р. польсько-литовське військо Я. Радзівілла нанесло поразку 12–15 тис. козацькому війську і повстанцям, загинув один з талановитих керівників, полковник Мартин Небаба, а пізніше литовці захоплять Київ⁴⁵⁵. Становище України ставало все катастрофічнішим. Звільнившись з полону, Богдан Хмельницький розгорнув активну діяльність по наведенню ладу в армії та країні. Відсутність допомоги московитів, насування зими, примусили гетьмана розпочати переговори з польською стороною, в стані якої розпочався розкол. Ян Казимир II також був не проти переговорів, оскільки з ним залишилася тільки шляхта, яка мала маєтності в Україні та німецькі найманці.

Це, зокрема, виявилось під час грудневих 1653 р. дипломатичних переговорів кримського хана та гетьмана з королівськими дипломатами. Ян Казимир, за-

⁴⁵² Мишко Д. Іван Богун (Короткий історичний нарис) / Дмитро Мишко. – С. 47; Полухін Л. М. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої Визвольної війни. – С. 29.

⁴⁵³ Мишко Д. Іван Богун (Короткий історичний нарис) / Дмитро Мишко. – С. 47.

⁴⁵⁴ Петровський М. Іван Богун. – С. 8.

⁴⁵⁵ Полухін Л. М. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун – народні герої Визвольної війни. – С. 31; Коваленко О. Мартин Небаба / О. Коваленко // Полководці Війська Запорозького. – Історичні портрети. – С. 236–238.

знавши чергової поразки, був вимушений піти на переговори з союзниками. За основу було взято статті Зборівського договору 1649 р. До табору польського короля приїхали “від кримського царя Караш мурза перекопський, а також Ширинь-бей мурза, а від гетьмана писар Іван Виговський, полковник Іван Богун та Жиже-лов кропивненський”⁴⁵⁶. В сучасній вітчизняній історичній літературі ці перемовини визначаються як другорядні, а тому, на думку проф. Наталі Яковенко, на них і було послано два “полковники-статисти”. Після їх завершення ніякого тексту угоди не складено⁴⁵⁷.

Після підписання Білоцерківської українсько-польської угоди 1651 р. (зменшення реєстрових козаків до 20 тис., козацька територія визначалась тільки Київським воєводством, польські пани мали право повернутися у свої помістя⁴⁵⁸ тощо) Кальницький козацький полк мав бути скасованим, а всі його землі повернуто Речі Посполитій у складі відновленого Брацлавського воєводства⁴⁵⁹. Але на початку нової Українсько-польської війни 1652–1658 років Кальницький полк було відновлено. У період цієї війни Кальник і його полк переживе жахливі руйнації. Так, у 1653 р. Стефан Чарнецький здобуде Кальник і спалить його. Як вважає Сергій Коваленко це і призведе до тимчасового перенесення полкового осідку до Вінниці. Наступного року Станіслав Потоцький наступає на Умань. Кальницький полк також відступає до Умані, а з ним практично все населення Кальника. Стефан Потоцький займе пустинний Кальник 1 квітня 1654 р.⁴⁶⁰.

У другій половині березня 1653 р. польські війська, очолювані коронним гетьманом Речі Посполитої С. Потоцьким, розпочали наступ на Україну, поступово витиснули козацькі залоги із Волині і розпочали нищити Східне Поділля. Михайло Грушевський, використовуючи польську військову інформацію, пише: “З Павлочі військо пішло під Кальник”, де знаходився Іван Богун з уманським полковником. Польських кінних жовнірів очолювали Чернецький і Маховський. “Заставши козаків у Кальнику, вони зав’язали битву, а ті, не витримавши, вночі утекли до Балабанівки, а звідти з людьми з інших містечок пішли до Монастирищ”⁴⁶¹. Біля міста битви не відбулося, оскільки козаки “замкнулися у місті”, де зібралось близько 70 тис. посполитства і “стали боронитися”⁴⁶².

Раніше цій події Іван Виговський дав подібні, але більш конкретні пояснення дій польського війська. “За два тижні до Великодня [6 квітня н. с. – авт.] напали крадькома п. Чернецький та полк. Маховський з 15 тис. війська; вирубали і випалили гетьманські городи: Погребище, Борщагівку, Монастирище, Немирів,

⁴⁵⁶ Отписка посланников из Умани с известием о мире, заключенном гетманом и крымским царем с королем польским. 14 декабря // Акты ЮЗР. – Т. XI. – СПб.: Типография братьев Пантелеевых, 1878. – С. 89.

⁴⁵⁷ Яковенко *Наталія*. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-е вид.. – К.: Критика, 2005. – С. 337.

⁴⁵⁸ Голобуцький *В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа. 1648–1654 гг / Владимир Голобуцкий. – С. 291.

⁴⁵⁹ Коваленко *С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького. – Т. 2. – С. 112.

⁴⁶⁰ Там само.

⁴⁶¹ Грушевський *М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Кн. I. – С. 492.

⁴⁶² Грушевський *М.* // Там само. – С. 492.

Кальник, Балабанівку та різні містечка, котрих імені не пам'ятаю...»⁴⁶³. Про військові злочини польського війська дослівно інформувала Європу “реляція в Theatrum Europ”, зокрема про те, що польська армія “здобула приступом Погребище, Борщагівку, Кальник і Іллінці, вирубала все, що було, і спалила міста, забрала багату здобич і господарювала, як хотіла...”⁴⁶⁴.

На початку 1650-х років в Кальнику, як фіксує збірник документів з актових книг, виникла соціальна напруга⁴⁶⁵. Так, вїйт і бургомістри м. Кальника (Старого й Нового) 15 листопада 1651 р. подали “своєму панові кн. Миколаю [-Юрію] Чарторийському скаргу (супліку) з проханням зняти з міста постій 10 німецьких корнетів [взводів], бо через утиски з їхнього боку міщани вже почали розбігатися”⁴⁶⁶. А 17 квітня 1652 р. від імені Самуеля Гумницького і його швагра Миколая Дзика подано Протестацію до Кременецького гродського суду про пограбування їхнього майна, шахрайство і втечу рукодайнних слуг Гумницького – Павла Кулича, Орданського і Шкаравського, коли він відступаючи з Батозької битви “заскочив” у Кальник⁴⁶⁷.

Кальницький полк у 1653 р. також був втягнутий в українсько-молдавські відносини. Б. Хмельницький, прагнучи розширити склад антипольської коаліції, вирішив залучити до союзу Молдавського господаря, зцементувавши цей союз шляхом одруження свого сина Тимоша з Розандою, донькою Василя Лупу. Протягом двох попередніх років Тимош, на доручення батька, рятував свого тестя. У квітні 1653 р. Хмельниченко вкотре прийшов на допомогу Василю Лупу з 12 тис. козацьким військом, повернувши йому молдавський стіл.

Господар підбив недосвідченого Тимоша приєднати до Молдавії Валахію. Спочатку доля була прихильною до гетьманича, але після створення сильного союзницького об'єднання Валахії, Польщі, Трансільванії та інших держав регіону, успіхи полишили Тимоша. Восьмитисячне козацьке військо, під керівництвом Кальницького “полковника Миколи (?) Федоренка “порубало мультянське та малярське військо”⁴⁶⁸, але потім потрапило в облогу у фортеці Сучаві. Близько двох місяців щодня йшли запеклі бої. Героїзм, зухвалі козацькі вилазки не могли здолати новоприбулі військові сили, зокрема військо Дмитра Вишневецького, запеклого ворога Тимоша, який відібрав у нього його наречену.

Полковник Федоренко⁴⁶⁹ після трагічної смерті Тимоша 5 (15) вересня 1653 р., за дорученням господині, обороняв (очолив оборону) “до приходу Богдана

⁴⁶³ Грушевський М. М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Кн. I. – С. 493.

⁴⁶⁴ Там само. – С. 493.

⁴⁶⁵ Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1657. – К., 2008. – С. 237, 343.

⁴⁶⁶ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. I. – Спр. 269. – Арк. 1036–1037 зв., акт 25. Опубл.: АЮЗР. – Ч. III. – Т. 4. – С. 628–630.

⁴⁶⁷ ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 21. – Оп. I. – Спр. 157 а. – Арк. 85 зв.–87 зв., акт 100; Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1657: Зб. за документами актових книг. – К., 2008. – С. 343.

⁴⁶⁸ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – С. 89.

⁴⁶⁹ Олександр Гуржій твердить, що з Тимошем Хмельницьким до Молдавії ходив Іван Богун // Гуржій О. Іван Богун / Олександр Гуржій // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн. 1. – С. 25–26.

Сучавську фортецю”⁴⁷⁰. “Федоренко з козаками зробили сильну вилазку, – пише Микола Костомаров, – з пораненими”⁴⁷¹. У фортеці починається голод, козаки, позбавлені хліба й води, гризли шкіру. Частина козаків схилилася до здачі фортеці, тим більше, що поляки обіцяли помилування від імені короля. Федоренко ж віддавав перевагу смерті, аніж здачу. Відбудуться перемовини між воюючими сторонами. Польські джерела, використані Миколою Костомаровим, передають слова Федоренка польському регіменту Кондрацькому: “Ми готові скласти зброю на умовах короля, але знайте, що хоча козаки в скрутному становищі, хоч голод мучить і ворожа зброя не дає нам ні хвилини спокою, проте ми готові захищатися, поклавши свої голови, як подобає хоробрим, ніж купити життя ціною такої здачі, яка буде ганебною”⁴⁷². Козаки Федоренка, забравши тіло Тимоша, залишили фортецю Сучаву й вирушили в Україну до Чигирина.

У 1653 р. Кальник також потрапив у запеклі бої з поляками. Чернецький, “воевода руський з військом польським попустошив міста Вінницю, Борщагівку, Погребище і Кальник. Богун, полковник, втік до Монастирища, якому на допомогу прийшов Уманський полк”⁴⁷³. Чернецький уб’є уманського полковника, місто спалить, а частина козаків і міщан втече з монастирищенського замку, хто куди⁴⁷⁴.

Військові оборонні події української держави Б. Хмельницького 1653 р. переконало керівництво Кальницького полку в тому, що перенесення осідку у Вінницю було помилковим і не сприяло дієвому керівництву ним. Осінню 1654 р. повернули свою ставку до Кальника. Похід Станіслава Потоцького на українські землі цього року втягнули у вир боїв Кальницький полк і, зокрема Терлецьку сотню, в якій брав участь її сотник Василь Варениця, майбутній Кальницький полковник.

В 1654 р. розпочалася четверта спроба польського війська при допомозі татар (реалізація нової польсько-татарської угоди після Переяславської Ради) захопити Брацлавщину й полковника Івана Богуну. Польсько-татарські сили, очолювані Потоцьким в кінці 1654 – початку 1655 рр., мали певний успіх. 19 січня 1655 р. вони частково прорвали оборону українсько-московського війська під Охматовим, вдерлися в розташування союзників, захопили кілька гармат. Проте успіх був тимчасовим. Іван Богун непомітно вийшовши із фортеці, зайшов в тил супротивника. Виникла паніка й метушня в польсько-татарському війську, чим скористався Богдан Хмельницький і В. Шереметьєв, вивівши українсько-московське військо з козацького табору⁴⁷⁵.

Взимку 1655 р. оборонялась Умань від татаро-польського війська. Оборону керував Іван Богун. Місто вистояло. Весною цього року успіхи українського

⁴⁷⁰ *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн. IV. – Т. IX–XI. – С. 532.

⁴⁷¹ Там само.

⁴⁷² *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн. IV. – Т. IX–XI. – С. 533.

⁴⁷³ *Софонович Феодосій.* Хроніка з літописців стародавніх. – С. 231.

⁴⁷⁴ Там само. – С. 231.

⁴⁷⁵ *Гуржій О.* Іван Богун / Олександр Гуржій // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн. 1. – С. 25.

війська під проводом І. Золотаренка сприяли розвитку наступу Б. Хмельницького на Львів, але це був тимчасовий успіх. Цьому посприяло вступ у війну з Польщею Швеції. Московія розпочала готуватися до війни з Швецією, а тому уклала мир з Польщею, тим самим поставила під сумнів стосунки Б. Хмельницького з Москвою⁴⁷⁶. На весні 1655 р., коли війська великого гетьмана перейшли до наступальної фази боротьби з поляками, осідок Кальницького полку знову перенесли до Вінниці і вона залишилась, як твердить Сергій Коваленко, центром Кальницького полку до 1657 р. Це не вірно, оскільки осідок полку ще не раз перенесли знову до Кальника.

Серед козацької старшини виникає незгода з політичним вектором Б. Хмельницького на Москву після Переяславської ради 8 січня 1654 р. Самодержавний цар не міг погодитися з демократичними основаними української держави і посилив обмежувальні санкції проти неї. Це викликало опозицію великому гетьману, як вважає Олександр Гуржій, очолювану Іваном Богуном, який не бажав союзу з Московією⁴⁷⁷. Проте Б. Хмельницький вперто продовжує дотримуватися “Березневих статей”. Можливо що ця позиція Івана Богуна і призведе до того, що перед своєю смертю 27 липня 1657 р. гетьман усуне його з кальницького уряду і призначить новим полковником Кальницького полку Андрія Безштанька, який поверне в м. Кальник осідок однойменного полку. Андрій Безштанько збереже полковництво і при Гетьмані Івані Виговському. На чолі свого полку він взяв участь у поході 1658 р. Данила Виговського на Київ. Однією з причин призначення його на кальницький полковий уряд, ми думаємо, була та, що один із його родичів був одружений з донькою гетьмана України, а інша, не менш значима – Б. Хмельницький мабуть не пробачив Івану Богуну його опозиційного вчинку в 1653/54 та наступних роках.

Кальницький полковник Іван Богун, не сприйнявши результатів Переяславської ради, разом з полком не присягнув на вірність московському царю Олексію Михайловичу, про що свідчить цікавий документ “Переписні книги приведення до присяги на підданство царю Олексію Михайловичу жителів малоросійських міст”. Відомо, що після Переяславських подій 8 січня 1654 р. представники царя, зокрема Василь Бутурлін та інші члени московського посольства – “стольники, стряпці і дворяни” роз’їдуться по 17 козацьких полках, щоб прийняти присягу. У першій половині січня 1654 р. у Вінницький [Кальницький полк] для прийняття присяги царю прибув Федір Глебов⁴⁷⁸.

Присяга відбувалася з великими труднощами. Якщо козаки під тиском гетьмана та його старшини ще присягали більш-менш організовано, то міщани досить недовіжливо ставилися до цього дійства. Цілі полки не присягали московському царю. Ті ж полки, які присягнули, будуть розписані докладно, скільки гро-

⁴⁷⁶ Голобуцький В. Запорозьке козацтво / Володимир Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – С. 408.

⁴⁷⁷ Гуржій О. Іван Богун / Олександр Гуржій // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – С. 26.

⁴⁷⁸ Список полків і міст, у які були послані представники московського уряду для приведення козаків, шляхти й міщан до присяги // Воссоединение Украины с Россией: В 3-х т. – М., 1954. – Т. 3. – С. 517–518.

мадян того чи іншого міста або села полку присягнули царю. Наприклад, у Корсунському полку, який присягнув на вірність, було описано конкретно, який населений пункт і кількість обивателів це зробили, а як підсумковий висновок записано так: “Роспись Корсунского полку городов: в городе Корсунь сотников 2 ч., атамана 1 ч., казаков 784 ч., мещан 26 ч. В городе Стеблеве: сотников 1 ч., атаман 1 ч., есаулов 2 ч., казаков 347, мещан 15 ч.”⁴⁷⁹. “У 17 полках привели до присяги 122 545 осіб”⁴⁸⁰.

Були полки, зокрема Уманський, Вінницький (читай Кальницький – авт.), які відмовилися присягати й будуть розписані тільки населені пункти, які займали сотні того чи іншого полку. “Список міст і острожків і містечкам і селам і деревням полку Вінницького: місто Рахни, місто Дашів, місто Кальник, місто Лінці ... І всіх жилих міст, і острожків, і містечок, і сіл, і деревень, і пустих міст 62”⁴⁸¹. Так само розписано й Уманський полк.

Нещодавно з'явився новий документ, опублікований О. Алфьоровим, С. Горобцем і О. Монькіним “Присяга Кальницького полку 1654 р.”, який свідчить, що Кальницький полк присягав царю⁴⁸². Цей документ має засвідчити, що значна частина козаків Кальницького полку і “один вїйт, два бурмістра, соцьких три особи, рядових міщан сто сорок п'ять чоловік” присягнули рішенням Переяславської Ради⁴⁸³. Це викликає певну недовіру, про, що ми згадували у відповідному історіографічному параграфі. До нього внесені населені пункти: ?, Лінцат [?], с. Якубовка [село пусте, всього п'ять міщан], місто Жорнище [два отамани козачі, 27 рядових козаків, міщан рядових – 175], с. Красеньке [один козачий отаман, 7 рядових козаків, 41 міщанин], с. Будмерівка? [напевне Бондурівка. – авт.][міщан – 31], містечко Песочин [отаман – 1, козаків – 35, вїйт – 1, бурмістр – 1, соцький – 2, сотник – 1, міщан – 193], м. Дашів [один отаман козачий, 36 козаків], с. Копієвко [один отаман і 48 рядових міщан], м. Кальник [сотник 1, 49 козаків; І вїйт, 2 бургомїстра, 3 соцьких і 145 рядових міщан], “город Лінци ставлений” [сотник – 1, отаман – 1, козаків – 81; вїйт – 1, бургомїстрів – 2, писар – 1, десятників – 3, міщан – 65], містечко Войтівці [отаман – 1, козаків – 14, бурмістр – 1, міщан – 69], місто Немирів [сотник – 1, отаманів – 10, хорунжій – 1, писар міський – 1, есаул – 1, десятник – 1, а всього козаків 259; вїйт – 1, бурмістрів – 2, соцький – 1, десятників – 3, міщан – 107], місто Тарасовка [сотник – 1, отаман – 1, осавулів – 2, козаків – 210; вїйт – 1, бурмістрів – 2, міщан – 41], місто Ольшане [не описане, напевне зараз Олексіївка – авт.]*. Важко зрозуміти до якого населеного пункту відносяться дані, опубліковані на стор. 3–8. Спочатку згадується м.

⁴⁷⁹ Список полків і міст, у які були послані представники московського уряду для приведення козаків, шляхти й міщан до присяги. – С. 295.

⁴⁸⁰ Переписные книги приведенных к присяге на подданство царю Алексею Михайловичу жителей Малороссийских городов // Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 293.

⁴⁸¹ Там само. – С. 302, 303.

⁴⁸² РГАДА. – Ф. 137. – Оп. 2. – Спр. 196. – Арк. 1 – 36.

⁴⁸³ Алфьоров О. Присяга Кальницького полку 1654 / Олександр Алфьоров, Сергій Горобець, Олексій Моньків. – С. 3–36.

*Наші підрахунки за: Алфьоров О. Присяга Кальницького полку 1654 / Олександр Алфьоров, Сергій Горобець, Олексій Моньків // Запорозька Січ і Українське козацтво: 36. наукових праць. – С. 3–36.

Дашів, а на с. 8 – “сей город Линцат”⁴⁸⁴. До списків потрапили й особи з інших населених пунктів України, зокрема: “Іван Велитченко з Прилуки”, як і Ондрей з цього міста, “Іван Окун із Липовця”, “Іван із Острошка”, “Данило з Бедрдикова городка”, або “Федора Бондаря”⁴⁸⁵. Всього по цьому списку присягнули в Кальницькому полку 740 козаків. Отже, якщо брати до уваги ці цифри, то присягнуло приблизно 33,2 % особового складу полку **, що не становить більшості. Маємо усі підстави для відзначення фіктивності цього списку Кальницького полку і присяги.

Представників Кальницького і Уманського полків не було на Переяславській Раді 8 січня 1654 р., про що свідчить “Реєстр учасників Переяславської Ради”. Правда, в “Списку” тих, хто присягнув на вірність царю і підписав цю присягу,⁴⁸⁶ дописаний “кальницький колишній наказний полковник Іван Федоренко”⁴⁸⁷.

Московський уряд дуже ретельно відслідковував кількісний склад і місцезнаходження українських козацьких полків Богдана Хмельницького. Після Переяславської ради невідомо, ким був підготовлений ще один документ для царя, вперше обнародований тільки 1905 р. професором історії С. О. Белокуровим. В ньому, зокрема, записано: “У Вінницькому полку у полковника Івана Богуна міста: Вінниця, Рахни, Дашів, Кальник, Лінці, Жорнище, Немирів, Комарів, Куна, З’ятківці, Острожок, Соколов; містечка: Пісочин, Войтівці, Потош, Савостянівка, Стерлиці, Левухи, Дошка, Городок. Всього 10 міст та Острожок, 8 містечок. Да у Вінницькому полку пусті [безлюдні? – авт.] міста Прилуки, Липовець, Чехів, Чернявка, Чагуй [тепер Чагів – авт.], Бабин Урат [Оратів. – І. Крип’якевич]”⁴⁸⁸. Цей документ переконує, що Кальник, залишаючись містом, зберіг за собою звання осідку Кальницької сотні, куди входили с. Василівка і с. Красеньке, важливого військового та адміністративного центру⁴⁸⁹.

Маловивченою залишається нині проблема дипломатичних заходів польського уряду щодо спроб залучення на свою сторону опонентів Б. Хмельницького. Відомо, що серед соратників гетьмана були люди, які не підтримували Переяславську угоду. Серед них ключову позицію займає Іван Богун. Він та його Кальницький полк не присягнули на вірність царю Олексію Михайловичу, очевидно, займаючи власну позицію у розв’язанні багатьох внутрішніх та зовнішньополітичних питань. Московський уряд, знаючи про це, звертав увагу своїх респондентів у Малоросії на доцільність підтримувати з Богунем добрі стосунки, виказувати йому любов та шану, надіючись привернути його на свою сторону.

⁴⁸⁴ Там само. – С. 3–8.

⁴⁸⁵ Там само. – С. 7, 5, 6.

** Підрахунки наші.

⁴⁸⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. IX. – Ч. III. – С. 734–736.

⁴⁸⁷ Переяславська угода в документах і матеріалах / Підготував Л. Мельник // Історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 83.

⁴⁸⁸ 1654–1656 гг. Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1905 год. – Кн. 2. – М.: Университетская типография, 1905. – С. 30–32.

⁴⁸⁹ Крип’якевич Іван. Адміністративний поділ України за Б. Хмельницького // ІР НБУ. – Ф. X. – Спр. 17584. – С. 22.

Активно діяла й польська сторона. Через невідомого, на ймення Олексій, 10 березня 1654 р. було передано власноручно написаного листа від коронного гетьмана Станіслава Потоцького, котрий, звертаючись до Івана Богуна, пропонував йому “зійтись для розмови [ради]”, щоб розв’язати “домашнє збентеження”⁴⁹⁰, обговорити низку “деяких справжніх статей”. Через 6 днів до Івана Богуна, тоді вже Брацлавського полковника, напише лист православний шляхтич Павло Олекшич. Порівняно з попереднім листом, це вже роздуми про долю українського народу, православної церкви, відносини православних з католицькою владою, жахи кровопролиття одновірцями крові, ідея необхідності повернутися в лоно законного сюзерена – польського короля.

Звертаючись від імені його королівської милості і “гетьмана коронного”, шляхтич запевняє пана полковника Івана Богуна в тому, що вони “відпускають ... те, що робилося в минулі роки між нами ... і не тільки самій твоїй милості, але всім панам полковникам, сотникам і черні, які б хотіли стояти з твоєю милістю у належній вірі до його королівської милості, а не в’яжучись до царя московського і Хмельницького”⁴⁹¹. Івану Богуну король обіцяв за те, що він і його спільники “відступляться від підданства царя московського і від послуху Хмельницького”, “гетьманство запорозьке, шляхетство і староство”, яке йому в Україні сподобається⁴⁹².

Павло Олекшич звертав увагу Івана Богуна на те, що Б. Хмельницький до початку кровопролиття був “вашим товаришем, а зараз став вашим паном”, який без вашого відома, “вийнявши вас із під-влади природного пана (короля – авт.), під яким ви природно народилися, віддав вас чужому царю”⁴⁹³. Він закликав припинити тривалі воєнні дії, завершення яких ні ми, ні діти наші не дочекаються, які шкодять “православній нашій землі”. Піклувався автор листа й про те, що московський патріарх вимагає підпорядкування нашої православної церкви собі, відмови від підпорядкування Константинопольському патріарху, підданими якого ми є. Закликаючи брацлавського полковника сприяти припиненню братовбивчої кровопролитної війни, шляхтич ще раз закликає підкоритися пану своєму природному, під яким нам Бог дозволив народитися і під яким “безстрашно і при вольностях наших жили”⁴⁹⁴.

Павло Олекшич прохав прислати до нього вірну полковнику людину, з якою проведуть змістовніші перемовини і передадуть ним Івану Богуну королівські універсали за його підписом і печаткою, в які можна вписати всіх тих, хто “при ньому стояти будуть, під ласку свою панську приймуть”⁴⁹⁵. Та Брацлавський полковник не вступив у переговори з польською стороною.

⁴⁹⁰ Письмо польского гетмана Станислава Потоцкого к полковнику Ивану Богуну. 10 марта // Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 562, 561.

⁴⁹¹ Письмо православного шляхтича Павла Олекшича к Брацлавскому полковнику Ивану Богуну, еще не присягнувшему московскому государю // Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 555.

⁴⁹² Там само.

⁴⁹³ Письмо православного шляхтича Павла Олекшича к Брацлавскому полковнику Ивану Богуну, еще не присягнувшему московскому государю. – С. 556.

⁴⁹⁴ Там само – С. 557.

⁴⁹⁵ Там само. – С. 558.

Пізніше Самійло Величко в своєму “Літописі” подасть цей сюжет трохи по-іншому. Він довільно твердить, що Іван Богун виступив ініціатором повернення України “у лоно матері” Речі Посполитої: “Після того, як Хмельницький піддався в протекцію московському государеві, за кілька тижнів після виконання присяги брацлавський полковник Хмельницького Богун удав, що діється начебто щось супротивне його думкам і начебто потай від Хмельницького звернувся до польського гетьмана з проханням, щоб той здобув йому королівську ласку й прощення, обіцяючи начебто, як і давніше, лишатися з більшою частиною козацького війська під королівською владою”⁴⁹⁶.

Наведена цитата застерігає не довіряти цілком одному джерелу, тим більше написаному значно пізніше тих подій, про які йдеться у ньому. Адже, по-перше, не Іван Богун звертався до польської сторони про переговори та з проханням про підданство. Це зробили гетьман Стефан Потоцький та польський король через православного шляхтича Павла Олекшича. По-друге, згідно з висновками дослідження Віри Панашенко, Іван Богун у цей час був не брацлавським полковником, а кальницьким (утреє, 1653–1657)⁴⁹⁷. По-третє, Іван Богун не діяв без відома Богдана Хмельницького. Отримавши ці листи, він передав їх гетьману, а той, у свою чергу, переправив до Москви.

Листи були переадресовані Іваном Богунем Б. Хмельницькому. З них були зроблені копії, передані гетьманським кур’єром Філоном Гаркушею московському цареві. У Москві їх прочитали Олексію Михайловичу, після чого буде указ царя, які “грамоти потрібно послати у Військо Запорозьке”. 8 квітня 1654 р. складається п’ять грамот, із них дві стосувалися Івана Богуня: грамота № 3 “Богуня до віри привести, і про Богуня писати з хвальбою...” та грамота № 4 “До Богуня грамота із похвалою”⁴⁹⁸.

Малодослідженим залишаються питання: коли, хто і в які роки очолював Кальницький полковий уряд? Складно встановити прізвища всіх полковників Кальницького полку. За неповними підрахунками їх було понад 25 осіб, які займали полковий уряд від одного до кількох років. Цим спростовується неточна версія відомого сучасного українського історика Ярослава Дашкевича, який нараховує тільки 14 кальницьких полковників⁴⁹⁹. Усі вони заслуговують того, щоб назвати їхні прізвища: Остап [Остафій] Усваницький [Вінницький, 1648–49]*, Іван Федоренко** [Федорович, 1649–50], Остап [Остафій] Гоголь [1649, 1674], Іван Богун [1650, 1651, 1653–57], П. Стягало [1652], Андрій Безштанько⁵⁰⁰ [Безштанько][1658. XI, а потрібно – літо 1657 р.], Іван Сірко [1658–59 [60]], Яків Петренко [IX. 1659–?]; Іван Вертелецький [1659–60], Василь Лобойко [Лубунько, 1660–64,

⁴⁹⁶ Величко Самійло. Літопис. – С. 139.

⁴⁹⁷ Панашенко В. В. Названа праця. – С. 62.

⁴⁹⁸ Государев указ, какие грамоты следует послать в Войско Запорожское // Акты ЮЗР. – Т. X. – С. 563.

⁴⁹⁹ Дашкевич Я. Подільські полки (середина XVII – початок XVIII ст.) // Тези доповідей 6-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1988. – С. 19.

* Це – Остап Гоголь.

** Деякі дослідники вважають, що ця особа ідентична з Іваном Богунем. С. Величко мав рацію, вважаючи його окремою особою.

⁵⁰⁰ Киевский полк и Правобережье // IP НБУ. – Ф. II. – Спр. 18807. – Арк. 35 зв.

1666–67], Тиміш Хмара [Хмура, 1664], Василь Варениця [1664–65, 1677–78], Гаврило Коваленко [1671–76], Олександр Урбанович [1671], Гаврило Негребецький [1678], Ф. Шпак [1702], Федір Дульський, Іван (Андрій) Мельник [1655–?], Костянтин Мигалевський [в інших документах Мигалевич] [1666], Григорій Дорошенко, Сидір Коваленко [1667–1685], Михайло Попович [Патович], Ребрик [Андрій Ребриківський] [1674.IV]⁵⁰¹, Андрій Суботський [Суботько] [1674–?], Григорій Ковалевський, ? Кулик [1686/9 ?–1690], Сава Волошин [1708]. Деякі з них були полковниками Кальницького полку двічі. Найбільшої слави зажили кальницькі полковники Іван Богун, Іван Сірко та Остап Гоголь⁵⁰². Григорій Граб'янка називає Остапа одним із “найславетніших полковників”⁵⁰³ початкового періоду Визвольної війни українського народу від “тупоголових старост із-за наруги, що старшина ляхів чинила”⁵⁰⁴.

Інколи Кальницький полк очолювали наказні полковники. Їх кількість, як і їхні прізвища, достеменно невідомі. Так, з серпня 1648 р. наказним полковником був Іван Нечай, а у 1654 р. – Іван Федорович Яцьківський-Куницький. У серпні 1674 р. полковий уряд під час облоги турецько-татарськими військами Ладжижина обіймав Федір Максименко⁵⁰⁵.

Після підписання Зборівської угоди 1649 р. в Україні йде формування 40-тисячного козацького війська. Богдан Хмельницький “поділив усіх козаків на п'ятнадцять полків з полковниками на чолі кожного з них”⁵⁰⁶. Копія “Реєстру” всіх полків була відправлена польському королю Яну Казимиру. Кальницький полк очолював Іван Федоренко. В ньому нараховувалося 2046 козаків⁵⁰⁷. “Силу кожного полку”, зокрема й Кальницького, називає автор “Літопису гадяцького полковника Григорія Граб'янки” – 2064 чоловік⁵⁰⁸. Наголошуємо, що ця цифра завищена, якщо вірити “Реєстру всього Війська Запорозького”, оскільки в нього внесено тільки 1976 осіб⁵⁰⁹.

Дозволимо собі перерахувати особовий склад козаків Кальницької сотні, які потрапили до реєстру 1649 р.: “Иванъ Федоренко – Полковникъ, Курило Волошинъ, Филон Немира Суддя, Василь * А., Кирило Ющенко, Хацына Волошинъ, Строя Волошинъ, Михайло, Степанъ Криштоповський, Гаврило Урядинский, Гринь Стелмахъ, Андрей Кгурщенко, Грынъ Гамонъ, Іосько Крамаръ, Грынъ Крамаренко, Семень Бутъ Сотникъ, Омелянъ Мехеденко, Иванъ Гладкый, Антонъ Подолченко, Юрко Кодущенко, Иванъ Кисленко, Шимко А., Игнатъ

⁵⁰¹ Там само.

⁵⁰² Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Переклад з фр. В. В. Копотілова. – К.: Укр. письменник, 1994. – С. 253.

⁵⁰³ Граб'янка Г. Літопис. – С. 49.

⁵⁰⁴ Там само. – С. 50.

⁵⁰⁵ Лист наказного Кальницького полковника Федора Максименка до маньківського сотника від 11 (21) серпня // Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 606.

⁵⁰⁶ Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії. – С. 202.

⁵⁰⁷ Там само. – С. 203.

⁵⁰⁸ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – С. 73.

⁵⁰⁹ Реєстра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданная О. М. Бодянским.. – С. XV.

* Пропуски в документі.

Струць, Иляшъ Даденко, Панась Куденко, Лавринъ Стелемашенко, Фесина Гринченко, Иванъ Ясененко, Васько Долженко, Лесько Мокляченко, Демко Юрчишинъ зять, Мисько Слюсаръ, Василь Назаренко, Олексей Покотиленко, Федоръ Тимоненко, Федоръ Мехеденко, Гринъ Сененко, Дмитро Чачанко, Яцько Волошиненко, Демянь Кравецъ, Грицько Панский, Семень Кганджа, Матвѣй Громотенко, Яковъ Сорокопуденко, Трохим Часченко, Андрѣй Заяченко, Степанъ Лучченко, Иванъ Дробтенко, Пахта Гринченко, Тишко Сокальскый, Касиянь Оловчиненко, Андрушко, Василь Крученко, Данило Петрущенко, Ярешко Луценко, Степанъ Съчевенко, Семень Трохименко, Лесько Барскый, Борысь Макаренко, Лавринъ Сторожъ, Лукянь Каненко, Андрей Турчинъ, Павель Лещенко, Мисько Пацученко, Остапъ Либерко, Иванъ Шарченко, Андрѣй Несманченко, Марко Бѣличенко, Фесько Михулка, Процикъ Грищенко, Андрушко Петрущенко, Иванъ Бабыченко, Юсько Бакуменко, Семень Педусенко, Андрушко Степаненко, Иванъ Трачиненко, Иванъ Ющенко, Лукянь Мироненко, Фесько Шаповалові,* зять, Романъ Хмеляренко, Кондрать Адаменко, Мисько Махникъ, Лесько Максименко, Иванъ Хмеляренко, Мисько Хоменко** Иван Черняченко, Лесько Бѣлый, Степанъ Грасимовъ зять, Уласъ Мелникъ, Левко Коваленко, Андрушко Бабенко, Иванъ Ядаменко, Струць Михайленко, Захарка Купченко, Зънець Съненко, Сергей Онищенко, Андрушко Пискаленко, Процикъ Сорокопуденко, Андрусь Скрипченко, Лесько Охрѣменко, Павло Ярошковъ зять, Федоръ Шпыленко, Процикъ Пхайко, Васько Лытвынъ, Тымко Шарунъ, Ярошъ Димиденко, Онисько Котляръ, Климочко Березный, Мартинъ Шинкаръ, Семень Догтярь, Стецько Андрушковъ зять, Федоръ Безпосло, Фесько Михайленко, Иван Сенченко, Иванъ Литвиненко, Манько Лещенко, Кирикъ Лиханенко, Панась Гончаръ, Романъ, Максимъ Сточенко, Демянь Разовиченко, Наумъ Слученко, Уласъ Ольѣниченко, Лазар Дуденко, Васько Асавуль, Мисько Мудренко, Иванъ Походиченко, Савка Бараченко, Петро Туменко, Кузько Лисаненко, Омелянь Калиненко, Гринець Лисый, Якимъ Штурменко, Петро Кодымъ, Шкляренко, Дацько , Андрушко Разовиковъ зять, Жаданъ Ньштинъ зять, Василь Лещенко, Семень Палченко, Иванъ Бородавченко, Павель Шостаць, Василь Липовченко, Игнатъ Василенко, Иванъ Солонинка, Лесь Москаленко, Федоръ Андреенко, Василь Лучченко, Васько Гладышъ, Семень Серсенко, Яковъ Лантвойтенко, Петро Сененко, Грицько Мирочныкъ, Дацько Игнатенко, Панько Босый, Олекса Ольѣникъ, Олифъръ Мърочникъ, Федько Бубликъ, Иванъ Уласько, Фесько Микитенко, Ющенко Солодовниченко, Кузьма Проценко, Василь Хоменко, Дубский, Костирка , Арасимъ Михайленко, Грицько Пула, Степанъ Евтушенко, Ярема Буть, Гаврыло Чепелевъ зять, Тарась, Романъ Кулиничъ, Кванъ Сирота Добрый, Мартинъ Красенко, Лесько Иваниченко, Тишко Чепеленко, Проць Ласовченко, Михало Бѣлашенко, Семень Копилецъ, Павло Олещенко, Клишко Тымченко, Федоръ Северынъ, Иванъ Проценко, Михайло Босоносъ, Тимунченко Андрусь Степунченко, Рогулка.

З Содоровки***.

Некращъ Прокопъ А., Андрѣй Шпаченко, Илько Захарченко, Иванъ Савченко, Грыгоръ Логвыненко, Данило Пушкаренко, Кондратъ Щербаненко, Романъ Шпыченко, Яхно Папченко, Лукьянъ Шапаровъ зять, Есипъ Степученко”⁵¹⁰.

Московсько-польська війна 1654–1667 рр., участь у ній Кальницького полку – окрема тема для дослідження. Брак належних документів утруднює можливість висвітлити звитяжну боротьбу Кальницького полку в цій війні.

Після Переяславської ради відбулося політичне переформування політичних та військових сил, які вступили у запеклу кровопролитну й руйнівну польсько-російську війну. Богдан Хмельницький разом з новим союзником Москвою активно розпочав воєнні дії проти Речі Посполитої та Кримського ханства. Звернемося до літопису Григорія Граб’янки, де він розповідає про один епізод такої битви. У 1655 р. Іван Богун вирішив заманити поляків і “послав гінця до польного гетьмана, наказавши сказати, ніби з своїм військом хоче до ляхів перекинутися”⁵¹¹. Він надіявся, що до нього прийде невелика частина польського війська, яку він переб’є. Польний гетьман “прийшов під Меджибіж, став табором і послав до Богуна дізнатися, що той думає робити”⁵¹². Зрозумівши, що Богун підготував засідку, польний гетьман “зібрав воедино польські сили і рушив на Кальник, але не знайшов там Богуна. Тоді він кинувся навздогін за ним на Умань”⁵¹³. Дочекавшись татарської допомоги, ляхи “повоювали Україну”. Опір їм чинили під Уманем “полковники Брацлавський – Зелінський, Вінницький (читай Кальницький) – Богун та Придністрянський – Гоголь”⁵¹⁴. Налякані чуткою про те, що Б. Хмельницький з козаками та московитами іде своїм на виручку, польсько-кримські сили полишили Умань. Пізніше відбудеться кровопролитний бій між Ставищами та Охматовим, в якому, ми гадаємо, брав участь і Кальницький полк.

Самійло Величко в своїй праці трішки по-іншому згадує один із моментів початкового етапу московсько-польської війни 1654–1657 рр., пов’язаний з Кальником. Розповідаючи про концентрацію польських сил під Меджибіжем “числом шістдесят тисяч”⁵¹⁵ з метою нападу на Україну, Величко пише, що польний гетьман Потоцький вирішив “випередити Богунів наступ на себе”, залишає обоз і “налегці кінно рушив до Кальника на Богуна і, прибувши туди, одержав звідомлення, що Богун, маючи при собі мало війська, відступив від польського нашестя до Умані”⁵¹⁶. В іншому місці літописець пише, що Потоцький “ввійшовши в Україну, без жодного пошанівку сплюндрував доценту вогнем і мечем Немирів,

* Після прізвища Шаповалов коми не повинно бути.

** Після прізвища Хоменко повинна бути кома.

*** Напевне село Годорівка.

⁵¹⁰ Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня, и изданная О. М. Бодянским. – С. 180–182.

⁵¹¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб’янки. – С. 98.

⁵¹² Там само. – С. 98.

⁵¹³ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб’янки. – С. 98.

⁵¹⁴ Там само.

⁵¹⁵ *Величко Самійло*. Літопис. – Т. I. – С. 157.

⁵¹⁶ Там само. – С. 139.

Кальник і Бушу»⁵¹⁷. Цей матеріал дозволяє переконливо твердити про те, що Кальницький полк брав участь у захисті Умані в 1655 р.

Епоха Великого гетьмана Богдана Хмельницького закінчилася його смертю у серпні 1657 і на його похоронах були й представники Брацлавського, Кальницького та Уманського полків⁵¹⁸.

Отже, Кальницький полк за Хмельниччини пройшов складний шлях становлення й розвитку. Його козаки брали участь у всіх найважливіших воєнних баталіях. На чолі полку стояли видатні сподвижники Б. Хмельницького. Найбільш славетними були кальницькі полковники Іван Богун, Іван Сірко та Остап Гоголь. Встановлюючи, коли вони очолювали полковий уряд та хто ж стояв біля витоків його формування, можна натрапити на ряд міфів та фальсифікацій. Так, і досі залишається загадкою чи був Іван Богун Федоренком, а Остап Вінницький Остапом Гоголем? Подібних нерозв'язаних проблем залишається в історії чимало. Московсько-польська війна 1654–1667 рр. та участь у ній Кальницького полку може бути окремою темою для дослідження. Брак належних документів ускладнює можливість висвітлити звитяжну боротьбу Кальницького полку у цій війні.

⁵¹⁷ Там само. – С. 157.

⁵¹⁸ Акты ЮЗР. – Т. IV. – СПб., 1863. – С. 14: Дан О. Брацлавський, Кальницький, Уманський полки в боях за незалежність у 1657–1667 рр. / Олександр Дан // Запорозька Січ і Українське козацтво: Зб. наук. праць. Ред. колегія: В. В. Кривошея (голова). – К.: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 44.

Розділ IV

Кальницький козацький полк після Богдана Хмельницького (1657–1712 рр.)

Після смерті великого гетьмана Б. Хмельницького в Україні посилюється розбрат між усіма верствами суспільства, розгоряється громадянська війна. Найбільше незгод виникає в середовищі козацької верхівки. Соратники Богдана Хмельницького, за винятком, як твердить Т. Яковлева, Івана Богуна, приміряли свій розум, авторитет, політичний вплив до гетьманської булави. Багато з них вважали себе вершителями долі української землі. Можливо б вони й реалізували свої задуми, не будь сильних у військовому плані сусідів – Польщі, Московії та Турецько-Кримського альянсу.

У цей час діяли визначні кальницькі полковники, які досить вагомо впливали на суперечливі військові події часів Руїни. Серед них назвемо: Василя Вареницю (1663–1664), Івана Вертелецького (перша пол. 1659, перша пол. 1660, 1659–1663), Семена Гнатовича Височина, Степана Іванчулу, Василя Лобойка (1665–1666, 1668–1669, 1671–?), Андрія Ребриківського (1672?, 1673?, 1674 – ?)⁵¹⁹, Івана Силку – у 1658–1659 рр. полковника з полком Запорожців з Січі, виправленого на допомогу московському війську, яке стояло у Лохвиці⁵²⁰. Кальницьким полковником з 1659 по 1660 рр. був знаменитий Іван Сірко, учасник Переяславської ради 9 жовтня 1659 р., яка обрала Юрка Хмельницького гетьманом⁵²¹.

Розпочалося перше коротке гетьманування Юрія Хмельницького, якого згодом відправляють на навчання. Булаву здобув Іван Виговський, якого підтримували, принаймні на початку його урядування, колишні кальницькі полковники І. Богун, О. Гоголь та інші полковники обох боків Дніпра.

Цар Олексій Михайлович не поспішав привітати Івана Виговського з його обранням на гетьманство, назвавши його генеральним писарем, а гетьман у відповідь не квапився відвідати Москву. Спочатку гетьман демонстрував активну промосковську політику, мав добрі стосунки з московськими воєводами, листуючись з ними, підкреслював велике бажання співпрацювати з московським урядом. Про промосковську позицію Івана Виговського свідчить така подія. На початку 1658 р. могилівський й подільський полковник Остап Гоголь розпочав виганяти із українських міст московські гарнізони, зокрема воював з московськими військами В. Б. Шереметєва, що не сподобалося Івану Виговському. Тоді він разом з іншими промосковськими полковниками розгромили О. Гоголя. Після чого Іван Виговський приїхав до Києва разом з “полковником подільським Степаном ? Гоголем, кальницьким А. Безштаньком, корсунським наказним О. Правиць-

⁵¹⁹ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія у 3-х т. – Т.2. – С. 107.

⁵²⁰ Там само. – С. 110; Яворницький Д. І. Дмитро Іванович Сірко, славний Кошовий отаман Війська Запорозьких низових козаків / Дмитро Яворницький. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – С. 26.

⁵²¹ Яворницький Д. І. Дмитро Іванович Сірко, славний Кошовий отаман Війська Запорозьких низових козаків. – С. 26.

ким, ... великому государю присягали”⁵²². Згодом, 9 листопада 1658 р. в Київській Софії, старшина, очолювана О. Гоголем, присягнула на вірність Москві і склала акт, в якому йшлося про те, щоб бути під царською “високою рукою в вічному підданстві”⁵²³. Правда, скоро козаки знову воювали з московитами. Пропольську позицію займає Остап Гоголь після 1659 р., коли не з’явився до Переяслава. Поступово Іван Виговський став дедалі більше сумніватися у правильності курсу, виробленого ще Б. Хмельницьким, і спочатку за спиною Москви вступає у переговори з Польською короною. Таємні зносини гетьмана Івана Виговського та його однодумців завершуються створенням “Комісії Гадяцької”, до якої з польської сторони входили Станіслав Казимир Беневський, Казимир Людовік Євлашевський⁵²⁴ та ін.

16 вересня [за римським літочисленням – авт.] і 6 вересня за православним “в обозі під Гадячем” “Комісія ухвалила навечно і непорушно створення федеративної держави у складі Польщі, Литви й України, де іменем короля гарантувалася низка свобод українському народові у релігійній, політичній та соціально-культурній сферах”⁵²⁵. Схвалення цього документу відбулося у Варшаві на вальному сеймі 10 липня 1659 р. З польської сторони присягу скріпили своїми обіцянками король Ян Казимир, арцибіскуп Кгнезенський та Ян Завела, пани гетьмани Станіслав Потоцький, Юрій Любомирський, маршалок Павло Сапега та інші пани-сенатори⁵²⁶. Від імені українського козацтва присягнули обозний Тиміш Носач, і “по два сотники із кожного полку надісланих”⁵²⁷. “Справедливо присягали” Костянтин Виговський – полковник Туровський, Юрій Немирич – підкоморій Київський, Григорій Лесницький – полковник Миргородський, Федір Виговський та ще 26 старшин. Серед них – “Федір Дульський із полку Кальницького”⁵²⁸. На початку 1658 р. Кальницьким полковником був Андрій Безштанько, можливо племінник Богдана Хмельницького⁵²⁹. 9 листопада цього року він разом з подільським полковником Остапом Гоголем та іншими старшинами поїхали у Київ до

⁵²² Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. – С. – 26; Чухліб Т. Євстафій Гоголь / Тарас Чухліб // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн. 1. – С. 68; Його ж. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Тарас Чухліб. – С. 174.

⁵²³ АЮЗР. – Т. XV. – С. 282–288; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Тарас Чухліб. – С. 174.

⁵²⁴ 1658, сентября 6. Гадяцький договір Войска Запорожского с послами Речи Посполитой Польской о правах соединяющихся с Польшею Южной Руси под именем Великого княжества Руського // Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657–1659. – С. 141.

⁵²⁵ Там само. – С. 141–144.

⁵²⁶ Там само. – С. 211–214.

⁵²⁷ Там само. – С. 213.

⁵²⁸ 1658, сентября 6. Гадяцький договір Войска Запорожского с послами Речи Посполитой Польской о правах соединяющихся с Польшею Южной Руси под именем Великого княжества Руського // Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657–1659 – С. 214.

⁵²⁹ Кривошея В. В. Хмельницькі / Володимир Кривошея // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Серія: Політологія і етнологія. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 271; Дан О. Брацлавський, Кальницький, Уманський полки в боях за незалежність України у 1657–1676 рр. – С. 47.

царського воєводи В. Б. Шереметева і присягнули, що з московськими військами більше воювати не будуть⁵³⁰ У різних джерелах і літературних працях є свідчення, що після серпня цього року в Кальнику полковий уряд очолив І. Сірко (О. Дан – називає 8 жовтня 1658 р.), а в інших стверджують, що цим полковником був Іван Вертелецький. Дуже плутано про цю подію пише О. Дан⁵³¹.

16 вересня 1658 р. у “Комісії Гадяцькій” [Гадяцька угода] були зафіксовані нові відносини між Річчю Посполитою і гетьманом Іваном Виговським – поборником створення нової федеративної держави у складі Польщі, Литви та Великого князівства Руського на засадах поваги до мови, релігії, територіальної цілісності. Ці статті свідчили не тільки про повернення Івана Виговського до тісної співпраці з Короною, але й бажанням звільнитися з-під політичної й військової опіки й тиску Москви.

У цьому документі докладно розписано основи життя польського, литовського й українського народів, накреслювалися шляхи реалізації планів. До документа додавалися тексти присяги різних гілок польської та козацької влади. Зокрема, під “Присягою послів Великого князівства Руського” у день Вознесіння Господнього 1659 р. підписалися не тільки козацькі керманічі, але й “по два сотники із козацького полку присланих”. Не всі полки прислали своїх старшин на цю раду. Поряд із підписами представників Чернігівського, Черкаського, Канівського, Коринського (напевне Корсунського), Білоцерківського, Переяславського, Миргородського полків, Запорізького Коша підписали “Федір Панченко, Федір Дубинський із полку Кальницького”⁵³².

Після підписання Гадяцької угоди 1658 р., у серпні розпочалась війна України з Московією. У березні–квітні 1659 р. йдуть приготування московських військ до знаменитої Конотопської битви. Казанський воєвода князь Олексій Микитович Трубецькой та стольник і воєвода Федір Куракін з ратними людьми облягли Конотоп. Московити розпочали копати шанці до міста, а Олексій Трубецькой послав “до зрадника Гришки Гуляницького з товаришами листа, а в листі до них писав: по указу Великого государя царя і Великого князя Олексія Михайловича ... послав ближніх бояр і намісника Казанського князя Олексія Микитовича з товаришами ... у його государеві черкаські міста для заспокоєння їх міжусобиць і для припинення кровопролиття; і вони б, пам’ятаючи єдину православну християнську віру і великого государя хресне цілування і його великого государя до них велике милосердя і жалування і оборону від гонителів православних християн від ляхів та від бусурман, від не правд своїх відреклися і у провинах своїх великому государеві чолобитну просили прощення ... і як раніше повернулися під його государеву руку...”⁵³³. Григорій Гуляницький, в якого було “всього біля чотирьох

⁵³⁰ Акты ЮЗР. – Т. XV. – СПб., 1892. – С. 287; Дан О. Брацлавський, Кальницький, Уманський полки в боях за незалежність України у 1657–1676 рр. – С. 47.

⁵³¹ Дан О. Брацлавський, Кальницький, Уманський полки в боях за незалежність України у 1657–1676 рр. – С. 48, 50.

⁵³² Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. III. – С. 180.

⁵³³ 1659, с января до 30 ноября. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого, Василия Шереметева... // Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657–1659. – С. 232–233.

тисяч чоловік”, письмово воєводі не відповів, але козаки-захисники “з міста в шанці говорили, що вони сіли на смерть, але міста не здадуть”⁵³⁴.

Слід відзначити, що у новітніх працях про Конотопську битву справедливо відзначається, що численність та склад сил І. Виговського, “за відсутністю облікових джерел, встановити досить важко”⁵³⁵. Проте, деякі дослідники твердять, що гетьмана І. Виговського підтримували 8 правобережних і 3 лівобережні козацькі полки, правда, повністю не укомплектовані. Кальницький полк очолював Іван Вертелецький, Подільський – Остап Гоголь, Паволоцький – Іван Богун, Черкаський – Філон Джеджелія, Канівський – Іван Лизогуб та ін. Із лівобережних були Чернігівський, Прилуцький та Переяславський⁵³⁶. А всіх українсько-кримських військ, як порахував Сергій Коваленко, було: 60 тис. (20 тисяч українського та 40 тисяч кримського), очолюваного Іваном Виговським. У складі українських сил були: Чернігівський (О. Силич), Канівський (І. Лизогуб), Уманський (М. Ханенко), Кальницький (І. Вертелецький), Паволоцький (І. Богун), Білоцерківський (І. Кравченко), Подільський (О. Гоголь), Прилуцький (П. Дорошенко) та Переяславський (Т. Цецюра) полки. Переправившись через р. Дніпро, військо направилось до м. Готви Чигиринського полку, а потім на Ніжин – Биків – Галицю – Ічню, де з’єдналися з 30-ти тис. військом Мухаммеда Гірея-Джучида і пішли на Конотоп. В районі військових дій була зосереджена 80-ти тис. армія московитів⁵³⁷. Бойові дії розвивалися дуже повільно й обережно.

Довідка: Вертелецький Іван (? – 1654–1663). Де і коли народився невідомо, як і якого походження. Вперше згадується як сотник Іллінецької сотні Кальницького полку. Учасник боїв під час походу Станіслава Потоцького в Україну, зокрема на Умань у 1654 р. Він відступив з Іллінів до Кальника, з’єднався зі своїм полком, який очолював Іван Богун. Відзначився в Уманській обороні 1654 р. Заявив про себе після смерті Богдана Хмельницького. У першій половині 1659 р. став Кальницьким полковником замість Андрія Безштанька. Учасник походу 1659 р. разом з Іваном Виговським до Конотопу і учасник Конотопської битви. Підписав листа-заклика до Івана Безпалого, який співпрацював з російськими військами, повернутися на службу Україні. Внаслідок поразки Змови Івана Богуна 1659 р. і втратою гетьманства Іваном Виговським втрачає кальницький полковий уряд. На його місце Кальницьким полковником стає Іван Сірко. У першій половині 1660 р. Іван Вертелецький знову Кальницький полковник. Учасник походів Юрія Хмельницького у 1660 р. до Слободища. Під час цього походу зробив вдалий під’їзд до Лещичева, потім на Бар, приєднується до Уманського, Брацлавського і Подільського полків, які рухалися на з’єднання з головними українськими силами. Це об’єднання відбулося під Бердичевом. Особливо відзначився у Слободищанському бою. Учасник походів Юрія Хмельницького на Переяслав 1661 р. і Ромни у 1661–1662 рр. У 1663 р. виступив проти обрання Павла Тетері на гетьманство, підтримав протиурядовий виступ Івана Поповича (колишній Паволоцький полковник). Після поразки повстання був засуджений до страти і страчений в Корсуні П. Тетерею⁵³⁸.

⁵³⁴ 1659, с. янв. до 30 нояб. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого, Василия Шереметева... // Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657–1659 – С. 233.

⁵³⁵ Сокірко Олексій. Вказана праця. – С. 22.

⁵³⁶ Там само. – С. 22.

⁵³⁷ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія. – Т. 1. – С. 328.

⁵³⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко; В. Омельченко (ред.). – С. 36; Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія. – Т. 2. – С. 106, 107–108, 113, 124, 287; Коваленко С. Вертелецький

26 квітня 1659 р. обложені “зрадники з міста зробили вилазку багатьма людьми на шанці товаришів боярина і воєводи Олексія Микитовича”. Ратні люди вступили з ними в бій, багатьох нападників перебили і чотирьох взяли у полон. Їх мордували й допитували, в результаті чого вони розповіли: “у Конотопі із зрадником Гришкою Гуляницьким полковник Чернігівський та Кальницький і з ними черкесів та тамтешніх жителів всього з чотири тисячі чоловік”⁵³⁹.

28 квітня 1659 р., після молебню Спасу, московити разом з частиною українських козаків наказного гетьмана Івана Безпалого розпочали масований і комбінований штурм міста. Московські стрільці та козаки розпочали обстріл із шанців, з драбинами пішли на штурм фортеці, а “верхові гармати” стріляли гранатами та ядрами. Їм вдалося в деяких місцях піднятися на укріплення Конотопу, почепити свої прапори, спалити одну вежу. Одначе, захисники мужньо “ратних людей ... з міста збили”⁵⁴⁰. Під час 70-денної оборони Конотопа (з 19 квітня по 28 червня 1659 р.) відзначилися кальничани, про що пишуть сучасні історики Іван Бутич та Олександр Дан⁵⁴¹. О. Ю. Дан вважає, що Кальницький полк разом з Чернігівським й Ніжинським захищали Конотоп⁵⁴².

У наступні травневі дні московські війська разом з козаками полковників Григорія Донця та Івана Силки промишляли у навколишніх місцях. Запеклі бої точилися за м. Борзну, яку відвойовував Василь Золотаренко. Воєвода Григорій Ромадановський і стольник Петро Скуратов із своїми головорізами “місто Борзну приступом взяли і вирізали і випалили”, а тих, кого полонили, посадили у в’язницю⁵⁴³. Олексій Трубецькой продовжував штурми Конотопа і тримав у напрузі чернігівців та кальничан. 2 червня московські війська Трубецького й Куракіна вимушені були під натиском Івана Виговського та його союзників залишити Конотоп і відводити своє військо через Соснівку до р. Сейм, а далі на Пирятин, Гадяч⁵⁴⁴ до московських земель.

Блискуча перемога козаків Івана Виговського та його союзників у Конотопській битві 1659 р. не принесла гетьману бажаного заспокоєння та впевненості у міцності своєї влади. Московська дипломатія та військові діячі зуміли скоро оговталися від поразки й перетягти на свій бік частину лівобережних полковників, а після й “з-за Дніпра”. На р. Росаві відбудеться рада, яка “гетьманом обирає Юрія Хмельницького, якому передають прапор, і булаву, і печатку, всякі справи війсь-

Іван / Сергій Коваленко // Іван Богун – український Дон-Кіхот. Історичний нарис. – К.: Стікс-Ко, 2011. – С. 198–199 та ін.

⁵³⁹ 1659, с января до 30 ноября. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого, Василия Шереметева. // Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657–1659. – С. 232–233.

⁵⁴⁰ Там само. – С. 232–233; *Бутич І.* Конотопська битва / Іван Бутич // Конотопська битва 1659 року / Під ред. О. Ткачука. – К, 1996. – С. 35.

⁵⁴¹ *Бутич І.* Конотопська битва. – С. 35; *Дан О.* Брацлавський, Кальницький та Уманський полки в боях за незалежність України у 1657–1676 рр. // *Дан О. Ю.* Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.). – С. 131; *Коваленко С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія. – Т. 1. – С. 328.

⁵⁴² *Дан О. Ю.* Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.). – С. 131–132.

⁵⁴³ Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657–1659. – С. 235.

⁵⁴⁴ Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657–1659. – С. 238–239.

кові у Виговського взяли і Юрію віддали”⁵⁴⁵. Його підтримали обозний Тимофій Носач “і тих полків полковники – Черкаський Андрій Одинець, Канівський Іван Лизогуб, Кальницький Яків Петренко, Білоцерківський Іван Кравченко, Полоцький Іван Богун, Уманський Михайло Ханенко і Григорій Гуляницький”⁵⁴⁶. Полковники правобережні через якогось невідомого черкаського сотника передали їхні листи Переяславського полковника Тимофія Цецюри і гетьмана Івана Безпалого воєводі князю Олексію Трубецькому, який вже осів у Переяславі.

Московські посадовці в Україні та військові начальники зраділи цьому неімовірно, запевнили полковників та їхні уряди про “государеве прощення” і запросили їх, не боячись, прибути до Переяслава. 4 жовтня 1659 р. до Олексія Трубецького приїхали Петро Дорошенко, Андрій Одинець та Іван Лизогуб, які передали йому два листи від Юрія Хмельницького і полковників, що містили запрошення воєводі і його оточенню прибути у Трахтемирівський монастир. Воєвода навідріз відмовився виконати це прохання і запросив знову всіх правобережців прибути до нього.

Кальницьким полковником з 1658 по 1659 [а за С. Величком, навіть по 1660] рік, був Іван Сірко [Сірко́в]. Він очолив полк у складний й тривожний час – боротьбу повсталих старшин на чолі з Іваном Богуном та Іваном Сірком проти Івана Виговського⁵⁴⁷.

Довідка: Сірко Іван Дмитрович (близько 1610–1680). Народився в сім’ї українського шляхтича з Мурафи. Перші згадки про нього належать до 1643 р., коли він був козацьким отаманом на московській службі. Ймовірно Іван Сірко тоді познайомився з Іваном Богуном. Учасник франко-іспанської війни 1646 р. За часів Хмельниччини Іван Сірко нічим себе не проявив. Ймовірно до 1654 р. він служив у Кальницькому полку під орудою Івана Богуна. Під час україно-московської війни 1658–59 рр. він, полковник у запоріжців, виступає проти Івана Виговського. У складі московського війська у 1658 р. ходив до Лохвиці. Кілька разів нападає на Кримське ханство (1658, 1659). Змова Івана Богуна 1659 р. проти Івана Виговського, підтримує Ю. Хмельницького, бере участь в укладанні Переяславської українсько-московської угоди 1659 р., внаслідок чого отримав кальницький уряд, замість Івана Вертелецького. На чолі свого полку взяв участь у Чигиринській облозі (1659) і в походах 1659–1660 рр. з Михайлом Ханенком до Бару. У травні 1660 р. Іван Сірко залишає Кальницький полк колишньому кальницькому полковникові Івану Вертелецькому і повертається на Запорозжжя, з яким тісно переплітається подальша звитяжна його діяльність⁵⁴⁸.

⁵⁴⁵ Там само. – С. 254.

⁵⁴⁶ 1659, с января до 30 ноября. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого, Василия Шереметева... // Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657–1659. – С. 254.

⁵⁴⁷ Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / Олена Апанович. – К.: Либідь, 1993. – С. 137.

⁵⁴⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко; В. Омельченко (ред.). – С. 26, 31, 97, 109–110, 117, 136–138, 166, 179, 187, 197, 205, 210, 219–220, (ще близько 50 покликань); Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська Запорозьких низових козаків; пер. з рос. В. Чуйко / Д. І. Яворницький. – Дп: Промін, 1990 – 189 с.; Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К.: Либідь, 1993. – С. 134–148; Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія. – Т.1. – С. 176–171; Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.). – С.133, 134,137; Мицик Ю. А. Сірко І. Д. / Юрій Мицик // Українське козацтво. Мала енциклопедія. Вид. 2-е. – С. 527–528; Мицик Ю. Іван Сірко / Юрій Мицик. – К.: Вид-й дім Києво-Могилянська академія, 2010. – 158 с.; Коваленко С. Сірко

Під час перебування Івана Сірка на полковницькому уряді розпочинається друге гетьманування Юрія Хмельницького [Олександр Дан вважає, що на раді 20 вересня в урочищі Маслів, коли обирали Ю. Хмельницького, був присутній кальницький полковник Яків Петренко та уманський полковник Михайло Ханенко]⁵⁴⁹, хоча у іншій частині статті цей історик твердить, що після І. Сірка “пернач знову отримав Іван Вертелецький”⁵⁵⁰. Московські воєначальники О. Трубецької та В. Бутурлін, на думку Миколи Маркевича, шантажем примусили гетьмана приїхати до Переяслава. З ним прибули “архімандрит Бобринський, ігумен канівський Іов Заунчковський, обозний Тимофій Носач, суддя Іван Кравченко, осавул Іван Одинець, полковники: Канівський Іван Лизогуб, Корсунський Яків Петренко, Кальницький Іван Сірко, прилуцький Федір Терещенко, Лубенський Яків Засядько і сотники всіх тих полків”⁵⁵¹.

У четвертому томі “Актов ЮЗР” є інша, ніж у М. Маркевича інформація про цю подію. “З Юрієм Хмельницьким приїхали: Бобринський архімандрит, ігумен Канівський Іов Заунчковський, обозний Тимофій Носач, Суддя військовий Іван Кравченко, осавул Військовий Іван Ковалевський, полковники: Черкаський Андрій Одинець, Канівський Іван Лизогуб, Корсунський Яків Петренко, Кальницький Іван Сірко, колишній Прилуцький полковник Петро Дорошенко, і сотники, і осавули, і козаки, і дворові його Юрія люди”⁵⁵².

9 жовтня того ж року О. Трубецької терміново запросив до Переяслава Г. Ромадановського та В. Шереметева, а також полковників Ніжинського, Чернігівського та Прилуцького полків та їхні уряди. Так готувалася швиденько нова Переяславська рада 1659 р., на якій, немовби, будуть обговорені статті Б. Хмельницького з певними доповненнями.

17 жовтня 1659 р. у полі відбулася козацька рада, на якій разом з Лівобережним козацтвом були і “задніпровських полків обозний і судді і осавули Військові і полковники і вся старшина і чернь учинилась під його великого государя самодержавного високу руку у вічне підданство...”⁵⁵³. Для “тиску-захисту” на раду сюди привели полк московитів, очолюваний Петром Олексійовичем Долгоруковим. Всі одностайно обрали гетьманом Юрія Хмельницького. Тут же було зачитано 14 статей, немовби схвалених ще за часів Б. Хмельницького, з “доданими зверху ще 19 статтями”, які ще більше обмежували козацькі вольності. Георгій [Юрій] Хмельницький присягнув на Євангелії Московії в особі її “царських бояр”.

Іван Дмитрович / Сергій Коваленко // Іван Богун – український Дон-Кіхот. Історичний нарис. – К.: Стікс-Ко, 2011. – С. 295–297 та ін.

⁵⁴⁹ Акты ЮЗР. – Т. IV. – СПб, 1863. – С. 254; Дан О. Брацлавський, Кальницький, Уманський полки в боях за незалежність у 1657–1667 рр. – С. 50.

⁵⁵⁰ Дан. О. Вказ. праця. – С. 53.

⁵⁵¹ Маркевич Николай. История Малороссийская. – М., 1842. – Т. II. – С. 55; Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. – К.: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1899. – С. 57.

⁵⁵² 1659, с января до 30 ноября. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого, Василия Шереметева... // Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657–1659. – С. 259.

⁵⁵³ 1659, с января до 30 ноября. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого, Василия Шереметева... – С. 265–269.

Текст угоди підписали присутні, а за відсутніх “руку приклали інші особи”. Так, замість “Івана Кравченка – Бобринський архімандрит, ігумен Канівський Іов Заунчковський. Замість Військових осавулів Івана Ковалевського та Данила Чеботкова – печерського монастиря піп ієромонах Іосафат Купевський”⁵⁵⁴. Замість полковників правобережних полків [їх було чотири – авт.] за трьох підписали писарі: за Черкаського полковника Андрія Одинця – писар Андрій Суличич, Канівського Івана Лизогуба – Остап Іванов, Корсунського Якова Петренка – Василь Ігнатов, “замість Кальницького Івана Сірка – гетьман Юрій Хмельницький”⁵⁵⁵. На раді були присутні старшини 5 Лівобережних полків, а відсутні – “полковники, залишені на кордоні проти ляхів та татар: Чигиринський Кирило Андреев, Білоцерківський Іван Кравченко, Київський Василь Бутримов, Уманський Михайло Ханенко, Брацлавський Михайло Зеленський, Паволоцький Іван Богун, Подільський Остафій Гоголь”⁵⁵⁶, за яких також руку приклав Юрій Хмельницький.

Його ж російська влада також обманом примусила підписати “статті ... які було дано за указом ... колишньому гетьману Богдану Хмельницькому...”⁵⁵⁷, під назвою “Статті, або Переяславська конституція” 18 жовтня 1659 р., які ще більше обмежували владу гетьмана та автономію України. Цей документ мали підписати 11 полковників Черкаського, Канівського, Корсунського, Переяславського, Кальницького, Полтавського, Миргородського, Лубенського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського полків. Тільки два з них: полтавського – Федір Жученко і чернігівського – Іоаннікій Силич “приклали руку самі”, за всіх інших [полковників] підписували інші особи. Замість Кальницького полковника Івана Сірка “приклав руку гетьман Юрій Хмельницький”⁵⁵⁸.

21 жовтня намісники царя відправили до “задніпровських полків” своїх представників для приведення до присяги жителів тамтешніх полків. “У Кальницький полк – Петра Іванова сина Северова”, у Полоцький – Івана Степановича сина Панова⁵⁵⁹.

На Переяславську раду 1659 р. не прибули сім полковників: К. Андрієнко, І. Кравченко, В. Бугрин, М. Ханенко, І. Богун [Паволоцький полк], М. Зеленський, О. Гоголь [Подільський полк]⁵⁶⁰. Самійло Величко пояснює їх відсутність тим, що вони “були залишені на кордонах проти ляхів і татар”⁵⁶¹.

Наприкінці 1659 р. кальницький полковий уряд очолив Іван Вертелецький. Він разом з іншими “козацькими ватагами ходив на Волинь, Покуття, Поділля”, і “загорнув ... багато підляської шляхти”⁵⁶². У цей час за Юрія Хмельницького Московія ініціювала чи не перший згін жителів Правобережжя “у Великоросію”.

⁵⁵⁴ Там само. – С. 272.

⁵⁵⁵ Там само.

⁵⁵⁶ 1659, с января до 30 ноября. Статейный список бытности в Южной Руси бояр князя Алексея Трубецкого, Василия Шереметева... – С. 273.

⁵⁵⁷ Величко Самійло. Літопис. – Т. I. – С. 266.

⁵⁵⁸ Там само; *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – Ч. II. От присоединения сей страны к Российскому государству до избрания в гетманы Мазепы. – М., 1842. – С. 45.

⁵⁵⁹ Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657–1659. – С. 274.

⁵⁶⁰ Акты ЮЗР. – Т. IV. 1657–1659. – С. 263.

⁵⁶¹ Величко Самійло. Літопис. – Т. I. – С. 266; Акты ЮЗР. – Т. VI. – № 115. – С. 273.

⁵⁶² Величко Самійло. Літопис. – Т. I. – С. 283.

Д. М. Бантиш-Каменський, використовуючи матеріали літописів В. Рубана та О. Рігельмана, пояснює цей захід боязню мешканців цих країв того, “щоб поляки знову ними не заволоділи”⁵⁶³. Це помилкова думка, оскільки політика Московії була спрямована на зруйнування економічних ресурсів Правобережжя та ослаблення основ соціальної політики й політичної діяльності Ю. Хмельницького.

Похід 1659–1660 рр. Михайла Ханенка на Бар, в якому брав участь Кальницький полк з Іваном Сірком. До складу 12-ти тис. українського війська входили Уманський (М. Ханенко), Паволоцький (І. Богун), Кальницький (І. Сірко), Подільський (О. Гоголь) та Брацлавський (М. Зеленський) полки. Військо, очолюване наказним гетьманом Михайлом Ханенком, було виправлене гетьманом Юрієм Хмельницьким на Поділля. Як вважають дослідники, метою походу було позбавлення щойно скинутого гетьмана Івана Виговського опертя задля повернення влади. Бар, згідно з Гадяцькою угодою 1658 р., був наданий польською стороною І. Виговському на “булаву”. Облога розпочалася в кінці року, місто було взяте, але в замку засіла міцна залога. Замок виявився неприступним і учасники облоги вимушені в січні 1660 р. зняти її⁵⁶⁴.

Кальницький полк І. Сірка взяв участь в Чигиринській облозі 1659 р. Документальних свідчень про неї обмаль. Виникла ця облога тому, що столична залога Чигирини відмовилася передати місто представникам нової влади гетьмана Юрія Хмельницького, де зберігалися всі державні папери. Тут перебувала і дружина Івана Виговського Олена. Силами чигиринської залоги, зокрема гармашами і німецькими піхотинцями, якими керував дипломат Данило Грек, який випадково став учасником цієї події⁵⁶⁵, замок довго ще захищався. Як вважає Сергій Коваленко, відсутність в руках Юрія Хмельницького державних паперів дозволила московитам зшахраювати зміст не вигідної для України Переяславської угоди 1659 р., яка обмежувала автономію й вольності української держави. Деталі облоги невідомі, залога Чигиринського замку здалася в останній третині грудня 1659 р.⁵⁶⁶

Кальницький полк, очолюваний Іваном Сірком, у травні 1660 р. розгромив татарський загін, що грабував Уманщину⁵⁶⁷, після чого він повернувся на Січ. Пернач кальницького полку знову отримав Іван Вертелецький, під його керівництвом полк брав участь в російсько-польсько-татарських баталіях, які завершались Слободищанською битвою у жовтні 1660 р. Перед цим Кальницький полк оволодів Летичевом, а після підійде до Бару, де вже були Уманський, Брацлавський, Подільські полки. 7 жовтня 1660 р. розпочався бій між 40-тис українським військом, очолюваним Юрієм Хмельницьким і 30-ти тис. польсько-татарськими підрозділами, які зробили спробу взяти штурмом козацько-російський табір. Поль-

⁵⁶³ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – Ч. II. От присоединения сей страны к Российскому государству до избрания в гетманы Мазепы. – С. 47.

⁵⁶⁴ *Коваленко С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія. – Т. 1. – С. 329.

⁵⁶⁵ *Коваленко С.* Грек Данило / Сергій Коваленко // *Коваленко С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія. – Т. 1. – С. 72–73.

⁵⁶⁶ *Коваленко С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія. – Т. 1. – С. 366.

⁵⁶⁷ *Апанович О. М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50–70-ті роки XVII ст.) / Олена Апанович. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 151.

сько-кримські союзники отримали певний успіх, захопивши частину українського табору й примусили українське військо до відступу. Наступного 8 жовтня 1660 р. частини польсько-кримського війська, залишені для продовження Чуднівської битви, потрапили в скрутне становище і повернули під Чуднів. Кровопротитна битва переможців так і не виявила⁵⁶⁸, в бойових діях були задіяні 5 Правобережних полків, зокрема і Кальницький на чолі з Іваном Вертелецьким⁵⁶⁹, в яких він немов би загинув (ще одна версія: його розстріляв П. Тетеря). Залишки полку, як вважає О. Дан, “мабуть потрапили у польський і татарський полон”.

Василь Герасимчук детально описує дислокацію проти воюючих сторін, їхні приготування до битви, розповідає про спалене м. Слободище, називає кількість і роди військ. В польській літературі подається різна кількість українських вояків: від 60 до 20 тис. В. Герасимчук вважає, що у Юрія Хмельницького нараховувалося не більше 30 тис. “і це були цього бічні полки”⁵⁷⁰. Автор змальовує кроваву битву польсько-татарського війська проти козаків, знищення (спалення) в церкві захисників. Поляки, отримавши до вечора підкріплення гармашів, розгорнули своє військо в порядок і розпочали наступ на козацький табір. Він твердить, що козаки розгубилися й дехто з них втік з поля бою, польські жовніри долетіли до середини табору, в якому не було “доброго проводу, ... а сам гетьман місто розпоряджувати, ... молився і робив обітню вступити назад до монастиря”⁵⁷¹. Завдяки сподвижникам Б. Хмельницького, які організували сильний опір нападаючим, відкинули на лівому фланзі поляків. Багато загинуло керівників різного рівня, особливо з польського боку. Наступила ніч. Поляки й татари відвели своє військо за переправу, залишившись без їжі, води й вогню. Козаки вели наполегливе укріплення табору⁵⁷². Старшина насадила на Ю. Хмельницького розв’язати складну ситуацію. Дехто з старшини схилився до переговорів з поляками, але “чернь не хотіла чути про якусь угоду з поляками”⁵⁷³.

“Андрусівський торг”, як назвав угоду між Московією та Річчю Посполитою Самійло Величко, не сподобався козакам⁵⁷⁴. За ним Правобережна Україна залишалася за Польщею. Ян Казимир для остаточного заспокоєння цього краю весною 1667 р. відправив коронні війська на чолі з жорстоким регіментарем полковником Себастьяном Маховським, який кілька місяців “плюндрував її біля Брацлава та по різних інших місцях”⁵⁷⁵. Григорія, брата Петра Дорошенка, поляки “із військом” в Кальнику взяли в облогу. П. Дорошенко, дізнавшись, що його брат у небезпеці, з чотирма полками 8 [18] липня 1668 р. вирушив на Правобе-

⁵⁶⁸ Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / Валерій Смолій. – К.: ВД “Києво-Могилянська академія”, 2009. – С. 244; Дан О. Зазначена праця. – С. 54.

⁵⁶⁹ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. / Василь Герасимчук // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка: наук. часопис. – Львів, 1913. – Т. СХІІ. – С.44–68;

⁵⁷⁰ Там самою – С. 46.

⁵⁷¹ Там само. – С. 49.

⁵⁷² Там само. – С. 51

⁵⁷³ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. / Василь Герасимчук. – С. 53.

⁵⁷⁴ Величко Самійло. Літопис. – Т. 2. – С. 70.

⁵⁷⁵ Там само.

режжя⁵⁷⁶. П. Дорошенко, не будучи впевненим зупинити ворога, попросив допомоги у Кримського хана. Тільки після прибуття кримчаків, очолюваних Нураддин-султаном, П. Дорошенко “стягнув до купи козацьке військо” і прибув до Кальника⁵⁷⁷.

В цей час польське військо підступило до Немирова. П. Дорошенко, “не рушаючи сам з Кальника за Маховським, відправив від себе з козаками й ордою уманського полковника Білогруда”⁵⁷⁸. Завдавши полякам кілька поразок, козацько-ординське військо полонило під Браїловим польського керманича, гетьман очистив Брацлавщину. П. Дорошенко, перебуваючи в Кальнику, напевне, змінив кальницького полковника Василя Лобойка, “що полковникував і за старого Хмельницького”, полковником Коваленком, якого пізніше “безповоротно виправив до турків” в Крим⁵⁷⁹.

Жахливі 70–80 -ті роки XVII ст. переживає Кальник, коли запалала затята боротьба Речі Посполитої, Туреччини й Московії за українські землі. В Україні виникає три військово-політичні центри: Батурин – орієнтується на Московію, Чигирин – дорошенківсько-турецького спрямування і тимчасово Умань – ханенківсько-польської підлеглості. “У Кальнику, – писав Микола Маркевич, – жив присланий із Стамбула паша, який видавав від імені султана фірмани”⁵⁸⁰.

Професор Микола Крикун⁵⁸¹, посилаючись на низку джерел, відзначає участь Кальницького полку разом з Уманським, Паволоцьким, Брацлавським полками у запеклій боротьбі проти поляків на Правобережжі, а професор Тарас Чухліб ще називає Подільський полк на чолі з О. Гоголем⁵⁸², які під орудою наказного гетьмана Михайла Ханенка, за дорученням Юрія Хмельницького, 15 січня 1660 р. брали участь у штурмі й облозі Бара. Місто, за винятком замку, де міцно засіла польська залога, очолювана тамтешнім комендантом Проскурою, призначеним на цю посаду Іваном Виговським, було взяте⁵⁸³.

Знищення й спустошення Кальника чітко відтворює позицію українських гетьманів та старшини, яка, продаючи себе, свій рід, свою землю, не знала, до якого “політичного берега” їй пристати. Петро Дорошенко, Юрій Хмельницький і низка нікчемних гетьманчиків, то підтримували поляків, то прихилилися до турків, то кликали на допомогу не менш підступного завойовника – московитів. Всі вони, обіцяючи допомогу їм, нищили, плюндрували Україну. У вирі цієї боротьби містечко Кальник часто виступало або розмінною монетою у політичних торгах, або форпостом боротьби за національну гідність українців.

⁵⁷⁶ *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть [Досліди над літописом Самовидця]. – Х., 1930. – С. 401–402.

⁵⁷⁷ *Величко Самійло.* Літопис. – Т. 2. – С. 70.

⁵⁷⁸ *Там само.* – Т. 2. – С. 70.

⁵⁷⁹ *Там само.*

⁵⁸⁰ *Маркевич Николай.* История Малороссии. – Т. II. – С. 196.

⁵⁸¹ *Крикун Микола.* Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – К.: Критика, 2006. – С. 28.

⁵⁸² *Чухліб Тарас.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2004. – С. 123.

⁵⁸³ Повідомлення київського воєводи Василя Шереметева до Москви від 3 березня 1660 р. // Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 317–319.

Наприкінці 1660 – на початку 1661 р., після Чуднівських битв залишки Кальницького і Брацлавського полків будуть об'єднані брацлавським полковником Сидором Коваленком. Проте, у лютому, напевне, полк знову стає самостійним, оскільки кальницький полковник і могилівський виступають ініціаторами скликання козацької ради з метою обговорення питання захисту прикордонних територій від поляків і татар⁵⁸⁴. У жовтні 1661 р. Кальницький полк разом з Уманським, Подільським і Корсунськими прибули на Трахтемирівський перевіз навпроти Переяслава з метою переправитися на лівий берег Дніпра, щоб захопити Переяслав – столицю Якова Сомка і створити єдину, об'єднану козацьку державу. Але і цей похід був невдалий. Молодий гетьман Юрій Хмельницький 1 січня 1662 р. повернувся до Чигирини⁵⁸⁵. Новий похід був призначений на наступний рік⁵⁸⁶.

У 1663 р. під Ніжином за допомогою московитів проведена Чорна рада, на якій гетьманом обраний Іван Брюховецький. Він поступово утверджує на Лівобережжі свою владу, зближається з московським урядом, входить до нього у довіру, отримує чин боярина, активізує своє втручання на Правобережжя, де у 1665 р гетьманував ставленик татар Опара. У ці роки Іван Брюховецький, виконуючи волю царя, використовуючи складну соціально-політичну ситуацію на правому березі Дніпра, проводить політику заманювання жителів Правобережжя на лівий берег Дніпра.

Невідомий сотник інформує Переяславського полковника про те, що “всі містечка у великому сумніві й раді б на ту сторону (перейти. – авт.), але не знають, яким числом універсали, які від вашої милості ... послані на той бік”⁵⁸⁷. Їхнє бажання перейти на Лівобережжя посилюється діями татар, які плюндрують їхні житла, і голодом, внаслідок татарських грабунків. Населення було доведене до відчаю, жило за рахунок поїдання груш. Козаки із фортеці Кодак приїжджали до Переяслава просити хліба, кожухів, чобіт, рукавиць, полотна для сорочок, вина та іншого провіанту⁵⁸⁸, щоб уникнути голоду.

Деякі полковники в пошуках виходу із скрутного становища відмовилися від боротьби з татарами, склали зброю перед ними. “Мельник Кальник здав і наших посланців ловить і татарам віддає”⁵⁸⁹. Коли на Поділля прийшов Дорошенко, “зразу ж міщани склали зброю”, тільки один Брацлавський полковник Дрозд щоденно робить вилазки проти татар і Стеньки Опари.

Бажаючи прискорити взяття Брацлава, Опара запросив татар, збільшивши свої сили, обіцяючи їм знатний ясир не тільки з місцевих жителів, але й полонених захисників фортеці. Не зумівши впоратися з містом, Опара потрапив у неми-

⁵⁸⁴ Акты Московского государства, изданные Императорской Академией наук. – Т. III. Разрядный Приказ. Московский стол. – 1660–1664. – СПб., 1901. – С. 318.

⁵⁸⁵ Чухліб Т. Гетьмани і монархи... – С. 111; його ж. Козаки і монархи... – С. 100.

⁵⁸⁶ Дан О. Зазначена праця. – С. 58.

⁵⁸⁷ Письма к гетману Переяславского полковника Данила Ермоленко и войскового казначея Романа Ракушки о действии казаков против Дорошенко, татар и Опары ... // Акты ЮЗР. – Т. VI. 1665–1668. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1869. – С. 29.

⁵⁸⁸ Письма к гетману Переяславского полковника Данила Ермоленко и войскового казначея Романа Ракушки о действии казаков против Дорошенко, татар и Опары ... // Акты ЮЗР. – Т. VI. 1665–1668. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1869. – С. 29..

⁵⁸⁹ Там само. – С. 30.

лість до татар, які його “зв’язали, повезли до короля”. Гетьманом обрано Петра Дорошенка. Полонений драгун Краківського полку Андрушко Волошевецький розповів: “...кажуть з Дорошенком козаків зрадників, кінних і піхотинців з 20000, та ще й із Білої Церкви піхота німецька, а скільки їх, того ніхто не знає”⁵⁹⁰. Дорошенко посилив наступ на Брацлав. Козаки Дрозда стали перебігати до Петра Дорошенка. “Брацлавського полку міста Ладижин, Кальник, Немирів Дорошенку здалися”⁵⁹¹.

У 1663–1665 р. на Правобережній Україні торговицький полковник Сулименко (Сулима) Степан і кальницький Василь Варениця очолювали козацько-селянське повстання проти Речі Посполитої. У її війську були поляки (Стефан Чарнецький, Стефан Маховський), українські козаки гетьмана Павла Тетері та їхні союзники – орди кримських татар. Важкі бої велися під Білою Церквою та Рокитним. На допомогу повстанцям із Запорозької Січі рухався Іван Сірко. Польсько-українсько-татарське військо зосередилося біля Білої Церкви. Сюди ж “за ними рушили, збираючи і прилаштувуючи дружину, Сулименко і Варениця”. Гетьман Павло Тетеря з 3000 та татарською ордою і білоцерківським полком та жовнірами Маховського зробили вилазку і в полі розбили Сулименка, а після “залишки Варениці”⁵⁹². Саме в цей час Василь Варениця стає відомим, оскільки після того, як Павло Тетеря звелів у березні 1663 р. розстріляти кальницького полковника Івана Вертелецького, отримав пернач Кальницького полку. В 1664–1665 роках він підтримує повстанців. У 1664 р. після поразки під Білою Церквою повернувся до Кальника і “замкнувся” в ньому⁵⁹³. П. Тетеря виграв Ставищанську облогу 1664 р., урядові війська підступили до Кальника. У період протистоянь Василь Варениця у грудні цього року загинув⁵⁹⁴. За іншою версією у 1665 р.

У 1664 р. запорозькі козаки, виконуючи волю Московського царя Олексія Михайловича, передану кошовому Івану Сірку “присланим до нього конюшим Максимом Голіковим”, прийшли до “зрадників Черкесів промишляти”. Разом з ним у цьому поході були 20 рейтерів і донських козаків⁵⁹⁵. 8 січня цього року він вийшов “із кошем славного Запорожжя, через деякий час розпочав звільняти українські землі між Бугом і Дністром”. Як писав Д. І. Яворницький, Іван Сірко вище Тягина зруйнував кілька турецьких поселень, взяв знатну здобич, і потім пішов вздовж Бугу. “Жителі Брацлава, Кальника, Могилева, Рашкова й Умані, довідавшись про наближення Сірка, почали бити ляхів і жидів, відкрито заявивши про свою прихильність до Сірка і московського царя”⁵⁹⁶. Пізніше, 13 березня, у листі до царя Сірко напише, що місцеве населення, почувши про його набли-

⁵⁹⁰ Ноября в 11 день... // Там само. – С. 38.

⁵⁹¹ Там само.

⁵⁹² Jerlicz I. Latopisiec. – Warszawa, 1853. – Т. 2. – S. 87, 92; 1664 року, лютого 24 дня. Наміри Виговського й Сулименка; рух Сірка з Торговиці до Умані...// *Яворницький І. Д.* Іван Дмитрович Сірко...С. – 166–167.

⁵⁹³ *Коваленко С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія. – Т. 1. – С. 107.

⁵⁹⁴ Там само. – С. 107.

⁵⁹⁵ 1663 апрель 9 – 1665 январь 1. Акты о пребывании в Запорожье стряпчего Григория Косагова ...// Акты ЮЗР. – Т. V. 1659–1665. – СПб.: Типография Эдварда Праца, 1867. – С. 151

⁵⁹⁶ *Яворницький Д. І.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська Запорозьких низових козаків. – С. 30.

ження і звільнення території від “зрадника гетьмана Юрія Хмельницького і його радників”,⁵⁹⁷ самі міщани “розпочали ляхів і жидів сікти й рубати, здаючись всі козаки і посполитство”, які від “ляхів, жидів муки мали”⁵⁹⁸.

Далі в листі Іван Сірко розповідає цареві, що своєю визвольною місією він з козаками розширив територію його держави за рахунок Малої Росії, приєднавши “Брацлавський полк, Кальницький, Могилів, Рашків, Уманський повіт, до самого Дніпра від Дністра”⁵⁹⁹. Кошовий Запорозької Січі від імені царя пообіцяв місцевому населенню “милість і утримання”. Він закликав самодержця “для їх оборони, а особливо для міст міцних, прислати, ваша царська величність, ратних російських людей у Брацлав, в Умань, у Кальник та інші подібні міста”⁶⁰⁰.

Московські вояки у більшості були слабо екіпіровані, і дуже недисципліновані, часто втікали додому, розпродавши царську платню. Стряпчий Григорій Косагов скаржився Олексію Михайловичу не тільки на російське військо, але й на воєвод Шереметева та Ромадановського, які не бажали йому допомогти. До нього часто зверталися місцеві козацькі полковники з проханням допомогти їм ратними людьми у боротьбі з поляками й татарами. Свідченням цього є лист Кальницького полковника Василя Варениці до нього від 1 вересня 1664 р.

Іван Сірко, мабуть, не всі міста Побужжя звільнив від поляків і татар. Деякі козацькі старшини, зокрема Брацлавський полковник Остап Гоголь “государю зрадив”, перейшовши на бік Чарнецького, який мав у своєму розпорядженні “зело голодних і безгрошових” 7000 вояків. Він всі свої міста віддав полякам та татарам, яких забезпечує всім необхідним провіантом, а тому вони zostалися тут. 13 березня 1664 р. в листі до царя Іван Сірко повідомляв, що його прибуття на Поділля сколихнуло місцевих жителів, які “сами прежьгорожане учали ляхов и жидов сечь и рубить, сдаючись все полки казаки и все посполитство, котре беды и неволю и мучительства от ляхов и жидов имели, через нас Ивана Серка к вашему царскому величеству превращены есть вся Малая Росыи, над Богом (Бугом) и за Богом (Бугом) будучие города а именно бряславский полк, Кальницкой, Могилев, Рашков, Уманской повет, до самого Днепра от Днестра”⁶⁰¹.

Це стурбувало Кальницького полковника Василя Вареницю. 1 вересня 1664 р. він пише листа “жаданому приятелю”, стряпчому Григорію Косагову, в якому змальовує складну воєнну ситуацію, яка склалася тут. Навколо Кальника поляки повернули собі владу над іншими містами і “недалеко від нас стоять, великі біди чинять”⁶⁰². Полковник писав, що він звертався за допомогою до “пана гетьмана”, але нічого не отримав. У листі прохає вплинути на гетьмана і “допомогти нам ратними людьми з твого боку”⁶⁰³.

⁵⁹⁷ Акты ЮЗР. – Т. V. 1659–1665. – С. 153.

⁵⁹⁸ Там само. – С. 151.

⁵⁹⁹ 1663 апрель 9 – 1665 январь 1. Акты о пребывании в Запорожье стряпчего Григория Косагова ... // Акты ЮЗР. – Т. V. 1659–1665. – СПб.: Типография Эдварда Праца, 1867. – С. 151.

⁶⁰⁰ Там само. – С. 152.

⁶⁰¹ 1664 року, березня 13 дня. Лист Сірка до царя Олексія Михайловича з повідомленням про успіхи походу за річки Буг і Дністер // *Яворницький Д. І.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська Запорозьких низових козаків. – С. 166.

⁶⁰² Письмо Кальницкого полковника Василья Вареницы ... // Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 162.

⁶⁰³ Письмо Кальницкого полковника Василья Вареницы ... // Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 162.

Це прохання було викликане складною воєнною ситуацією. Польське 7000 "дуже голодне й без одягу" військо, очолюване Чарнецьким, разом з татарами вели бої не тільки під Кальником, але й по всьому Поділлію. Рейтер Федір Іванов, якого до Москви відправив з донесенням Григорій Косагов, у Малоросійському приказі 17 жовтня 1664 р. розповів, що коли він був посланий в Умань до майора Михайла Свіньїна, то зустрівся там з прибулим "із Кальника сотником з листами". Той йому повідомив, "що під Кальник приходили ляхи, але в Кальник їх не пустили, давши їм бій. Ляхи пішли геть"⁶⁰⁴. Враховуючи кількість днів, витрачених рейтером на дорогу до Москви, його перебування в Каневі та Умані, можна припустити, що бій відбувся десь у середині серпня 1664 р.

Довідка: Василь Варениця (? – 1665). Рік, місце народження, як і походження, невідомі. Вперше згадується у Реєстрі 1649 р. як сотник Терлецької сотні Кальницького полку. Мусив брати участь у всіх битвах Богдана Хмельницького. Під час походу С. Потоцького на Кальник і Умань його військо проходило біля Терлиці. У 1663 р, після розстрілу Павлом Тетерею кальницького полковника Івана Вертелецького, посів кальницький полковий уряд. Учасник проти польського повстання 1664–1665 рр. Учасник походу Дмитра Сулими (разом з ним очолював повстання) під Білу Церкву. Перебуваючи з Кальницьким полком у Лисянці (центрі повстання), посприяв успіху повстанців. Учасник Білоцерківської битви 1664 р. У листопаді цього року польські війська і Павло Тетеря взяли Кальник. У березні 1665 р. Кальник буде здобутий урядовими військами. Проте бунтівних кальничан Павло Тетеря помилує. Повстанцям допомагав Іван Сірко і російські війська, очолювані воеводою Г. Косаговим. Після поразки повстання Варениця замкнувся від урядових військ у Кальнику. Усунутий з уряду Кальницького полку, а на його місце призначили Тимофія Хмуру. Учасник Ставищанської облоги 1664 р. Деякі дослідники вважають, що в цей період (грудень 1664 р.) він загинув. Проте існують інші дані, які свідчать про участь Василя Варениці у битві під Кисляком 1665 р. Що саме у цій битві він загинув в лютому чи березні 1665 р.⁶⁰⁵. Перед його смертю Іван Сірко в листі від 24 лютого 1664 р. назвав Василя Вареницю разом з Сулимою "старшими козацькими розбійниками"⁶⁰⁶.

В м. Умані Федір Іванов почув також новину про те, що "Брацлавський полковник Остап Гоголь великого государя зрадив"⁶⁰⁷, перейшовши під владу Польської Корони. Рейтер розповідав у приказі про скрутне харчування московського війська та козаків Івана Брюховецького. Він наводив ціну "осьмачки житньої муки", яка коштувала один рубль, про брак фуражу для коней.

Іван Сірко і Григорій Косагов підійшли до Корсуня, там зустріли орду, яка поспішала на допомогу Чарнецькому, дали їй бій. Після цього вони підійшли під Умань, сподіваючись з'єднатися з подністрівськими полками: Уманським, Брацлавським та Кальницьким⁶⁰⁸, щоб разом з гетьманом Іваном Брюховецьким іти на

⁶⁰⁴ Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 163.

⁶⁰⁵ АЮЗР. – Т. V – С. 238, 141; *Стецюк К. І.* Варениці повстання / К. І. Стецюк // Радянська енциклопедія історії України: У 4-х т. – Т. I. – К.: УРЕ, 1969. – С. 231; *Коваленко С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія / Сергій Коваленко. – Т. 2 – С. 107, 108, 109, 112, 113, 136; *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків / Володимир Кривошея. – 2-е вид. – С. 185, 198, 199; *Коваленко С.* Варениця Василь / Сергій Коваленко // Іван Богун – український Дон-Кіхот. Історичний нарис. – К.: Стікс-Ко, 2011. – С. 196 та ін.

⁶⁰⁶ 1664 року, лютого 24 дня. Наміри Виговського й Сулименка; рух Сірка з Торговиці до Умані; загибель брата Сірка. // *Яворницький Д. І.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська Запорозьких низових козаків. – С. 166.

⁶⁰⁷ Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 163.

⁶⁰⁸ Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 203.

Чарнецького, який засів у Каневі. У документах є матеріал, який суперечить попередньому. 25 червня цього ж року кошовий Січі Іван Сірко у листі на ім'я царя напише, що піти до Івана Брюховецького він не в змозі, оскільки “вороги щоденно татари з ляхами біля наших українських міст набридають”⁶⁰⁹. Кошовий висловлював сподівання, що, коли Бог відведе їх від наших міст, то він готовий зразу ж піти на допомогу гетьману.

Складна політична, економічна, воєнна та соціальна ситуація відслідковувалася гетьманським урядом Івана Брюховецького, який інформував про все це московський уряд і отримував звіди або схвалення, або рекомендації. 21 січня 1665 р. Іван Брюховецький підготував “Інструкцію” полковнику Василю Шиману і писарю Степану Шубі з 23 пунктів, яка визначала, що вони мали говорити у Малоросійському приказі. У пункті № 12 мова йшла про події, які відбувалися навколо Кальника. Їм радили сказати про те, що у більшості міст, прихильних до Московії, міцно й гідно “б’ються” за його величності інтереси, у тому числі: “під Кальником полковник Кальницький Василь Варениця, а у Лисянці полковник кінний низовий Матвій Шульга вбиті ворогами, і скрізь часті бої бувають з ворогом”⁶¹⁰.

У листі Іван Брюховецький із Канева від цього ж числа звертає увагу царя на труднощі козацького війська. Найтрагічнішим було те, що це військо “на слізні прохання різних міст розіслані по містам, від Умані, до Лисянки, до Тарасівки, до Кальника, до Старобур’я, до Обухова, яке кров свою за гідність вашої царської пресвітлої величності проливають і голови свої кладуть”⁶¹¹. І, як приклад, знову повторює: “...у цей час два полковники, Василь Варениця Кальницький і Матвій Шульга, кінний низовий у Лисянці від ворога вірну вам великому государю, вашій царській величності службу смерть запечатали”⁶¹².

Неефективна допомога московитів, активна пропаганда прибічників союзу з Польщею скаламутили суспільство. Козацька старшина наполегливо радила Івану Брюховецькому відмовитися від співпраці з Московією. Корсунський полковник Юрій Липнянський 23 березня 1665 р. звертається з листом до гетьмана з проханням прийняти зверхність Корони Польської. Ці настрої співпали з воєнними поразками прибічників Московії. Гетьман констатує, що є “повідомлення від Кальника, від Рахнів і від Дашева, які здалися було ляхам, [але] побачивши, що поляки присяги не дотримувались і образи й муки скоро вчинили, швидко закрилися в містах, які добувати скоро хочуть. І тут потрібно допомогти”⁶¹³.

У листі до того ж переяславського полковника Романа Ракушки від 6 жовтня 1665 р. знову згадується Кальник: “4 козаки із війська Дорошенка, двоє з них з Опішні, а двоє із Кальника”⁶¹⁴, до нього прийшли. Вони переконували йо-

⁶⁰⁹ Письмо к царю гетмана Ивана Серко // Там само. – С. 209.

⁶¹⁰ Инструкция, данная гетманом Брюховецким, Зинковскому полковнику Василью Шиману и писарю Степану Шубе ... // Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 238.

⁶¹¹ [Письмо Ивана Брюховецкого царю от 21 января 1665 г.] // Там само. – С. 241.

⁶¹² Там само.

⁶¹³ [Письмо Ивана Брюховецкого от 17 марта 1665 г.] // Там само. – С. 264.

⁶¹⁴ Письмо Переяславского полковника Данила Ермоленко к Роману Ракушке с сообщением известий о неудачном приступе Дорошенко к Браสลавлю и пр. // Там само. – С. 43.

го, що два тижні тому відбувся великий наступ на містечко Брацлав всього війська “проклятого Дорошенка і німців білоцерківських і татар”. Здобути фортецю вони не зуміли, залишивши “трупів багато”, а “їх, як собак побили”. Брацлав можна взяти тільки голодним змором. Дорошенко і його союзники відступили від міста. Татари розпочали захоплювати навколишні містечка (Полоне, Лобань і Нехворощ) і села, грабувати й палити їх, а мешканців забирати у рабство до Криму⁶¹⁵.

Із листа Овруцького полковника Дацька Васильовича до невідомого автора довідуємося про складні стосунки українських полковників між собою. Ще на початку 1665 р. кальницький полковник Іван Мельник займав дворушницьку позицію, спочатку підтримуючи Опару, загравав з Брацлавським полковником Дроздом, виловлював “посланців” Дацька і видавав супротивній стороні. “Дрозд дізнався, що він з проклятим Опарою співпрацював, зразу ж своє військо зібрав, до Мельника під Кальник прийшов. А Мельник, не чекавши приходу Дрозда, зразу ж із Кальника пішов сам тільки один від війська свого у Немирів, а військо своє віддав Дрозду, який зараз зо всім у Кальнику стоїть”⁶¹⁶. Про здачу Кальника, Немирова, Ладижина П. Дорошенку, на основі документів пише Дмитро Дорошенко, наголошуючи при цьому, що “Полковник Мельник здав Кальник добровільно”⁶¹⁷.

Наступного, 1666 року, активізувалася боротьба між різними козацькими угрупованнями. Польський маршалок по весні розпочав збирати своє військо із українських сіл і містечок, де воно було на зимівлі, та готуватися до походу на Київ. Усі, хто приходив до нього без зброї й коня, отримували й те, й друге. На Україну знову прийшли 40000 татар і зупинилися біля Чигирини. 23 червня Петро Дорошенко прислав до Білоцерківського коменданта трьох суддів військових та полковника “черкесів Жулая” з вимогою збирати козаків йому підлеглих. Комендант послав білоцерківського козака Лучку Індучнова в “Умань і в Кальник, щоб Уманський і Кальницький полки зібралися та йшли до Чигирини до Дорошенка”⁶¹⁸. Дорошенко планував після об’єднання татарських сил з тими козацькими “полками, що прийдуть”, переправитися на лівий берег р. Дніпра воювати “великого государя Малоросійські українські землі”⁶¹⁹.

У червні 1666 р. П. Дорошенко, як пише О. Дан, спільно з татарами планував захопити Київ. Для цього Кальницькому й Подільському полкам наказано з’явитися до нього. У цей час полковницький пернач був у руках Василя Варениці, колишнього сотника Терлецької сотні часів Б. Хмельницького⁶²⁰. Однак у цей

⁶¹⁵ Там само.

⁶¹⁶ Письмо Овруцького полковника Дацька Васильовича с известиями о полковниках Опаре и Мельнике, о движении татар и пр. // Там само. – С. 60.

⁶¹⁷ АЮЗР. – Т. VI. – С. 38; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко; В. Омельченко (ред.). – С. 57.

⁶¹⁸ 1666 27 июня // Там само. – С. 126.

⁶¹⁹ Акты ЮЗР. – Т. V. – С. 60.

⁶²⁰ Реестр казацких дел польской метрики в Санкт-Петербурге... // Оттиск из журнала "Чтение в Обществе истории и древностей Российских" при Московском ун-те: В 3-х кн. – М., 1981. – С. 278; *Дан О.* Брацлавський, Кальницький, Уманський полки в боях за незалежність України у 1657–1676 рр. – С. 64.

час Мигалевський заманить кальницького полковника під Лисянку й покарає, а полк приєднає до себе, захопить всіх коней, рушить до Канева⁶²¹. Проте, у липні-серпні цього ж року П. Дорошенко направить козаків Кальницького й Уманського полків разом з татарами на Лівобережжя, але похід буде невдалим⁶²². У листопаді 1666 р. ці війська з-під Умані підуть на Вінницю. Їм буде протистояти Зеленський, який вимушений з під Брацлава відійти до Кальника, укріпиться тут і відсидітися⁶²³.

Із листа Ніжинського протопопа Семіона Адамовича до єпископа Мстиславського і Оршанського Мефодія від 2 листопада 1666 р. дізнаємося про ще один трагічний випадок, пов'язаний з Кальником. У цей час Петро Дорошенко остаточно розсварився з польським королем і прийняв протекторат татар. Татари знову розпочали забирати ясир, підійшли до Брацлава, де полковницький уряд очолював “давній полковник Дорошенковий” Зеленський. Поляків розпочали вибивати. “У Кальнику та інших містечках ляхів повбивали, оскільки Дорошенко зі своїми однодумцями безбожному хану Кримському присягнув на вічне підданство, ні царській величності, ні королю Польському не служити, тільки з ордою обох монархів воювати”⁶²⁴.

У січні–лютому 1667 р. Канівський полковник Яків Лизогуб та полковник Подільського полку Костянтин Мигалевський (Мигалевич) перебували у Москві. Їх прийняли московські чиновники, яким вони розповіли про перехід Петра Дорошенка під протекторат татар, його тісну співпрацю з ними, що викликало невдоволення Москви та Варшави. Польське військо зробило спробу відновити свою владу на Поділлі. Коронні війська на чолі “з славним і знатним полковником лядським” Маховським вдерлися до краю. Петро Дорошенко разом з трьома ордами татарськими під Браїловим розігнали 30 корогв польського люду, полонили Маховського. Татарські беї зупинилися під Меджибіжем, а “Дорошенко біля Кальника”⁶²⁵.

4 лютого 1667 р. “полковник Андрій Богомаз” у Приказі Малої Росії свідчив про події, учасником яких він був і які мали місце на Правобережній Україні у 1666 р. Він, син козака родом із села Михайлівського Городища Березницького повіту, “боярином і гетьманом Війська Запорозького” Іваном Мартиновичем Брюховецьким був призначений піхотним полковником. Отримавши дві гармати і дві діжки пороху, за наказом гетьмана пішов виручати Умань від татар та “зрадників Грицька Миргородського, Ханенка Уманського ...”. “Зрадники” злякалися

⁶²¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко; В. Омельченко (ред.). – С. 57; *Крикун М.* Подільський козацький полк: період існування та полковники / М. Крикун // *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали другої польсько-української зустрічі...* – Львів-Люблін, 1996. – С. 130; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко; В. Омельченко (ред.). – С. 57.

⁶²² АЮЗР. – Т. IV. – СПб., 1869. – С. 126.

⁶²³ Там само. – С. 158.

⁶²⁴ Письмо Неженского протопопа Семиона Адамовича к Мефодию, епископу Мстиславскому и Оршанскому, с сообщением известий о происшествиях в Малороссии // Там само. – С. 158.

⁶²⁵ Акты о приезде в Москву полковников: Каневского Якова Лизогуба и Подольского Константина Мигалевского (Мигалевича) // Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 160.

вожків Івана Брюховецького, втікаючи залишили свої полки і стяги. Уманські жителі обрали новим полковником Грицька Білогруда. За розпорядженням гетьмана Андрій зі своїм полком пішов до Кальника, а “із Кальника з полковником Кальницьким Сидором [Коваленком – авт.] пішли під Кисляк на ляхів і на зрадників і, прийшовши, Кисляк взяли і ляхів і зрадників багатьох повбивали і геть вигнали і в ньому залишилися”⁶²⁶.

22 травня 1667 р. Іван Брюховецький послав на Запорозжя осавула Гадяцького полку Федора Донця з’ясувати причину вбивства стольника Юхима Ладиженського “с товаришами”. По його прибутті сюди “у Трійці день” він передав кошовому отаману Остапу Васютенку лист від гетьмана, який зачитали на раді, де вимагалось дати пояснення вчинку. Розгорілася гостра суперечка, котра переросла у сварку. Кошовий “наказав йому, Федору, із кола вийти і повернутися до себе в курінь тихо, щоб його не вбили”⁶²⁷. Під час ради з’ясували, про що пізніше кошовий суддя та козаки Федору розповіли, що перед прибуттям стольника на Запорозьку Січ посходилося багато козаків з того боку Дніпра “з полковником з Костянтином (Мигалевським. – авт.)”⁶²⁸. Напевне, з ним прибув неспокійного норову, перший бунтар і заводій вбивства, “Страх задніпровського містечка Кальника [Калні болота*]”⁶²⁹. Поява стольника Юхима Ладиженського з товаришами, в яких були “листи” [екстракт з тексту Андрусівського перемир’я], де писалося, “Великий государ з королем Польським і з царем Турецьким і з ханом Кримським замирилися, і з надією для того, щоб Запорозжя знести”⁶³⁰. Це викликало гнів козаків Січі, які пішли за заводієм Страхом [близько 500 козаків]. Вони біля урочища Скорбне зловили стольника, піддячого Сидора Скворцова, перекладачів та обслуговуючий люд і скинули з берега у Дніпро. Юхим Ладиженський не потонув, а плив за водою. Тоді розгнівані козаки сіли у човен й наздогнали його і веслами забили⁶³¹.

За свідченнями полковника Андрія Богомаза, наступного дня “зрадник Тетеря” із ляхами і “зрадниками” прийшов з Брацлава у Кисляк і взяв у облогу і тричі приступи робив. В облозі були 12 тижнів і голод терпіли, у великий піст падло і всяку погань їли. А боярин і гетьман на оборону нікого не прислав. Побачивши це, “Кальницький полковник Сидір, що пороху і хлібних запасів вже не було, місто Кисляк Тетері здав і його, Андрія, закував і віддав Тетері ж. Тетеря його катував різними муками, у Володарці віддав Яблонському, воеводі руському ...”⁶³².

У 1669 р. в документах, опублікованих в “Актах ЮЗР”, знову натрапляємо на повідомлення про Кальницький полк. Зокрема, “солдат коротоячанин Іван Намьотов”, звільнившись із кримського полону, повертався в Московію, проходячи

⁶²⁶ В Приказе Малыя России ... // Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 169.

⁶²⁷ Июня в 2 день, гетманский посланец Федор Донец ... // Там само. – С. 200.

⁶²⁸ Там само.

* У географічному покажчику ця назва подається як “Кальник”

⁶²⁹ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 200.

⁶³⁰ Там само.

⁶³¹ Там само.

⁶³² Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 170.

“місто Кальник, почув від полковника Кальницького Лубуньки (можливо, це Лобойко? – авт.)”, що гетьман Петро Дорошенко в листі закликав його зібрати козаків полку “із запасом” і бути готовим до походу під Чигирин, де відбудеться об’єднання з кримськими татарами, з метою “за Дніпро великого государя у Малоросійські міста війною скоро йти”⁶³³.

Довідка: Лобойко Василь (? – 1649–1671 ?). До 1649 р. відомостей про нього немає. Можливо він записаний в Реєстрі 1649 р. під іменем Василь в списках Кальницького полку. У 1665 р. він вперше згадується як Кальницький полковник, після скиненого ставленика Павла Тетері, Кальницького полковника Тимофія Хмури. Наступного 1666 р. він учасник Лисянської березневої Ради. Взяв участь в походах Петра Дорошенка на Брацлав та на Умань в 1665 р. Під час Переяславського повстання 1666 р. він з полком направлявся на допомогу повстанцям. Костянтин Мигалевський, який йшов з найманцями туди ж, захопив Василя Лобойка і перейшов на сторону московитів, які придушували повстанців. Через рік його випустили з московської неволі і він повернув. У 1666/7 р. тримав кальницький полковницький пернач. 1668 р з полком взяв участь в Кальницькій обороні і поході Григорія Дорошенка до Конотопа. В наступному році змінює політичну орієнтацію, підтримує самозваного гетьмана Петра Суховія, ходить з ним на Чигирин. Після поразки, він знову ж перейшов на бік законного уряду Петра Дорошенка, але був позбавлений кальницького уряду. Його замінив Гаврило Коваленко. Згодом, 1669 р. Василь Лобойко з посольством відвідав Царгород. У 1671 р. він знов Кальницький полковник. У серпні цього ж року відправляється з полком в Крим, щоб допомагати кримчакам воювати з Запоріжжям, союзником української держави. Повернувся із Криму до Кальника у грудні 1671 р. Після цього про Василя Лобойка ніякої інформації в документах немає⁶³⁴.

Місто Кальник як центр транзитної торгівлі ще раз згадується в 1669 році в розвіданих інформаційних даних князя Козловського, які “читалися” цареві Олексію Михайловичу. У цій інформації можна виділити два блоки питань. Перший – військовий, в якому переповідається зібрана інформація від грецьких купців про те, що татари, яких закликав Суховій, стоять на Ташлику, щоб іти на “гетьмана Петра Дорошенка“. Другий – це те, що грецькі купці із Туреччини через Волощину їхали “на польські міста, на Ладижин, на Кальник, на Білу Церкву”⁶³⁵. Тобто Кальник традиційно залишався важливим транзитним містом та центром торгівлі у ці роки.

25 жовтня 1669 р. Кальницький, Паволоцький та інші козацькі полки під орудою М. Ханенка атакували Стеблів і майже досягли перемоги. Проте обложеною на допомогу надійшов отаман Запорозької Січі Іван Сірко разом з Канівським полком Якова Лизогуба й загопи Білгородської орди і 29 жовтня цього ж року розгромили військо М. Ханенка⁶³⁶.

У лютому 1671 р. в Корсуні відбулася Генеральна Рада, її учасники полковники: Чигиринський – Я. Корицький, Канівський – М. Павлович, Білоцерківсь-

⁶³³ Отписка к царю из Киева воеводы кн. Козловского с расспросными речами ушедшего из полона рейтера Семена Черемисинова и солдата Наметова // Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 189.

⁶³⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко; В. Омельченко (ред.). – С. 75, 253, 263, 353; Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія у 3-х т. – Т.1. – С.165, Т. 2. – С. 107, 109–110; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків / Володимир Кривошея. – 2-е вид. – С. 185, 191, 299.

⁶³⁵ 1699, после 29 июня. Отписка к царю князя Козловского с расспросами и речами приезжих греков о Дорошенке и пр. // Акты ЮЗР. – Т. 8. – С. 259.

⁶³⁶ Чухліб Тарас. Петро Дорошенко. – К., 2007. – С. 26.

кий – С. Бутенко, Паволоцький – Г. Гамалія, Кальницький – Г. Коваленко, Торговицький – С. Щербина, Уманський – Г. Білогруд, Корсунський – Ф. Кандиба, кожний звернувся з особистим листом (їхній зміст був практично ідентичним) до польського короля з підтримкою політики П. Дорошенка, з висловленням незадоволення непоступливістю польської сторони. Зокрема, у ньому говорилося, що ще до 1648 р. корона не тільки призначала гетьмана, полковників, але й найменших старост із поляків, через що козацьке військо терпіло всілякі утиски. А тому козаки мусли визволятися від цього ярма⁶³⁷.

Довідка: Коваленко Гаврило (? – 1649–1678). До Реєстру 1649 р. він записаний у складі Рогізнівського куреня Красненської сотні Брацлавського полку. Після 1651 р., коли Мартин Калиновський, йдучи на Вінницю, в 1651 р. розгромить Красненську сотню, переселився до Кальника з Красного. Можливо вперше Кальницький уряд Гаврило Коваленко зайняв у 1665 р. після Василя Варениці. Очолював полк під час походу 1666 р. Петра Дорошенка до Браїлова, учасник Білоцерківської облоги 1667 р., ходив у цьому ж році до Підгайців. У 1671 р. кальницький уряді займає Василь Лобойко. Г. Коваленко прибічник гетьмана Петра Дорошенка. Від 1675 р. – він представник П. Дорошенка при уряді Турецької держави. Коли розірвали з нею союз Гаврила Коваленка затримали у Царгороді. Випущений із в'язниці турецькими властями під час походу 1677 р. Ібрагіма Сатани на Чигирин. Кальницьким полковником був у 1667, 1671, 1675–1678 рр. Убитий за наказом Ю. Хмельницького⁶³⁸.

У 1671 р. великий гетьман коронний Ян Собеський разом з М. Ханенко вирішив оволодіти Поділлям. Так, розпочалася Кальницька оборона після загарбання ним Брацлава, Іллінців та ін. населених пунктів. Сергій Коваленко вважає, що Кальник захищало 1000 кальницьких козаків на чолі з наказним полковником кальницьким Олександром Урбановичем від 15-ти тис. польського війська⁶³⁹. Оборона міста розпочалася 15. 10. 1671 р., польське військо очолював коронний гетьман Іван (Ян) Собеський. Поляки з 19 гармат обстрілювали Кальник. Відбулося кілька битв, результатом яких було підпорядкування практично всіх укріплених міст краю польській короні. П. Дорошенко, “ставши ворогом Корони польської”, запросив в Україну пашу силістрійського з військом, яке “багато лиха людям завдало”⁶⁴⁰. Навесні, як тільки “трава виросла, то козаки з братом Дорошенка об’єдналися, стали за Кальником у полях з ордою”⁶⁴¹. У цей час Іван Сірко і М. Ханенко разом з “коронними гетьманами, як твердить Дмитро Яворницький, підступили до Кальника і взяли його в облогу”⁶⁴². Сюди від польського короля привезуть козацькі клейноди і право обрати власного гетьмана. Ним став Михайло Ханенко. Відбудеться зближення запорізьких козаків з поляками, військо яких пройде Брацлав, Ладижин, Кальник, Лисянку, Іллінці. Під Іллінцями І. Сірко і М.

⁶³⁷ Чухліб Тарас. Петро Дорошенко. – С. 37–38.

⁶³⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності / Дмитро Дорошенко; В. Омельченко (ред.). – С. 336, 338; Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія у 3-х т. – Т. 1. – С. 162, 165–166, 213, Т. 2. – С. 107, 109, 110, 113; Дан О. Вінниччина козацька. Історія Вінницького козацького полку / Олександр Дан, Володимир Кривошия. – К.: Стило, 2004. – С. 112.

⁶³⁹ Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького. – Т. 2. – С. 448.

⁶⁴⁰ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. – С. 57.

⁶⁴¹ Там само.

⁶⁴² Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська Запорозьких низових козаків. – С. 41.

Ханенко на раді присягнуть бути у вічному підданстві в польського короля і ходити разом на спільних ворогів⁶⁴³ У “спасівку” П. Дорошенко закликає до участі у воєнних баталіях М. Ханенка та І. Сірка, які незабаром прийдуть і стануть табором біля Ладижина. Сюди ж “з усіма військами під Кальник, який не бажав піддатися коронному гетьману”⁶⁴⁴, прийшов і сам коронний гетьман Ян Собеський разом з польним гетьманом Дмитром Вишневецьким. Вони спробували взяти штурмом Кальник, але були вимушені відступити.

15 жовтня цього ж 1671 року король та його українські помічники Михайло Ханенко, Зеленецький, Іван Сірко та інші козацькі вожді українських полків знову підійшли до Кальника, зруйнували його передмістя⁶⁴⁵, але укріплення не взяли. Свідок воєнних боїв за Кальник Ульріх фон Вердум, який перебував у польському стані, записав у своєму “Щоденнику”: “Дня 18 жовтня здійснено штурм міста і спалено всі передмістя разом із двома частинами правого міста, третя ж була так добре забезпечена й боронилася так відважно, що великий гетьман не бачив способу, аби щось їй заподіяти”⁶⁴⁶. Цьому завадила залога Кальника на чолі з наказним полковником Олександром Урбановичем. 17 жовтня (за іншими відомостями 18 жовтня) розпочався знову гарматний обстріл Кальницької фортеці. Через два дні на допомогу оборонцям Петро Дорошенко направив полковника Ярему Петрановського з козаками (2 допоміжні українські полки – 4 тис. осіб) та 2-ма тис. кримських татар. Козакам вдалося прорватися за фортечні укріплення, а татар буде розбито на території Нижнього міста і частину їх взято в полон.

Надамо слово знову Ульріху фон Вердуму: “Дня 21 жовтня, після одноденного відпочинку, армія [польська – авт.] вранці повернулася назад і побила татар і козаків Дорошенка за одну й три чверті милі від Кальника. що в окремому щоденнику докладно описано”⁶⁴⁷. Польська армія цього ж дня повернулася “до табору під Іллінцями”. Під час облоги Кальника поляки спалили всі навколишні хутори й хліб на полях, не залишили, як каже свідок, “ані одного снопа на полі”⁶⁴⁸. Жовніри розпочали вишукувати ями, “кажучи мовою козацьких і руських селян” – це льохи, викопані в землі з малою круглою діркою зверху, крізь яку ледве може протиснутися до льоху людина. Яму спочатку випалювали, а потім там, у льохах зберігали збіжжя й “найкращі речі”⁶⁴⁹.

Змінивши тактику, король вирішив взяти місто змором, розмістивши свою ставку біля Сорочинської могили. Сюди “король прислав булаву, короєви, бубни козакам, дозволивши їм обрати гетьмана”. Гетьманом правобережних земель, пі-

⁶⁴³ Там само. – С. 42.

⁶⁴⁴ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. – С. 57.

⁶⁴⁵ *Edw. Rul. Kalnik.* – С. 707.

⁶⁴⁶ *Вердум фон Ульріх.* Щоденник... – С. 93; *Кравець М. М.* Ульріх фон Вердум про агресію польсько-шляхетського війська на Брацлавщину 1671 року / Микола Кравець // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 51–52.

⁶⁴⁷ *Вердум фон Ульріх.* Щоденник... – С. 93.

⁶⁴⁸ Цит.: *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / Олена Апанович. – С. 121.

⁶⁴⁹ *Вердум фон Ульріх.* Щоденник... С. 93.

двладних Польщі, був обраний Михайло Ханенко замість П. Дорошенка⁶⁵⁰. Спроба Петрановського разом з татарами звільнити місто завершилася розгромом королівським військом татарських орд. Місто під керівництвом кальницького полковника Андрія Урбановича вистояло. Польський король, знявши місячну облогу Кальника, відійшов до Брацлава⁶⁵¹. На кінець жовтня 1671 р. Кальник залишиться єдиним укріпленим містом на Поділлі, яке не скорилося полякам⁶⁵². На початку листопада 1671 р., як свідчили волоські купці, Іван Сірко відступив до Чечельника, а потім до Ладижина і нарешті до Кальника, де розбив разом з поляками загін Дорошенка, прихиливши до себе частину його козаків⁶⁵³.

Протягом кампанії 1671 р. найжорстокіші були бої за Брацлав і сильно укріплений Кальник. Тут “твердо трималася Дорошенкова залога й місцеві жителі, – писала О. М. Апанович, – яким Дорошенко двічі надсилав допомогу, Собеський зі своїми жовнірами ні штурмом, ні бомбардуванням, ні облогою нічого не змогли вдіяти й відступили до Брацлава”⁶⁵⁴.

Через два роки напівзруйнований попередніми воєнними баталіями Кальник знову потрапив у лещата, але тепер татаро-турецького війська. 29 серпня 1672 р. сприяв взяттю міста союзник татар Петро Дорошенко, який розпочав відвойовувати у поляків Поділля. Мешканці міста були забрані у татарський полон⁶⁵⁵. У жовтні цього ж року Кальник відвідав посланий із Києва московитами “міщанин Тишка Фомін” для вивідування новин. Він розповів про жахливу поведінку татар після взяття “Кам’янця-Подільського”, знищення в цьому місті православних та католицьких храмів, коли із них “виносили образи і клали у проїзді воріт”, вимагаючи від мешканців по тих іконах ходити та їздити⁶⁵⁶. У 1672 р. за домовленістю уряду гетьмана Петра Дорошенка з урядом Турецької держави в Кальнику буде залишено турецьку заставу.

Прокіп Локса, також свідок жахливих подій цієї зими, розповідав про дії Сірка й Ханенка проти татар і поляків, в яких згадується Кальник. Він твердив, що запорожці бажать бути під високою царською рукою, оскільки будучи під владою короля, вони не отримали ніякої платні. Спочатку І. Сірко та М. Ханенко стояли в Ладижині, а після розділилися – Сірко перебрався до Чечельника з 1000 запоріжців, а Ханенко, при якому було 2 полки з 2000 чоловік і 1000 поляків, за-

⁶⁵⁰ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. – С. 57.

⁶⁵¹ *Бабенко І. В.* В краю козацької вольності // Трудова слава. – 1990. – 18 вересня.

⁶⁵² *Горобець В. М.* Кальницька оборона // Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 45.

⁶⁵³ *Яворницький Д. І.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська Запорозьких низових козаків. – С. 43.

⁶⁵⁴ *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / Олена Апанович. – С. 124.

⁶⁵⁵ *Герасименко Н.* Остап Гоголь – гетьман // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 81.

⁶⁵⁶ Отписная князя Козловского царю, с расспросными речами посланных лазутчиков о взятии турками Каменца // Акты ЮЗР. – Т. XI. 1672–1674. – СПб.: Типография М. Этингера, 1879.– С. 189.

лишився на місці. Згадує про польські клейноди передані Ханенку, які відправили “від Кальника 2 милі, до містечка Млинців (Іллінці. – авт.)”⁶⁵⁷.

1672 р. увійшов в історію Руїни як рік запеклих борінь у середовищі української козацької еліти. П. Дорошенко без видимих підстав знищив козацьку старшину Уманського полку, в тому числі полковника Білогруда, осавула Пиляю та ін., чим відвернув від себе уманців. Загроза знищення нависла над Юрієм Хмельницьким, який постригся у ченці під іменем Гедеона. Самійло Величко описує, як Хмельниченко разом з ігуменом Уманського монастиря Філаретом, “боячись, щоб Юрій, не зробив їм якоїсь біди, виїхали з Умані до Києва”⁶⁵⁸. Їх по дорозі захопив у полон татарський роз’їзд. За однією версією, коли уманці відмовилися дати “належний за них викуп”, переправили Хмельниченка до Стамбулу. “Інші оповідають, що Хмельниченка з ігуменом та Ханенком узято в неволю Батарча-мурзою на святого Михайла, і не раніше, і що тільки самого ігумена привозили до Умані на відкуп, якого він не одержав. А Хмельниченко при Батарчі зимував у Кальнику на Україні, і лише тоді відіслано його у Крим і до Стамбула”⁶⁵⁹.

У грудні 1672 р. інший інформатор, київський міщанин Тимошко Ткач, повернувшись із “розвідувальної подорожі”, розповів “князю Трубецькому із товаришами”, що, коли він був у місті Кальнику, сюди прибув із вимогою “паша для того, щоб Кальник козаки й інші люди туркам місто очистили та йшли з нього жити в інше місце”. Козаки і жителі Кальника місто звільнили і “зараз в ньому живуть турки, а скільки чоловік, того не знає”⁶⁶⁰, – твердив інформатор.

1674 р. – знаменна віха в історії Кальника та біографії Остапа Гоголя. Анонімний інформатор у листі цього ж року писав, що на шляху до Ладижина турки “з Гоголем й іншими Дорошковими прихильниками захопили містечка Могилів, Кальник, Стіну”⁶⁶¹. В цей же час Остап Гоголь різко змінює свою політичну орієнтацію – відхилившись від співпраці з турецько-дорошенківським альянсом, він перекинувся до союзу з Річчю Посполитою.

У квітні 1674 р. польський король Ян III Собеський універсалом призначив наказним гетьманом Правобережної України подільського полковника Остапа Гоголя. Йому підпорядковувалися 4 полки: Могилівський, Брацлавський, Кальницький, Уманський та “охотні полки і сотні” Семена Артиша, “шляхтича” Барабаша, “охотні і запорозькі люди” Кваші. Як пише відомий історик Микола Крикун, влада Остапа Гоголя не завжди поширювалася на ці полки. Цього року поляки завоювали Кальник і залишили в ньому свою залогу. Мешканці міста у січні 1675 р. повстали проти залоги. Частину її перебили, а друга – закрилася в замку. Згодом і замок також буде звільнений від присутності поляків в ньому. Влітку цього року на боці П. Дорошенка виступили полковники: брацлавський Федір

⁶⁵⁷ 1672 року, січень-лютий. Свідчення запорожця Прокопа Лоски про дії Сірка й Ханенка проти татар і поляків // *Яворницький Д. І.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман Війська Запорозьких низових козаків. – С. 171–172.

⁶⁵⁸ *Величко Самійло.* Літопис. – Т. 2. – С. 165.

⁶⁵⁹ Там само. – С. 165.

⁶⁶⁰ Отписки князя Трубецкого, с расспросными речами выходцев из плена, о турецких действиях и намерениях после взятия Каменца // *Акты ЮЗР.* – Т. XI. – С. 152.

⁶⁶¹ *Крикун Микола.* Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – С. 55.

Булюбаш, уманський, наприкінці року – полковник кальницький Гаврило Ковалевський⁶⁶². “Не виключено, що у 1675 р. жоден із “доручених” О. Гоголеві чотирьох полків не був підлеглий йому”⁶⁶³. До сьогодні немає документів, які б дали підставу твердити, що О. Гоголь мав постійну владу над цими полками.

У квітні 1674 р. кальницький полковник Михайло Попович надсилає листа гетьману Лівобережної України Івану Самойловичу, в якому скаржиться на те, що “ляхи, а саме Модревський із військом, приїхав у мій полк до Вінниці і увесь повіт поза Вінницею обступив військом”, чинить великі побори і податками, і стаціями поголовними, беруть все, що знайдуть у коморах. Це ж саме роблять біля Кальника, Іллінців, Немирова. Дивина полягала в тому, як писав полковник, що поляки, виправдовуючи правоту своїх вчинків, “захищались” листом ясновельможного гетьмана Скоропадського⁶⁶⁴. Полковник твердить, що Скоропадський визначив полякам Подністров’я, а не “наш полк над Бугом”, де великі утиски чинять “людям бідним”. На підтвердження сказаного Михайло Попович відправив до гетьмана листи “і ті жалісні сльози людські”⁶⁶⁵.

Важливою подією 1674 р. була боротьба багатотисячного татаротурецького війська за Ладизин, який боронили ладизенський полковник Мурашко і запорозький полковник Сава, маючи всього 6000 вояків. Місто, як свідчить очевидець Єрофій Максимов, витримало дев’ять штурмів. “10 спроба, остання, завершилася взяттям Ладизина, татари ввійшли в місто” і всіх людей “розібрали, і місто все спалили і зруйнували”⁶⁶⁶. В цих подіях брали участь чотири козацькі полки: черкаський, корсунський, канівський і кальницький, які підпорядковувалися союзнику татар, гетьману Правобережної України Петру Дорошенку⁶⁶⁷.

1674 р. настільки складний, що дуже важко виявити, яку зовнішню політичну силу підтримували козаки Кальницького полку. У різних джерелах читаємо, що Кальник та його полк був підпорядкований О. Гоголю, призначеному польською короною, а в інших, що він разом з П. Дорошенком і татарами штурмував Ладизин. Микола Маркевич твердить, що в другій половині цього року “Кальник присягнув на вірність королю перед королівськими комісарами”⁶⁶⁸. Такої ж думки дотримується дослідник історії Поділля початку ХХ ст. Григор’єв-Наш [Н. Григоріїв], який писав у своїй праці: “1674 року він [Ян Собеський], ставши королем Польщі, забрав у Дорошенка Умань, Черкаси, Бар, Вінницю, Немирів, Брацлав, Кальник, Шаргород, Рашків та інші міста”⁶⁶⁹. Сучасний історик Віктор Заруба, посилаючись на матеріали XI тому “Актив ЮЗР” твердить, що у липні 1674 р. Кальницький полк разом з іншими лівобережними та правобережними

⁶⁶² Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 236, 243, 433.

⁶⁶³ Крикун Микола. Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України. – С. 42.

⁶⁶⁴ Письмо Кальницкого полковника Михайла Поповича к гетману Самойловичу о поборах и утиснениях со стороны ляхов // Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 426.

⁶⁶⁵ Там само.

⁶⁶⁶ Показание Ерофея Максимова о взятии турками Ладыжина и о расположении военных сил в Украине // Там само. – С. 658–659.

⁶⁶⁷ Там само. – С. 659.

⁶⁶⁸ Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. II. – С. 231.

⁶⁶⁹ Григор’єв-Наш. Поділля. Географічно-історичний нарис. – С. 66–67.

полками, а також яйцькими та донськими козаками був направлений Іваном Самойловичем проти Буцацької орди, що вдерлася на Поділля⁶⁷⁰.

У документах за 1674 р. Кальник згадується ще раз – 6 грудня, коли Міхал Флоріан Жевуський [Ржевуський], взявши Рашків, розпочав відвойовувати Брацлав, Немирів та Кальник⁶⁷¹. У той же час під Кальником стояв польський табір, в якому Ян III видав дарчу на село Вільховець Летичівського повіту [нині Новоушицького району Хмельницької обл.] “уродженому Гоголю ... полковникові Могилівському”. Це село, сказано в грамоті, давалося йому та його дружині на пожиттєве володіння, а після їх смерті їхньому синові Прокопу Балацьку⁶⁷².

Польсько-татарське протистояння, втручання в нього лівобережних українських козаків та московитів, ускладнювало життя правобережного люду, зокрема Кальницької та Немирівської волостей. Татарсько-польські побори, податки на їх користь, створення “запасів для війська” руйнували знекровлену економіку краю, вселяли невпевненість місцевого населення у Петра Дорошенка, заклики московських агітаторів “не тільки Кальницькому і Брацлавському, але і всім з того боку полкам йти для промислу і пошуку до Чигирина”⁶⁷³, до переселення на Лівобережжя⁶⁷⁴.

Царські укази Івану Самойловичу свідчать про те, що Московія бажала закріпити свій вплив на Правобережній Україні. Гетьману Лівобережжя рекомендувалося писати листи до командувача польського війська на Правобережжі Андрія Модерського [Мудревського] з рекомендаціями вивести ці війська із цього краю, не чинити місцевому населенню насильства податками та поборами. Ця “турбота” була ініційована листами кальницького полковника Михайла Поповича і брацлавського Павла Лисиці, в яких є багато “свідчень тих кривд”, які чинять поляки⁶⁷⁵. Цар пропонував гетьманові у своїх листах до полковників Правобережних полків не впускати до міст і сіл польських військ, обіцяв підтримку московських сил на чолі з Федором Ромадановським.

У тому ж році Кальник ще не раз згадується в документах, котрі збирала московська розвідка. Більшість із них стосуються кількості військових сил у ворогуючих арміях, їх дислокації. З цією метою використовується як добровільна інформація, так і та, яку здобували під час допитів полонених, зокрема татар. Розкриваючи плани концентрації війська Петра Дорошенка, його залежність від військової татарської допомоги, інформатори акцентують увагу на долі взятих в

⁶⁷⁰ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 545; *Заруба В.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. – С. 236.

⁶⁷¹ *Колесник Вікторія.* Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО “Розвиток”, 2007. – С. 212.

⁶⁷² *Очерки малороссийских фамилий...* – С. 451; *Вересаев В.* Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников. – Х., 1990. – С. 17; *Крикун М.* Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. – С. 62, 63.

⁶⁷³ Отписка гетмана Самойловича о хитростях Дорошенко ... // Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 455.

⁶⁷⁴ Отписка гетмана Самойловича о хитростях Дорошенко ... // Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 455.

⁶⁷⁵ Царский указ гетману Самойловичу о том, чтобы он убеждал Модерского не делать насилий и утеснений жителям ... // Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 459

облогу українських міст, у тому числі Кальника, який “частково ще тримається”⁶⁷⁶.

Французький мемуарист Франсуа де Шасполь у праці “Продовження історії великого візира Ахмеда Копрогли-паші та Великого Сеньйора Мехмеда IV, котрий нині править, його головних султанш-фавориток і інтриг Сералю та Порти. З додаванням історії Великого Собеського, короля Польщі, а також історій війн турків, татар, персів, московитів і поляків” (Париж, 1679) у розділі “Про військові компанії Яна Собеського в Україні у 1674–1675 рр. та діяльність Дорошенка” цю подію описував так: “...лякало саме ім’я Собеського. Таким чином, коли його втеча [військ султана Алі-Гірея. – авт.] виявила переконливу перемогу цього великого монарха, той зупинився поблизу Брацлава (Braslavie), котрий був містом, розташованим у країні щедрій і родючій. Король відрядив кілька загонів, щоб ті наблизилися до *Кальника, столиці України [Kalniek, Capitale de l’Ukraine]*, розділеного на три окремих міста великими ровами, котрий перебував у заколоті вже 27 років і всередині якого знаходилося більше 20 000 добре озброєних козаків і більше 60 000 мешканців. Вони вимолили милість короля і відкрили свої ворота перед його драгунами, які увійшли сюди з багатьма офіцерами. Останні знайшли тут народ, зайнятий вдячним богослужінням милостивому Господу, провидіння якого їх повернуло під законну владу свого повелителя. Духовенство виголосило святкову промову на адресу руського воєводи і прийняло присягу на вірність разом з усіма мешканцями, котрі урочисто відмовилися від усіх угод, укладених до того з турками й татарами. Незабаром вони отримали нові ознаки ласки від короля, такого милосердного, щоб їх пробачити після такої довгої непокори.

Упокорення цього важливого міста привела й решту України під його владу. Тож у Дорошенка, генерала повсталих козаків, не залишалось більше жодних значних міст, крім Чигирин [Czekrim] та Ставищ [Bravische]”⁶⁷⁷.

Наступний 1675 р. був не менш насичений подіями, які часто вирували навколо Кальника та однойменного полку. Київський полковник Солонина в листі переповідає гетьману Івану Самойловичу подію, про яку розповів йому архімандрит Ковруцький про те, що в Кальнику були “вирубані драгуни, а частина [їх] в замок увійшли (сховалися. – авт.)”. Польський король розпорядився “білоцерківським ляхам йти з гарматами здобути Кальник”. Виконати це розпорядження вони не змогли, оскільки “орда в очі зайшла і не допустила, насилу самі відійшли до Білої Церкви”⁶⁷⁸. Ця інформація переповідається ієромонахом Миколаївського монастиря Ісаком миргородському полковнику в листі від 26 січня того ж року. В ньому, зокрема, писалося: “Татарва ляхів знатних побила біля Кальника. А ляхи

⁶⁷⁶ Письмо Петра Дорошенко, писан к Субан-кази ага, ханову визирю ... // Там само. – С. 501.

⁶⁷⁷ Луняк Є. Козацька Україна XVII–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – К., Ніжин, 2013. – С. 94–95.

⁶⁷⁸ Письмо к гетману Киевского полковника Солонины о тайном приезде в Печерский монастырь польских панов и о недовольстве за то киевского воєводи // Акты ЮЗР. – Т. XII. [1675–1676]. – СПб.: Типограф. бр. Пантелеевых, 1882. – С. 25.

повернулися, Кальник місто все повоювали і розорили, а з якої причини, про те відомостей немає”⁶⁷⁹.

В “Історії Яна Собеського, короля Польщі” (1761) Габріель-Франсуа Куае зазначається, що у 1675 р. король із 30–35 тисячним військом сплюндрував Україну. “Багато таких міст як Бар, Немирів, Брацлав, Кальник здалися після першого пострілу його ж гармат”⁶⁸⁰. Турецький хан розділивши свою армію, частину якої передав під командування своєму синові, наказав “йти далі на Брацлав і Кальник. Він навіть розпочав облогу цього останнього міста, використовуючи козаків, бо татари звикли вести війну тільки на конях. Ян не дав часу завершити цю справу, він з’явився, й облогу було знято”⁶⁸¹.

Зовсім по-іншому описує події, які відбувалися наприкінці 1674 – на початку 1675 р. Микола Маркевич. “Перезимувавши, польські війська потрапили в скрутне становище. Їх вразили хвороби, що примусило допоміжні пруські війська”, як і литовських вояків, залишити в Україні короля з мізерною армією і без грошей. Король не міг утримувати свою армію у “відкритій країні, в обширних степах”. 20 лютого 1675 р. король звернувся до “Ради сенатської і до народу про складний стан справ” і одночасно “зміцнив Кальник, Брацлав, Могилів, Машків, Бершадь і Шаргород; розмістив гарнізони; видав прихильним козакам сукно і гроші, призначивши Гоголя головним проводирем полків Брацлавського, Кальницького, Уманського і Могилівського”, виїхав до Яворова на скликану сенатську раду⁶⁸².

Татарські війська перебували в Україні на запрошення П. Дорошенка у 1674–1675 рр. У березні 1675 р. полонений татарин-кримчак Зийка Девлет Алієвсин розповів, що його взяли в полон під Лубнами, де він разом з невеликим загonom ходив за “язиком” та збиранням провіанту татарським військам. Він вийшов із Криму з Аджі Гіреєм “другий рік” тому. Спочатку орди татарські були у складі війська П. Дорошенка, а потім їх послали “під інші міста, під Кальник і під Немирів, і під інші міста для язиків та здобичі”⁶⁸³. Після татарське військо повернулося “із-під тих міст” і залишилося зимувати на Правобережній Україні. Ця зима вля важким тягарем лягла на плечі українського селянства. “Дорошенко давав їм корму на 10 чоловік по бику на тиждень та по осьмачці всякого хліба”⁶⁸⁴.

Про розорення, спричинене перебуванням татарського війська, писав І. Самойловичу, отримавши інформацію із Польщі, архімандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель. Іван Волошенін, житель “містечка Печерського”, 16 червня 1675 р. переповів йому бачене й почуте – “паші сілістрійський і білгородський з татарськими ордами, взявши Рашков, спалили, людей

⁶⁷⁹ Письмо наместника Никольского монастыря иеромонаха Исакия к миргородскому полковнику о вестях про татар и Дорошенке ... // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 34.

⁶⁸⁰ Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. Хрестоматія / Євген Луняк. – С. 190.

⁶⁸¹ Там само.

⁶⁸² Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. II. – С. 234.

⁶⁸³ Расспросные речи Федора Пучковского о нападении татар на Лубны и показания пленного татарина о татарском войске // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 87.

⁶⁸⁴ Расспросные речи Федора Пучковского о нападении татар на Лубны и показания пленного татарина о татарском войске // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 87.

всіх забрали і пішли до Кам'янця. ... А до нас зараз вісті доходять, що немовби турки з татарами обложили Кальник і хочуть в ньому дістати ляхів ...”⁶⁸⁵.

Цей лист монаха, як і інших православних священнослужителів до гетьмана, зачіпає важливе питання часів національного зрушення – участь православно-го священства в боротьбі проти ворогів України. Можемо виокремити кілька напрямків співпраці: 1. Церковники часто були не тільки інформаторами гетьмана та полковників про соціальний стан населення та військові сили ворога, але й не гребували займатися збором розвідувальних даних. 2. Церква, її владики освячували боротьбу козаків з ворогами закликом Божого благословення на їх “справи лицарські”⁶⁸⁶. 3. Церква сподівалася від козаків на захист своїх маєтностей, часто звертаючись до гетьманів, так, як це було зроблено І. Гізелем до наказного гетьмана Остапа Гоголя. Напевне, О. Гоголь отримав листа Інокентія Гізеля з проханням гарантувати Поліські маєтності Києво-Печерської Лаври. Наказний гетьман із Димера [це була його резиденція] 24 листопада 1676 р. відповів архимандриту, що, “як син православний”, готовий “захищати маєтності” монастиря, які від моїх попередніх начальників “потерпіли руйнування”⁶⁸⁷. Обіцяє “гетьман його королівської милості” Євстафій Гоголь також “військо своє” у належному спокої тримати, “щоб ніякого замішання від них не робилося на боці задніпровському”⁶⁸⁸.

Розбрат і протистояння І. Самойловича, О. Гоголя та П. Дорошенка між собою та з татарами й поляками набирають невиразних форм. У цей час, крім воєнних баталій, активно провадиться політика переманювання людності із Правобережної України на лівий берег Дніпра і навпаки. Зокрема, полковник охотницького полку Ілля Новицький у листі до Івана Самойловича 31 червня 1675 р. писав про те, що противники серйозно стережуть підходи до Дніпра, щоб не допустити переселення. Траплялося й так, що старшина із своїм військовим загоном робила спробу силою й агітацією досягти результату. Юрій Гуляницький з тритисячним загоном підійшов до Білої Церкви і хотів негайно, взявши “по частині війська ... із Брацлава, із Кальника, із Немирова, а також із Білої Церкви прямо йти до Корсуня по заклику Дорошенкових сердюків і компанійців”⁶⁸⁹.

Влітку 1675 р. татарська орда на чолі з ханом знову вдерлася на Поділля. Остап Гоголь разом з Яном Собеським боронить підвладні йому землі. Захопити Кальник і Брацлав хану не вдалося⁶⁹⁰. Протистояння поляків та татар завершується у 1676 р підписанням Журавненського договору, за яким м. Кальник залиша-

⁶⁸⁵ Письмо архимандрита Киевопечерского монастыря Иннокентия Гизеля к гетману Самойловичу ... // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 136.

⁶⁸⁶ Письмо архимандрита Киевопечерского монастыря Иннокентия Гизеля к гетману Самойловичу ... // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 135.

⁶⁸⁷ Письмо Правобережного казацкого гетмана Гоголя архимандриту Иннокентию Гизелю с обещанием пребывать дружелюбно с левобережной Украиной // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 819–820.

⁶⁸⁸ Там само. – С. 820.

⁶⁸⁹ Письмо охотного полковника Илии Новицкого гетману о том, что по показанию переходящих из Правобережной Украины людей ... // Там само. – С. 187.

⁶⁹⁰ Ригельман О. Летописное повествование о Малой России. – К., 1864. – С. 429.

ється за Польщею⁶⁹¹. Проте Юрій Хмельницький разом з татарами продовжував вести воєнні дії. Не допомогли Остапу Гоголю й польські гарнізони, які були в містечках Іллінцях, Жорнищах, Немирові, а з 1674 р. і в Кальнику на чолі з Михалком Флоріаном Ржевуським⁶⁹².

Наступний 1676 р. не приніс якісних змін у долю українського народу. Кальник та його полк дедалі менше згадується в історичних анналах. Його, як і раніше, мучили, грабували, вбивали в ім'я його кращого життя. Помаленьку відновлюється при допомозі “бідних людей” Умань, її сотник шукає прихистку, зближується з “комендантом немирівським”, часто буває у нього і привозить тривожні повідомлення. Зокрема, татари скупчуються біля Тягині [сучасні Бендери, Молдова], зібрали 40000 війська й мають бажання йти під Чигирин. Сотник привіз інформацію й про те, що в день Богоявлення Господнього Собеського коронували. Михайло Варениця, який до цього часу не мав уряду, “перебуває в Кальнику” і збирається у складі посольства їхати до короля⁶⁹³. У Польщу зібралися також “відійти зо всіма” кальницький та немирівський коменданти “за убогістю запасів”⁶⁹⁴.

Осінь цього року принесла місту Кальник новацію, про яку досі не відали його мешканці. Виявляється, московський цар-батюшка пригадав, що у Білій Церкві, Кальнику, Немирові “та іншим тамтешнім містам Київського, Канівського і Корсунського полків” належать державі царської величності [?], а “Ляхи до України не мають діла”⁶⁹⁵. Врахуйте, що Придніпровська Київщина та Брацлавщина були під юрисдикцією наказного гетьмана Остапа Гоголя, а в більшості міст стояли польські залоги. Московський уряд, не враховуючи цього, дозволяв правобережному населенню, яке раніше перебралось на лівий берег Дніпра, “повертатися туди й селитися”⁶⁹⁶.

30 жовтня 1676 р. польський коронний гетьман направив листа “призначеному від польського короля наказному гетьману Євстафію Гоголю”, в якому буде викладено “статті хотинських і каменецьких [кам’янецьких – авт.] мирних угод поляків з турками”⁶⁹⁷. Попередньо відбулися складні перемовини між зацікавленими сторонами, в результаті яких було вироблено текст, що складався з 13 статей. Згідно з першою статтею, “все Поділля при Турках і Україна, окрім Павлочі і Білої Церкви з приналежностями”. Друга стаття стосувалася Кальника. Вона була сформульована у такій редакції: “У Кальнику і в Немирові має перебувати залога до повернення великого посла від султана”⁶⁹⁸. Шляхті дозволялося поверну-

⁶⁹¹ *Edw. Rul. Kalnik*. – С. 707.

⁶⁹² *Грабянка Г. Летопись*. – К., 1854. – С. 278.

⁶⁹³ Лист к гетману Ивану Самойловичу от полковника Каневского, присланного февраля 6 дня 1676 // *Акты ЮЗР*. – Т. XII. – С. 531.

⁶⁹⁴ Там само.

⁶⁹⁵ Информация, данная гетманским посланцам ... и о том, как следует относиться к городам Правобережной Украины и к желающим переходить в тот край ... // *Акты ЮЗР*. – Т. XII. – С. 775, 776.

⁶⁹⁶ Там само. – С. 776.

⁶⁹⁷ Письмо польского коронного гетмана к наказному от польского короля наказному гетману Евстафию Гоголю // *Акты ЮЗР*. – Т. XII. – С. 788–793.

⁶⁹⁸ Там само. – С. 793.

тися до своїх місць проживання на “Поділлі та в Україні”, де бажає, але вона має відмовитися від “образи”, у судовому порядку їх розв’язувати⁶⁹⁹.

Мирна угода Блискучої Порти й Речі Посполитої знайшла своєрідне трактування в інформативних матеріалах, зібраних представниками різних політичних сил. Найприскіпливіше до цього ставилися московити. Полковник Лозинський із Чорногородки, маючи текст “ухвали короля польського із султаном турецьким про розмежування землі Польської і скільки багато під його владу Поділля віддали”, дозволив її переписати сотнику Київського полку Михайлу Степановському, який, в свою чергу, поінформував про це свого безпосереднього начальника, полковника Костянтина Солонину. Далі в “особливому листі” акцентується увага на тому, що “Статті про Поділля і розмежування султан прийняв”. Суть їх ось яка: “Поділля при турках бути, як річка Збруч від Гусятина розпочинається, з одного боку, поки в Дніпро впадає; з іншого боку, від того ж Гусятина Великий Гостинець [дорога] на Єрмолинці йде до Зінькова. з третьої сторони, як річка Уша розпочинається від Зінькова і впадає у Дністер, до Польщі належати будуть”⁷⁰⁰. “А ті волості і піддані там панів польських, не козаки живуть, як-то: Вінниця, Брацлав, Кальник, Немирів, Біла Церква й інші по Канів і ті всі до Польщі належати будуть”⁷⁰¹. Коли посол короля Речі Посполитої Гнинський остаточно шліфував текст угоди у Стамбулі, з’ясовуючи, які землі і міста України залишаться за ними, а які будуть передані Порті, то візир остаточно вказав: “Білої Церкви і Паволочі я не хочу тому, що ми вам віддали їх під Журавкою; а Бар, Меджибіж, Немирів, Кальник і Запороже належать Порті”⁷⁰².

Домовленості між Польщею та Оттоманською імперією, посилення тиску Московії і залежного від неї гетьмана Івана Самойловича створили патову ізоляцію Петру Дорошенку. Переконавшись у неможливості реалізувати свою ідею об’єднання українських земель під однією булавою, згальвівши себе союзницькими зв’язками з Кримом, гетьман розпочинає переговори з І. Самойловичем про складання з себе гетьманських обов’язків. Царський уряд вимагає його переїзду на Лівобережну Україну до князя Григорія Григоровича Ромадановського “для присяги під його царської величності самодержавну високу руку в підданство”, пробачаючи всі його провини⁷⁰³.

З іншого боку, П. Дорошенко робить спробу відновити свій вплив на Правобережжі України через свого резидента при турецькому султанові, Кальницького полковника Гаврила Ковалевського⁷⁰⁴. Через нього він просив “у султана турського 2000 яничарів, щоб полем до чигиринського замку привести”⁷⁰⁵, використавши їх для арешту посланців Ромадановського, які мали приїхати до нього.

⁶⁹⁹ Там само.

⁷⁰⁰ Вести доставленные Киевским полковником Солониною, полученные им от сотников Киевского полка ... // Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 450.

⁷⁰¹ Там само.

⁷⁰² *Маркевич Николай*. История Малороссии. – Т. II. – С. 245–246.

⁷⁰³ Прием и показания тестя Дорошенкова Павла Яненка и Семена Тихого, привозивших в Москву знаки гетманского достоинства ... // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 434.

⁷⁰⁴ Там само. – С. 433.

⁷⁰⁵ Письма к гетману запорожских куренных атаманов ... // Акты ЮЗР. – Т. XII. – С. 530.

Про достовірність цих фактів розповів Ковалевський Фомі Новицькому, який прибув у Батури до І. Самойловича.

1676 р. – рік підготовки Туреччини до нової війни з Московією за здобуття нових територій обома противниками за рахунок України. У цьому році, згідно з польсько-турецькою угодою, Кальник увійшов до складу Турецької держави. В українських землях було два гетьмани: пропольський О. Гоголь, якому король доручив захищати східні кордони від татар і турків, та промосковський – І. Самойлович. Турецькі керманічі, довго не думаючи, звільняють із в'язниці Ю. Хмельницького, надають йому титул князя Сарматського, гетьмана Війська Запорозького. Так з'явився ще один гетьман в Україні, якому турецький султан доручив “збирати війська у східній Україні, на пустках, заселяти слободи на своє ім'я і після, об'єднавшись з Ібрагімом і з татарами, йти до Чигирин, а звідти на Київ”⁷⁰⁶.

Наближався 1677 р. У регіонах України різні політичні сили готувалися до весняного походу турецько-татарських військ. Активізувалася діяльність розвідників, які збирали інформацію про чисельність військ, матеріальне забезпечення, розстановку сил. Ілля Довгаленко – козак Переяславського полку з “кількома десятками товаришів” поїхав до турків “для здобичі”, побував аж під Кам'янцем і, повернувшись у четверту неділю після Паски, розповів, що від “Юраська відпущений невільник з листами ... до Кальника, до Немирова, і до Умані”, в яких були заклики “схилитися до нього” – обіцяє збереження статків та ласку султана. Названі міста “схилилися, послали з поклоном на зустріч до Хмельницького”⁷⁰⁷.

Активно збирає військові сили Ю. Хмельницький, якому султан надав титул князя. Різні джерела, зокрема “осавул Коваленко”, який раніше був резидентом П. Дорошенка при султанові⁷⁰⁸, інформують, що гетьман мав півтора (за іншими даними, чотириста) козаків, які були фактично “взяті у неволю” кримчаків⁷⁰⁹. Він активізував переговори із Іваном Сірком, запрошуючи його приєднатися до походу проти московитів. Стольник Опанас Парасуков свідчив, що “Сірко у великий піст прислав до Юраська двох чоловік козаків ... А Юрасько послав до Сірка своїх 2-х чоловік, але з чим, того не знає”⁷¹⁰. Ставка Юрія знаходилася у військовому стані кримчаків. Документи свідчать, що його намет знаходиться “біля Ібрагіма паші, а варта турецька”, що свідчило про те, що Юрій ніякої волі не має, а його фінансування було мізерним⁷¹¹.

Московські резиденти активно збирали листи сучасників подій, зокрема Переяславського полковника, а після немирівського старости Степана Куницько-

⁷⁰⁶ Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. II. – С. 247.

⁷⁰⁷ Показание казаков Переяславского полка о движении Юраски Хмельницкого и турок с ним бывших // Акты ЮЗР. – Т. XIII (1677–1678). – СПб.: Типография А. М. Котомина и К., 1884. – С. 156.

⁷⁰⁸ Беседа царского стольника Карандеева с гетманом Самойловичем ... // Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 191.

⁷⁰⁹ Показания, снятые посланцем царским Карандеевым от выходцев из Крыма ... // Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 216.

⁷¹⁰ Грамота гетмана Самойловича к царю о посылке Переяславским полковником подъезда в степь ... // Там само. – С. 560.

⁷¹¹ Там само. – С. 57

го, кошового отамана Івана Сірка та універсал Юрія Хмельницького “у Кальницький полк до жителів писані”, які 18 червня 1677 р. були зачитані царю та боярам⁷¹² з метою прийняття відповідних рішень і рекомендацій Москви.

Усі готувалися до передбачуваного у 1677 р. походу турецько-татарських військ в Україну. Інформатори повідомляли, що мусульмани спочатку підуть на Чигирин, а потім планували захопити Київ. Костянтин Могилевський 1 березня цього року писав гетьману Іванові Самойловичу, що похід планується на “день святого Георгія (6 травня)”. Проводиться тотальна мобілізація, відповідно до “турецького грізного і жорстокого наказу – щоб всі, старий і молодий на війну готовий був на Україну”⁷¹³ йти. Мобілізація відбувалася в Єгипті, Македонії, призивали “барбарисів”, жителів Мілета, отримали 17 кораблів з порохом. Поляки виконують рішення угоди, але оскільки із щорічних 70000 єфимків король зумів віддати тільки 30000, то у суспільстві запанувала думка, що на вимогу турецької сторони Польща вимушена компенсувати недодані гроші територіальними поступками в Україні. Купець-інформатор розповідав, що поляки “із Бара, із Меджибіжа ... снаряди свої та інші запаси в Польщу вивозять, тому що Бар і Меджибіж уступлено туркам, а насправді і Кальник з Немировом туди ж так само підуть торгом”⁷¹⁴. Одночасно польський король вимагав від своїх дипломатів обстоювати належність “не тільки Львова і Немирова і Кальника та інших міст” Польщі⁷¹⁵ і радив добиватися, навіть ціною ув’язнення посольства, збереження зазначених територій за короною. Проте турецька сторона наполягала, щоб король “свої вивів війська із Білої Церкви, із Кальника, із Немирова, із Меджибіжа та із інших міст, а він ці міста займе своїми людьми”⁷¹⁶. У праці французького історика і літератора Жана Руссе де Міссі “Мемуари про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни, ...” переповідається, що османське військо, перейшовши раптом Дністер поблизу Сороки, вторглося на Україну, де воно захопило Кальник (Kosniek), Лисянку (Sciana), Ямпіль (Jampul), та багато інших міст”⁷¹⁷.

Наприкінці червня 1677 р., як свідчать учасники подій, зокрема татарин Рамазан Курманієв, який був у війську Ю. Хмельницького, 30-тисячне військо з Ібрагімом-пашею на чолі під Чигирин “прийшло у жнива” і розпочало “приступи чинити жорстокі”⁷¹⁸. Московсько-українські війська “турків били неабияк добре” протягом чотирьох тижнів⁷¹⁹. Турецько-татарське військо зазнало поразки. Відс-

⁷¹² Показание казаков Переяславского полка о движении Юраски Хмельницкого и турок с ним бывших // Там само. – С. 157.

⁷¹³ В листу Константина Могилевского к гетману к Ивану Самойловичу // Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 501.

⁷¹⁴ В листу Константина Могилевского к гетману к Ивану Самойловичу // Там само. – С. 502.

⁷¹⁵ В листу сотника киевского Михаила Степанского к Киевскому же полковнику к Константи-ну Солонине // Там само. – С. 504.

⁷¹⁶ Грамота гетмана Самойловича к царю о посылке Переяславским полковником подъезда в степь ... // Там само. – С. 560.

⁷¹⁷ Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. Хрестоматія / Євген Луняк. – С. 250.

⁷¹⁸ Грамота гетмана Самойловича к царю о посылке Переяславским полковником подъезда в степь ... // Там само – С. 557.

⁷¹⁹ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 557.

тупаючи від Чигирина, союзники заприсяглися, що наступного року повторять свій похід.

Князь Руського князівства гетьман Юрій Хмельницький, який перебував у 1678 р. в таборі турецької армії, звертається до польського короля Яна III Собеського з проханням виконувати статті пакта, підписаного між турецькою і польською сторонами під Журавним “...Щоб із Кальника і Немирова і інших міст військ вивели. Полк Кальницький нам належить...крім Павлочі і Білої Церкви. Ще раз прошу дотримуватись пактів, які воєвода хелмівський підписав”⁷²⁰. Мабудь польська сторона не спішила виконувати цих вимог, а тому за розпорядженням гетьмана Ю. Хмельницького полковник Коваленко 1 липня цього року був відправлений здобувати Немирів і Кальник.

В цей час на Правобережжі формується інститут наказного гетьмана під патронатом Корони Польської. Він супроводжується знуцаннями польських військових формувань, які грабували місцеве населення, обмеженню кількості козаків, які скаржилися на те, що їхні земельні володіння зменшують до таких розмірів, коли вони образно говорили, що їм немає де випасти свого коня, бажання їм визначити королівське “добро” – тобто обмежену територію, як правило вздовж річки Південного Бугу⁷²¹.

В “Щоденнику компанії в Волоській землі 1686 р.”⁷²², який написав учасник цих подій, королевич Якуб Собеський, наводиться частково зміст листа від 1 жовтня 1686 р. наказного гетьмана Правобережної України Андрія Могили до Яна III Собеського про жахливе, якщо не катастрофічне становище: “Кальник зовсім без однієї людини, також і в Дашові, Комарові і Шаргороді...Супрунів Бихів тільки назва від них залишилась”⁷²³. Наказовий гетьман просив короля виділити їм “асигнацію на землі, де були люди”⁷²⁴.

Українські козаки Правобережжя брали участь у військових походах польського короля, в яких були зацікавлені обидві сторони: польська й українська. Так, козацьке військо Андрія Могили, близько 5 тис., брало участь у битві поляків з турками під Цецорою, а “поблизу...Кам’янця потерпіло поразку”. Польське військо після цієї битви повернулося до Львова, а козацьке військо коронний гетьман С. Яблонівський розпускає, заплативши на двох по 3 талари і по зіпуну кожному козаку. Кальницький полковник Кулик, як і полковники Макуха і Ште-

⁷²⁰ АГАД. Варшава. – Ф. Архів Радзивіллів від. II, № 1657; Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. / Тарас Чухліб. – С. 264.

⁷²¹ Чухліб Тарас. Назв. праця. – С. 271, 293

⁷²² Maliszewski K. Problematyka turecka w polskich gazetach pisanych w czasach panowani Jana Sobieskiego // Studia z dziejów epoki Jana Sobieskiego. – Wrocław, 1984. – S. 97–107.

⁷²³ Chowaniec Cz. Wyprawa Sobieskiego do Moldawii w 1686 r. – S. 127–138; Чухліб Т. Гетьманни і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк: Наук. тов. ім. Тараса Шевченка та ін., 2003. – С. 240; Його ж. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. / Тарас Чухліб. – С. 271.

⁷²⁴ Maliszewski K. Problematyka turecka w polskich gazetach pisanych w czasach panowani Jana III Sobieskiego. – S. 102.

па залишили свого ватажка (Андрія Могилу) і подалися на Лівобережжя⁷²⁵. Так вчинив той же Кулик і при наступному наказному гетьману українського козацтва Гришку (Грицьку Івановичу). У 1690 р. знову перейшов з козаками на Лівобережжя. Про це в листі від 19 лютого Яна III Собеського до Петра I писалося: "...Кулик полковник, й інші під знаком нашої Королівської Величності були, гроші, барви побрали і ще підданих наших з Кальника, з Дашова і з інших міст спровадили, з тим усім втекли на сторону Вашої Царської Величності й прийняті були"⁷²⁶.

Василь Білецький, який служив раніше у Ю. Хмельницького, в Немирові 20 листопада 1678 р. змалював соціальний та політичний портрет гетьмана після чергової поразки його сюзерена – турецького султана. Повертаючись із-під Чигирини, Хмельниченка залишили у "безлюдному" Немирові, фактично без належних "людей військових, потрібних для безпеки"⁷²⁷. Візир відмовив надати Юрію турецьких військовиків для його охорони, яке "все літо трудилося на війні", а кримські татари зазнали таких втрат, що вимушені "пішки додому волочитись". У Юрія залишилось якихось 400 ординців, до яких пізніше прийшло ще 200 чоловік "волоського і мультянського сейменів". Із цих вояків Юрій Хмельницький половину відправив до свого соратника Яненчинка в Корсунь.

Юрій Хмельниченко розмістився у полі на "пустому посаді" під Немировом, оскільки місцевим мешканцям він не довіряв, а татари всі розташувалися на "іншому посаді"⁷²⁸. Осідок князя важким тягарем ліг на плечі місцевого населення, яке вимушене було надавати татарам на місяць "на одного коня по п'ять осьмачок оброку вівса, а для самих доволі м'яса, масла, сирів, меду та інших найдків, а кращих і заможних у Немирові людей – тих Хмельниченко у тюрму засаджує і у стопи боляче бити наказує, щоб йому по кілька сот червоних всякий давав"⁷²⁹.

Візир, від'їжджаючи з-під Ладижина, радив Ю. Хмельницькому у випадку виникнення воєнної загрози з боку ляхів або "задніпровських людей": "каменецькому паші посилай і просити собі допомоги"⁷³⁰. Отримавши підтримку тамтешнього паші, Ю. Хмельницький через свого посланця Губаря Бершадського вимагав від польського короля поступитися містами, що розміщувалися біля Дніпра: Білою Церквою, Паволоччю, Чорногородкою, Димером, Коростишевим. Польські королівські служби відповіли на цю вимогу досить лаконічно: оскільки ці міста в угоді поляків з турками не відписані турецькій державі, то вони нале-

⁷²⁵ Krol Jan III Sobieski i jego epoka / Oprac. J. Plocha. – Warszawa, 1986. – S. 70–71; Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. / Тарас Чухліб. – С. 275.

⁷²⁶ Андрусяк М. До історії правобічних козаків 1689–90 рр. / Микола Андрусяк // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – Т. 100.: Ювілейний зб. на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. 2. Праці історичні. – Львів, 1930. [Додаток]. – С. 266; Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. / Тарас Чухліб. – С. 282.

⁷²⁷ Расспросные речи Василя Белецкого, служившего человека, который ушел из Немирова, где ныне обретається Хмельниченко ... // Там само. – С. 707.

⁷²⁸ Там само. – С. 708.

⁷²⁹ Там само.

⁷³⁰ Там само.

жать Польщі. Деякі міста біля Південного Бугу та Дніпра, як от: “Немирів, Кальник, Меджибіж та інші віддані” турецькій стороні. З них вся німецька кіннота “і хоругви волоські із Немирова, і з Кальника, і з Бару виведені на прибавку Білоцерківським, Паволоцьким, Чорногородським і Коростишівським” полкам, які знаходяться під командою “начальника Ляська (Ланська, Лайська – польський полковник)”⁷³¹. Микола Маркевич у своїй праці лаконічно запише: “поляки виступили із Кальника, Немирова, Лінець і Жорниці”⁷³². Після цих подій польський наказний гетьман Правобережжя О. Гоголь наприкінці цього року відійшов від мирського життя⁷³³. Він помер 9 січня 1679 р.

Відбулися зміни і в Кальницькому полку. Коваленко, який під час двох Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. підтримував Ю. Хмельницького, втратив полковницький уряд у Кальнику і “всяк час, як вовк обуха, також відплати надіється”. Це можна пояснити тим, що Хмельниченко сам не дуже впевнено почував себе у Немирові, а також на зміну Коваленком орієнтації вплинула позиція польського уряду та наказного гетьмана Правобережжя О. Гоголя. Не менш незavidна доля була й у “Варениці кальницького”. За вірну співпрацю з поляками він боявся за своє життя, а тому думав виїхати в Польщу до свого шуряка⁷³⁴. Це пояснюється тим, що Ю. Хмельницький, не зумівши переманити на свій бік Коваленка та Вареницю, задумав план їх знищення.

За свідченням шляхтича Семена Рипчинського, протягом листопада 1678 р. гетьман Ю. Хмельницький посилав п’ять корогв кінноти до Немирова, “для того, щоб немирівських жителів із Кальника та інших міст вивести до Польщі”⁷³⁵. Його спогади проливають світло на політику польського уряду під час другого чигиринського походу султана. Поляки тримали свої війська на Поділлі під керівництвом полковника Лайська. Під його керівництвом у Барі було 20 корогв кінноти, три полки драгунів, “та і у Меджибіжі, і у Кальнику, і у Немирові польські війська були”⁷³⁶. У мемуарах “французького дипломата й авантюриста де Божо про 1660–1680-ті рр. ”лаконічно буде записано, що “лише кілька міст поблизу кордонів Польщі, поміж якими Кальник (Kalnic), колишня столиця, Брацлав (Bratzlaf, Braclaw), Бар (Bar) і кілька менш значних, однак повністю укріпленими каменем і цеглою у місцях, де було завдано руйнувань. Всі вони захоплені польським королем...”⁷³⁷. Концентруючи ці війська, польська сторона думала реалізувати свій жахливий план – пограбувати [промисли] турецьку армію, яка відступала після поразки⁷³⁸. Пізніше поляки відмовилися від цієї ідеї, відступивши на території, визначені угодою з Туреччиною. За нею Ю. Хмельницький “залишився зимува-

⁷³¹ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 709.

⁷³² Маркевич Николай. История Малороссии. – Т. II. – С. 263.

⁷³³ Крикун М. Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України. – С. 53.

⁷³⁴ Расспросные речи Василя Белецкого ... // Акты ЮЗР. – Т. XIII. – С. 709.

⁷³⁵ Показания турецких пленных о замыслах Юраски Хмельницкого и Яненченка ... // Там само. – С. 731.

⁷³⁶ Показания турецких пленных о замыслах Юраски Хмельницкого и Яненченка . – С. 732.

⁷³⁷ Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. Хрестоматія / Євген Луняк. – С. 143–144.

⁷³⁸ Показания турецких пленных о замыслах Юраски Хмельницкого и Яненченка ... // Там само. – С. 731.

ти” у Немирові, Коваленко у Кальнику, а Яненченко у Корсуні “для того, що їм султан турський ті міста віддав у вічність і велів збирати охочих людей у військо, визначивши їм платню по 4 левка на місяць”⁷³⁹. Кількість війська у Ю. Хмельницького, за свідченням шляхтича Семена Рипчинського, була досить незначною: при ньому було 3000 чоловік, Яненченко мав “півтора ста чоловік, при Коваленку”⁷⁴⁰.

Професор Київського університету 30-х років ХХ ст. Микола Петровський, аналізуючи ситуацію після повернення Ю. Хмельницького із Чигиринського походу, посилаючись на літопис Самовидця та матеріали XIII тому “Актів ЮЗР”, твердить, що поступово багато міст відійшло “під регімент Ю. Хмельницького, оскільки польські війська вимушені були відійти” із Кальника, Немирова, Липець і Жорнищ, “ці міста стали також під владою Ю. Хмельницького, що став в Немирові”⁷⁴¹.

Польські залоги під натиском татар залишають Поділля, що викликало паніку. Місцеве населення здійснюється з насиджених місць і втікає з-під татарської неволі. Край, зокрема Кальник, обезлюдніли. В листі від 10 березня 1712 р. Пилип Орлик писав великому візирю Османської імперії про Правобережну Україну після залишення її російськими військами, як *про “жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену”*⁷⁴². В містечку залишилося декілька десятків козацьких сімей. З плином часу Кальницький полк відновлюється. Кількість його козаків нам невідома. Деякі дослідники вважають, що вона сягала кількох сотень. Останнім полковником був С. Волошин, про якого згадується у 1708 р.⁷⁴³

Про верхню дату існування Кальницького полку конкретних матеріалів немає або, принаймні, ще не віднайдені. Проте Микола Костомаров у своїй праці, присвяченій Івану Мазепі та його послідовникам, наводить фрагмент листа обраного в екзилі у 1710 р. гетьмана Пилипа Орлика до шведського короля Карла XII, в якому описує причини поразки свого походу у 1711 р. на Правобережну Україну з метою відновлення свого гетьманства та її визволення з-під московського гніту. Союзником П. Орлика виступав кримський хан, який підписав з ним угоду про допомогу. П. Орлик пише: “Хан повинен був тільки звільнити козаків від Московської держави і впродовж військових походів мав суворо заборонити своїм татарам брати полонених із малоросійського народу і руйнувати храми України”⁷⁴⁴.

Союзники, дійшовши до Білої Церкви, не розпочали штурму міста, оскільки татари розсипалися по українських землях і розпочали їх плондрувати: знищувати міста і села, палити храми, знищувати ікони та іконостаси, вбивати людей похилого віку, гвалтувати малолітніх дівчаток, забирати дорослих в полон. Це

⁷³⁹ Там само.

⁷⁴⁰ Там само. – С. 733.

⁷⁴¹ *Петровський Микола*. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. – Т. I. [Досліди над літописом Самовидця]. – Х.: ДВУ, 1930. – С. 335.

⁷⁴² *Чухліб Т.* Пилип Орлик / Тарас Чухліб. – К., 2008. – С. 34.

⁷⁴³ *Дашкевич Я.* Подільські полки [середина XVII – початок XVIII ст.]. – С. 19.

⁷⁴⁴ Мазепенцы // *Собрание сочинений Н. И. Костомарова: Исторические монографии и исследования*. – Т. XVI. – С. 738.

викликало невдоволення українського народу й козаків зокрема. “Під час втечі назад (до Криму. – авт.) розсипалися по трьох полках: Кальницькому, Уманському і Торговицькому, а частково по Брацлавському і Корсунському, зробивши таке ж руйнування невинному народу; все зруйновано, розграбовано, випалено, народ загнали в рабство, тільки місто Умань із своїми передмістями одне залишилося оплакувати біди, які трапилися в Україні. Досить сказати, що в мене було більше шістнадцяти тисяч козаків Війська Запорозького, крім міщан в полках Чигиринському, Уманському, Торговицькому, Кальницькому, Корсунському, Богуславському, Канівському, і кілька сотень у полку Білоцерківському, тепер же насилу три тисячі залишилося: не тільки міщани, але й козаки, які мали в цих полках свої будинки і сім’ї, дізнавшись про ворожі вчинки татар, розійшлися від мене в різні сторони, думаючи врятувати своїх дружин і дітей”⁷⁴⁵, – писав гетьман у листі до Карла XII.

Цей лист цікавий тим, що дає підстави твердити, що Кальницький полк існував ще у 1711–1712 рр., що його соціальний склад дуже змінився, а з ним і традиції, військовий вишкіл. Участь полку у Полтавській битві зруйнувала військову структуру, а нова хвиля комплектування не зуміла набути тієї військової виправи, що й спричинило занепад Кальницького полку.

Після невдалого походу Пилипа Орлика на Правобережну Україну та його поразки Петро I розпочав масовий згін населення цього регіону на Лівобережжя. Сергій Павленко у своїй праці пише: ”Перегнано 100 тисяч козаків, поселян у кінці 1711 – січні–лютому 1712 р. з Правобережної України на Лівобережжя...”⁷⁴⁶. Це, напевне, було однією з головних причин розформування й Кальницького полку, оскільки край знелюднів. 1712 р. – останній рік, коли зник Кальницький козацький полк зафіксований і в навчальній карті для учнів 8-го класу 12-річної школи України. У цьому році разом з Кальницьким полком зникла ще низка Правобережних полків: Брацлавський, Уманський, Чигиринський, Корсунський, Богуславський і Білоцерківський⁷⁴⁷, що означало знищення Річчю Посполитою козацького устрою Правобережжя.

Поступово козацький рух йде на спад. Цьому сприяє посилення польської королівської влади, поява на Поділлі нових землевласників. З’являються магнати Чарторийські – рідня по жіночій лінії княгині Корецької. Вони отримали маєтності в Кальнику, яким з 1728 р. заволодів Юзеф Чарторийський, тодішній королівський ловчий⁷⁴⁸. Від його імені якийсь губернатор* Фальковський залюднює навколишні землі, відновлює господарську діяльність, чим приносить прибутки кн. Юзефу Чарторийському. Він наполегливо боронить землі князя від всіляких наїздів, зокрема князя Любомирського, який володів землями Іллінеччини. Спра-

⁷⁴⁵ Там само. – С. 740–741.

⁷⁴⁶ Павленко Сергій. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – 2-ге вид. – К.: Видавничий дім ”Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 172.

⁷⁴⁷ Україна. Історичний атлас. 8 клас. – К.: Мапа, 2008. – С. 14.

* Керуючий маєтностями феодала.

** “червець” (*coccus polonicus*) – комаха, з якої виробляли яскраву рожево-червону фарбу, яку використовували при фарбуванні тканин.

⁷⁴⁸ *Edw. Rul. Kalnik.* – С. 707

ва дійшла до судового позову. Фальковський у 1728 р. писав комісару Іллінців якомусь Славці, що сусід не дотримується кордонів володінь і “наїжджає і забирає кальницькі землі, присвоює ліси ..., на власних кальницьких землях копає червець** і нищить трави копанням і щоденними наїздами”⁷⁴⁹.

У 20–30–х роках XVIII ст. Кальник економічно зріс, набув статусу містечка – волосного центру. Тут, на думку Л. Похилевича, у 1700 р. будується дерев’яна греко-католицька церква, яка володіла 10 десятинами землі, діяв молитовний єврейський дім, поблизу Кальника на р. Соб працював водяний млин, власником якого був князь Вишневецький⁷⁵⁰. За ці роки господарство стає прибутковим, селяни економічно зміцніли завдяки умілому керівництву князівської влади, а статок князя оцінювався у 355487 злотих і 18 грошів⁷⁵¹.

Здобутки князя Чарторийського зростали завдяки посиленню феодалного визиску селян, наступу Польської Корони на козацькі вольності. Українські селяни й козаки відповідали своїм гнобителям адекватно – селянсько-козацькими повстаннями. На початку століття [1700–1704 рр.] фастівський полковник Семен Палій, якого підтримали селяни Кальника й навколишніх сіл, прагнув повернути козацькі права. Польська Корона за допомогою гетьмана Івана Мазепи зуміла придушити рух. У 30-х роках XVIII ст. прокотилася хвиля гайдамацьких виступів. Поблизу містечок Кальника й Дашева у Шабелянському лісі діяв загін гайдамаків під проводом Верлана [1734 р.]⁷⁵².

У травні 1768 р. розпочалася Коліївщина – повстання проти феодалного гніту та польсько-шляхетського панування на Правобережжі. Взяття Умані, діяльність близько 300 повстанських загонів гайдамаків, відновлення ними у визволених містах і селах самоврядування підірвали устої Речі Посполитої – вона переживала не кращі часи. У цьому антифеодалному повстанні брали участь селяни Кальника та навколишніх сіл – Михайло Бондар, Тихін Задорожнюк, Дмитро Тинтар, Григорій Гребіненко, Василь Біліненко, Яків Ярошенко, Антін Швець, Іван Замковий, Федір Димов та ін.⁷⁵³ Корона звертається за допомогою до Росії. Цариця Катерина II направляє на Правобережну Україну війська, які повстанці спочатку сприйняли як визволителів. Але помилилися. В липні–серпні 1768 р. російські війська розгромили більшість повстанських загонів. Гайдамаків – мешканців Правобережжя – передали для покарання польсько-шляхетській адміністрації.

Присутність російських військ, нестримне бажання Росії здобути українські землі посилили релігійний та політичний тиск Московського патріархату, ослабили польську владу, спричинили умови поступового повернення греко-католицького священства до православ’я. Тарас Григорович Шевченко так образно оспівав становище України тих часів:

На тій Україні;

⁷⁴⁹ Там само.

⁷⁵⁰ *Похилевич Л.* Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 380, 382.

⁷⁵¹ *Edw. Rul.* Kalnik. – С. 706–707.

⁷⁵² *Пилипчук І.* Історія сіл Присоб’я. Історичний нарис. – Дашів, 1981. – С. 96.

⁷⁵³ *Пилипчук І.* Історія сіл Присоб’я. Історичний нарис. – С. 97.

На тій самій, що з тобою
Ляха задушила,
Байстриюки Єкатерини
Сараною сіли.
Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було “наше”,
Що вони лише наймали
Татарам на пашу
Та поляка... Може, й справи?⁷⁵⁴

1772 р. – перший поділ Речі Посполитої – нова сторінка у поширенні православ'я на Правобережжі. Відбувається тимчасовий “перехід” храмів із греко-католицького віросповідання до православного обряду. Переосвячування відбувалося швидко й наполегливо: 18 приходів Кальницької протопопії Переяславської консисторії у 1773 р. приєдналися до православ'я⁷⁵⁵. Польській владі, особливо польським поміщикам та греко-католицькому керівництву, вдалося повернути кальницьку протопопію до попередньої віри⁷⁵⁶, проте ненадовго. Процес переходу до православ'я посилювався після другого [1793 р.], а після третього [1795 р.] поділу Польщі він завершився остаточно.

У 70-х роках XVIII ст. змінився власник м. Кальника. Його придбав литовець Плятер із Броеля. Він же купив і м. Дашів та інші села⁷⁵⁷. Наприкінці цього ж століття Кальницький маєток перейшов до Пілявітів–Потоцьких, які володіли ним до середини XIX ст. На початку XIX ст. Фекла Потоцька розпочала будівництво палацу в “кальницькій сосні”, відомій сучасним місцевим жителям як “Огруд”, а в середині століття, віддавши кальницькі землі, стала акціонером Кальницького цукрового заводу.

На Правобережній Україні крім політичних, відбулися й адміністративні зміни, які значно змінили долю містечка Кальника. Він входив до складу Брацлавської губернії, за повелінням Павла I, у 1796 р. на Правобережжі створюються три губернії: Волинська, Подільська й Київська. Кальник як волосний центр [до 1820 р.] у складі Липовецького повіту включається до Київської губернії. Протягом наступних сорока років – це село феодального ключа графа Володимира Потоцького, з 1866 р. знову набуває статус волосного центру⁷⁵⁸.

Наприкінці XVIII ст. – протягом XIX ст. у Кальнику відбуваються значні зміни в економічному, соціальному, культурно-релігійному житті, які зачепили всі сторони буття місцевого населення. Найбільш важливі зміни відбулися в релі-

⁷⁵⁴ *Могильницька Галина*. Літос [або Камінь із пращі правди на розбиття митрополичого блудословія]. – 4-е вид. – К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2009. – С. 62.

⁷⁵⁵ Ведомость в духовную епископию Переяславской консистории, за силу указа оной консистории, с показанием в оной – сколько в протопопии Кальницкой православных до епархии Переяславской принадлежащих церквей имеется и о прочем 1775 года марта 1 дня учинена // Киевские епархиальные ведомости. – 1894. – № 5. – С. 115–118.

⁷⁵⁶ *Липковский В.* Уния и воссоединение униатов в 1794–95 году в пределах нынешнего Липовецкого уезда // Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 21 [часть официальная]. – 1 ноября. – С. 996.

⁷⁵⁷ *Edw. Rul. Kalnik*. – С. 706–707.

⁷⁵⁸ *Бабенко І.* Свідчить літопис // Трудова слава. – 1990. – 15 травня.

гійній та освітянській ланках соціального життя⁷⁵⁹. Трансформація економічного й побутового життя селян має бути предметом окремого дослідження⁷⁶⁰.

Отже, Кальницький козацький полк після Б. Хмельницького продовжував відігравати помітну роль в подіях Руїни. Його очолювали різні полковники, які займали відповідно до своїх переконань ті чи інші політичні позиції, втягувалися в братовбивчу війну. Так, Іван Богун і Остап Гоголь закінчили свою діяльність в ранзі наказних Гетьманів Правобережної України, слугували Польській короні, спочатку підтримували позицію гетьмана Івана Виговського, а після Гадяцької угоди 1658 р. стали запеклими ворогами, протистояли московській агресії щодо України. Українське козацтво поступово стало на шлях самознищення, не зуміло визначитися за ким і з ким йти, втратило не тільки наснагу, але й лідерські позиції в суспільному житті українців, потонуло в життєвих соціальних візіях, верхівка козацтва все більше й чітко займала позиції землевласників, експлуататорів свого народу.

Звичайно, що ці зміни відбувалися й при допомозі сусідніх держав, де формувався феодальний лад, феодальні держави, які і підштовхували українських козаків до розбрату, а верхівку до збагачення, розв'язання своїх власних, матеріальних завдань. Козацтво руйнувалося завдяки частим згонам жителів Правобережжя на лівий берег Дніпра, де поступово стверджувалася російська влада, звичаї, закони. Польський панівний прошарок в кінці XVII – на початку XVIII ст. остаточно переміг і ствердив своє панування.

⁷⁵⁹ Див.: *Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія*. Роде наш красний. Село Кальник. – Кн. II. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. – К.: Логос, 2008. – 249 с.

⁷⁶⁰ *Казьмирчук Григорій*. Вибрані твори. – Т. 8. “Кальник – столиця України...” / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2018. – 353 с.

Післямова

Завершився розгляд козацького періоду історії м. Кальника та Кальницького полку заснованого в 1648 р., який активно брав участь в багатьох подіях козацької доби, відчайдушно боровся й відстоював незалежність рідної землі від посягань всіляких зарубіжних зайд та торгів нею доморощених представників національної “еліти”. Ми постаралися системно вибрати й систематизувати архівні, опубліковані документи й літературні матеріали, сподіваємося, що створили цілісну картину становлення, розвитку та знищення Кальницького полку, що спричинило занепад міста, де знаходився його полковий уряд. Цьому посприяли зміни в соціально-політичному і міжнародному становищі в регіоні, прорахунки місцевої знаті, посилення агресивної політики сусідніх держав, згін мешканців Правобережжя України Петром I у 1711–1712 рр., як і агресивні діяння кримських татар.

Місто заявило про себе в роки Національно-визвольної козацької революції (1648–1657 рр.) та громадянської війни після смерті славного Великого гетьмана Богдана Хмельницького (1657–1712 рр.), як трактує польська історіографія, сконцентрувавши довкола себе біля половини території сучасної Вінницької та частину Київської областей, завдяки своєму стратегічному, економічному й географічному розташуванню. Кальницький козацький полк, активна участь його козаків і полковників у борні інколи впливала на розв’язання стратегічно важливих проблем. Місто мало досить потужну для свого часу фортецю, яку виявив відомий професор Університету св. Володимира Володимир Антонович і вперше опублікував її план для загального ознайомлення.

Місто й фортеця під час військових нападів не раз руйнувалася різними загарбниками, але завжди, завдячуючи мужності й наполегливості місцевого населення й козаків Кальницького козацького полку, знову відроджувалася, встаючи на шляху ворогів, як незборима потужна сила у страшних військових, політичних і суспільних протистояннях. Недаремно французький сучасник Національно-визвольних змагань українського народу Франсуа де Шассполь у своїй праці “Продовження історії великого візиря Ахмета Копрогли-паші та Великого Сеньйора Мехмеда IV, ...” (Париж, 1679) називає “Кальник – столицею України”, оскільки місто деякий час було тимчасовим осідком гетьмана Петра Дорошенка. Він розповідає про його фортифікаційні оборонні споруди, кількість жителів та козацького гарнізону, який протистояв польському королю.

Ухвалу незручної Переяславської ради, на якій був присутній “колишній” наказний кальницький полковник Іван Федоренко, кальницькі козаки разом з Іваном Богуном, а також з Уманським полком не схвалили й не підтримали її рішень. Правда, нещодавно опубліковані архівні матеріали з Центрального державного архіву давніх актів РФ “Присяга Кальницького полку 1654 р.,” де розписані міста і села Кальницького козацького полку, які нібито присягнули рішенням Переяславської ради. Нам думається, що це пізніша фальшивка, народжена в Москві. Вона суперечить документам, які виникли у процесі Переяславської Ради 1654 р., і, можливо, були підготовчими матеріалами до цього дійства.

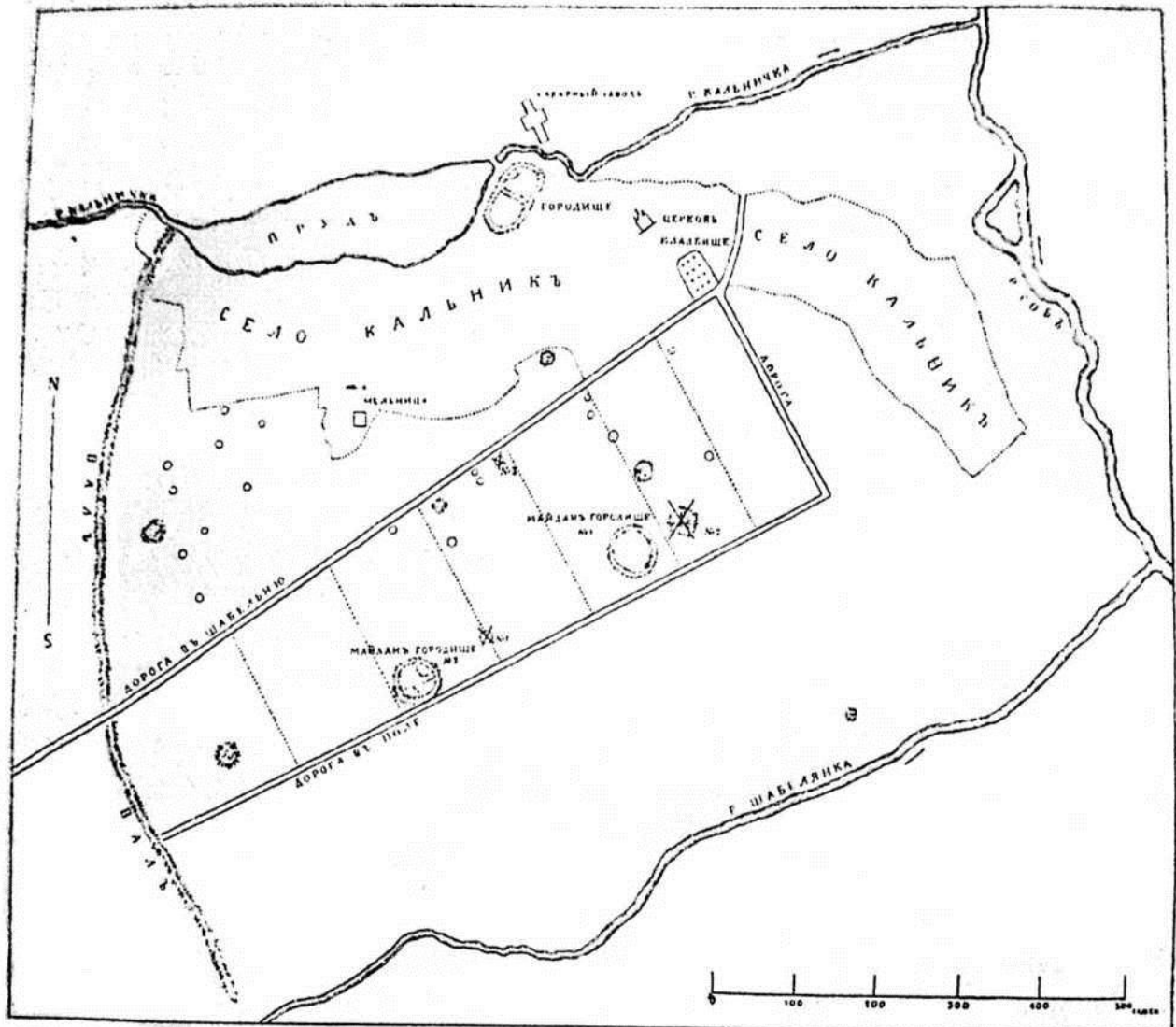
Московсько-польська війна за Україну, яка фактично розпочалася одразу ж після Переяславської ради, завершилася 30 січня 1667 р. Андрусівським перемир'ям згідно з яким Правобережна Україна передавалася Речі Посполитій. Панування польської Корони допомогло утвердитися тут греко-католицькій церкві, яка перетворилася на слухняну служницю Речі Посполитої, сприяла закріпаченню українського селянства, насадженню ворожої уніатської віри, не раз збурювала виступ полку то на одному, то на іншому боці. Соціально-економічне, культурне й релігійне знуцання польської шляхти, переважно католицького віросповідання над православним населенням викликали шалений опір селян, козаків та ремісників, неодноразово спалахували народні повстання, які часто охоплювали значні регіони Правобережжя. Чвари козацької старшини, її зближення то з Польщею, то з Московією, чи орієнтація на Туреччину, значно погіршували становище народу. В цю боротьбу втягалися й полковники Кальницького полку.

Безперервні військові бої фізично й морально знищували місцеве населення, яке в пошуках кращої долі часто залишало свою рідну землю й втікало на Лівобережжя й далі, аби знайти спокій, не боячись знищення. Польсько-турецько-московська політично-військова діяльність третьої третини XVII – початку XVIII ст. остаточно зруйнувала і призупинила розвиток козацтва, його традицій, менталітету. Козацтво втратило масовість, організаційну силу, а ті, що ще існували в розрізних регіонах України, співіснували й співпрацювали з різними політичними і владними структурами задля свого спасіння.

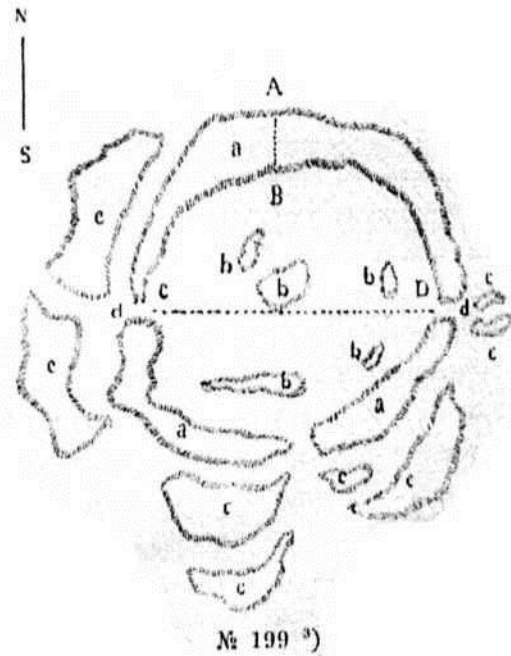
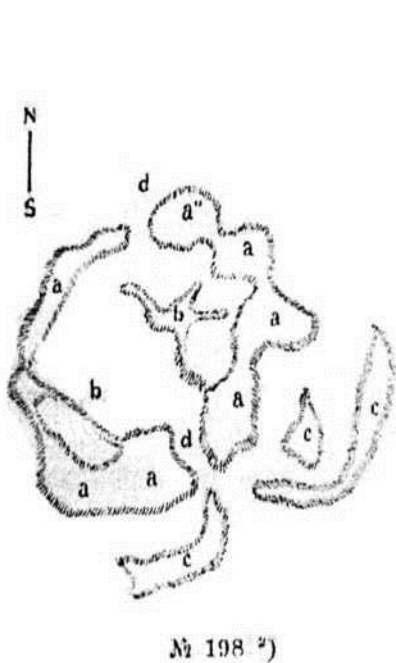
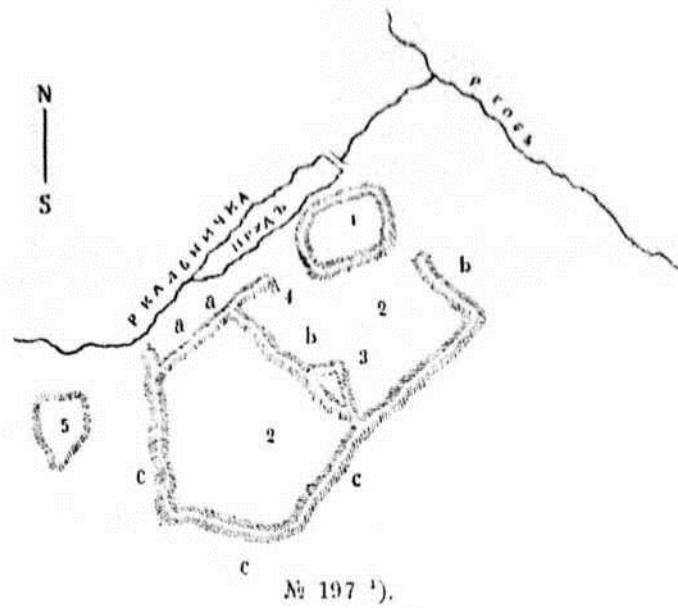
Головною причиною занепаду міста та Кальницького козачого полку була політика Петра I, спрямована на знищення козацької вольності, котра не вписувалася у самодержавну систему Російської імперії, співпраця з нею Речі Посполитої з метою знищення козацтва. Заходами, які посприяли знищенню Кальницького козацького полку, була й політика Івана Мазепи, його боротьба з Семеном Палієм, а також останній “згін жителів Правобережної України“ на лівий берег Дніпра у 1711–1712 рр.

Після трьох поділів Речі Посполитої Правобережжя, й місто Кальник зокрема, включене до складу Російської імперії. Нова влада, нові закони й суспільне життя співіснували з старими польськими правами і звичаями польської шляхти та великих магнатів, які заволоділи містом.

Додатки

План м. Кальника 90-х років XIX ст. Склав проф. В. Б. Антонович

- 1) На цьому плані 1 визначено місце знаходження цитаделі чи замка; 2, 2- посад, a.a.v.c.c. вали, що оточують посад; 3-бастион; 4-місце, де у 1887 р. відкрився підземний хід (потайний до річки), *v* - окреме укріплення поза посаду (можливо польські шанці та апроші, влаштовані під час облоги міста поляками у 1674 р. Висота валів a.a. = 0,45 м; v.v.c.c. - внутрішній схил = 0,90 м, зовнішній = 2,70 м. Вал цитаделі, внутрішній схил = 2,25 м, зовнішній = 3,70 м
- 2) a.a.a. - це високі вали навколо городища; v.v. - низькі внутрішні вали; c.c.c. - окремі форферки; d.d.- в'їзди. Висота валу в a' внутрішнього схилу 20 метри.- в a' висота валу в a' внутрішнього схилу 20 метри } 6 м/ На зовнішньому схилу 8 м.
- 3) a.a.a. - високі вали навколо городища; v.v.v. - низькі насипи у середині городища; c.c.c. - окремі форверки; d.d.d.- в'їзди. Висота валу по лінії АВ, внутрішній схил = 7,30 м; зовнішній схил 8,40 м. Діаметр CD 65 кроків.

ныхъ въ 1891 году на средства ИМПЕРАТОРСКОЙ Археологической Комиссии.

Имя, производившій раскопку.	Страница отчета, гдѣ упоминаются о находкѣ	Куда назначены древности.
О. И. Клаузеръ	82—86	Въ Импер. Россійск. Историч. Музей.
Е. Р. Романовъ	94—98	Въ Импер. Эрмитажъ, Импер. Росс. Истор. Муз. и Виленскій Музей.
А. А. Спичкинъ	103—106	Въ Импер. Эрмит. и Имп. Росс. Истор. Музей.
Н. Е. Бранденбургъ	79—82	Въ Импер. Росс. Истор. Музей.
Д. П. Эварцишій	86—87	Въ Импер. Росс. Истор. Музей.
Графъ А. А. Бобринской	117—119	Туда-же.
Н. Е. Бранденбургъ	89—91	Туда-же.
✓ В. Б. Антоновичъ	91—93	Въ Импер. Унив. Св. Владимира.
Д. Я. Самопасовъ	98—99	Въ Импер. Росс. Истор. Муз.
В. Г. Дружининъ	106—117	Туда-же.
Л. К. Ивановскій	93—94	Туда-же.
	93	
С. С. Красподубровскій	99—100	Туда-же и въ Музей Сарат. Учен. Архив. Комм.
А. М. Фетисовъ	109—107	Въ Импер. Росс. Истор. Музей.
В. Н. Подьявичъ	101—103	Въ Импер. Эрмит. и Импер. Истор. Росс. Музей.
Н. И. Веселовскій	74—75	Въ Импер. Росс. Истор. Муз.
Графъ А. А. Бобринской, К. Е. Думбергъ и Ю. А. Кулаковскій	22—68	Въ Импер. Эрмит., Импер. Росс. Истор. Музей, въ Археолог. Институтъ, Одесскій Музей, Ободос. Музей и Музей Таврич. учен. Архив. Комиссии.
Н. И. Веселовскій	9—74	Въ Импер. Эрмитажъ, Импер. Росс. Истор. Музей и Музей Таврич. Учен. Архив. Комиссии.
Н. И. Веселовскій	75—79	
К. К. Коцевошко-Валожиничъ	2—20	Въ Импер. Эрмитажъ и Имп. Росс. Истор. Музей.
Графъ А. А. Бобринской	20—22	Въ Импер. Росс. Истор. Музей.
В. И. Долбежовъ	119	Въ Импер. Росс. Истор. Музей.
Оны-же		Туда-же.
С. К. Кузнецовъ	67—108	Въ Импер. Эрмитажъ и Имп. Росс. Истор. Музей.
В. И. Ягребовъ	187—89	Въ Импер. Росс. Истор. Музей.

«Курінь» Івана Богуна. Фото В. В. Мацька 1965 р.

Сучасний вигляд «Куреня» Івана Богуна.

Адміністративний поділ України. 1648–1657 рр. Склад І. П. Крип'якевич.

1- Столиця гетьмана; 2- полкові міста; 3- Сотенні міста; 4- межа Паволоцького полку, створеного 1651 р.; 5- межі Київського та Ніжинського полків у 1654р; 6- річки; 7- державні кордони; 8- межі полків у 1648 р.

*Обрис укріплень Кальника з креслини
Тійома де Боплана*

Письмо

Кальницкого полковника Василя Вареницы к Григорию Косокову с просьбою о помощи ратными людьми против Поляков и Татар

Вельможный милостивый пане Косогов, воевода его царского пресвітлого величества, приятелю мой.

Имеючи великие. а впрям ежедневные докуки от вереломных неприятелей Ляхов и Татар, послали мы лист миром к его милости пану гетману ожидаючи помочи и совету здравого, как бы могли тому не приятелю, над шеями нашими весящие, щастливым его царского пресвітлого величества государствованием, отпор дати; и вельможности твоей усердножелаеми покiрно просим о заступлении к его милости пану гетману верного войска его царского пресвітлого величества Запорожского, чтоб ходотайством твоим помогал нам ратными людьми от боку своего, понесе многие ляхи превратными прелестями своими городов около нас к себе прилучили, и не вдали от нас стоячи, великие нам беды чинят. Подтщится, вельможность твоя, неленосно прошение свое от нас принести да вскоре послать нам помощь на враги; покорно и в друге просим и самих и себя в Любовь вельможности твоей передам. Из Колнику, месяца сентября 1 дня, лета 1664.

Вельможности вашей всего добра прямо желательный приятель и повольный слуга Василем Вареница, полковник верного войска его царского пресветлого величества Запорожского Кальницкий и Винницкий.

Акты ЮЗР. – Т. V. СПб., 1867. – С. 162–163.

(Збережений стиль та орфографія)

КАЛЬНИК

Кальник, Липовецького повіту, знаходиться при злитті річки Кальнички з річкою Собом, на відкритій злегка пагорбистій місцевості. Грунт чорноземний. З наших джерел бачимо, що це поселення називалося спочатку не Кальник, а Кальнич. В XVI ст., а можливо й раніше, це місце вже було у власності родини Янчинських. Ця родина була волинською за походженням, й, вірогідно, поселилася там разом з багатьма іншими родинами з Волині, що були обдаровані за заслуги маєтностями в цих землях. Янчинські крім Кальника тобто Кальнича володіли в Брацлавському воєводстві також Паріївкою, Бабином, Скоморошковцями, а в подальшому Цибуловим. Тимчасом, один з цих Янчинських, Івашко, мав лише одну доньку Марину, яка вийшла заміж за свого родича Єжи Янчинського з Волині, але коли той загинув у бою з татарами, вона вдруге вийшла заміж за Ханського. Від першого чоловіка мала сина Олександра і кількох доньок, від другого сина Адама і також кількох доньок. Цю дружину Єжи Янчинського називали також “Кальничанкою”, оскільки її батько від багатства Кальнича називався Кальницьким. З часом її потомство розродилося в цілу громаду онуків та правнуків, так що спадкоємцями майна, яке вона залишила були, крім Янчинських і Ханських, ще Підгороденські, Підгорські, від них Селіські та Турські, Слугоцькі, Чернеєвські, від них Собеські і з Ободного Ободенські. Вже у 1608 р. син Кальничанки Олександр Янчинський продав свою частину Кальника Анні Іоакімівні з Ходкевичів, княгині Корецькій, володарці Корця, Білоловки, Білгородки, Стайків та ін. Княгиня ця була рідною сестрою славетного ватажка Яна Кароля Ходкевича і оскільки її чоловік князь Іоакім був рідким гостем у себе вдома, не сходив з поля битви і водив свої роти на Росію, на татар, проти рокошан Зигмунта III, вона, зайнята управлінням своїх вотчинних земель, пригортала до рук маєтності шляхти в Київському та Брацлавському воєводствах, скуповуючи одне село за іншим. Через деякий час, нащадки Кальничанки, її згадані онуки та правнуки, виступили з позовами проти княгині Корецької, яка начебто узурпувала їх спадок. Вони обґрунтовували свої претензії тим, що Олександр Янчинський, перед поділом спадкового Кальницького майна між спадкоємцями, не міг і не мав права продавати своєї частки. Поділ же не міг відбутися, оскільки між спадкоємцями було кілька малолітніх, а, крім того, постійні татарські набіги не дозволяли їм приїхати з Волині на Брацлавщину. В той час набіги татар набули страхітливих масштабів і не було року, щоб кримський чамбул тої чи іншої частини пограниччя не зачепив. Тож і Кальник у 1612 р. спіткала велика недоля: набіг орди. Це поселення було настільки винищене, що документ 1613 р. називає Кальник “пустим урочищем”. З того часу вартість Кальника значно зменшилася, що не завадило співспадкоємцям Кальника продовжити судову справу. У 1616 р. суд вінницький виділив справедливу частину кожному зі спадкоємців. Їхній спустошений спадок не був ані вимірний, ані кордонів постійних не мав. Тож невдовзі почалися суперечки та непорозуміння. Оскільки багато селян було знищено татарами, вони не могли ані заселити свої маєтності, ані піднести їх inraty (слово не знайшов – Г. К.) вони не могли. Як бачимо, власне з цих

причин незабаром після розподілу один за одним вони починають продавати свої частки Кальника. Так, у 1617 р. продають княгині Корецькій свою вотчину Турські, спадкоємці Селських, у 1623 р. Підгороденські, Олександра з Почаїва, дружина Фредерика Підгороденського, його онук та її сини. Тільки Ханські, Слугоцькі та Ободенські ще залишалися власниками своїх наділів, але й вони потім їх позбулися. Не тільки в тому закутку над Собом, зруйнована давня брацлавська шляхта розпродавала свої маєтності, але процес поглинання Брацлавщини князями з Волині був позитивним і вся ця провінція приблизно в той самий час заповнилася великими латифундіями князів Острозьких, Заславських, Корецьких, Ружинських, Збараських та ін. Княгиня Корецька, будучи власницею знаменитих маєтків, кальницькі землі відновила і заселила. Це була доба надзвичайно жвавого поселенського руху в цих землях. Всюди множилися поселення, виростали волості. Цій колонізації особливо сприяли ці нові господарі маєтностей, князі з Волині. Тож і Кальник невдовзі значно виріс і, як бачимо з документів, поділявся вже тоді на старий та новий і називався “містом”. В сімейних ... іноді писали також: замок Кальник. Очевидно, княгиня Корецька для захисту місцевих жителів від татар побудувала тут замок. В степах, оточуючих Кальник, паслися хороші племінні коні, яких вирощувала княгиня для потреб своїх лицарських синів. Княгиня Корецька пішла з цього світу у 1623 р. і за заповітом відписала Кальник, Бабин і Паріївку, так само як і Білгородку, Стайки і Ольшанку сину Яну Каролю, з умовою, щоб після його смерті ці маєтності перейшли його нащадкам по чоловічій лінії. Адже не передбачала, що невдовзі, як побачимо, фамілії Ольгердовичів на Корці буде бракувати представників по мечу. Князь Ян Кароль Корецький доклав руки до піднесення і заселення маєтностей кальницьких. Як бачимо, у 1633 р. виникли села Дубровець, Пасічна, Губин, Талаївка, які разом з Кальником, Паріївкою, Бабином давали щорічного доходу 7571 злотий (Архів князів Корецьких в Городниці). Ян Кароль Корецький, каштелян Волинський, по закінченню навчання, поїхав закордон, де в Голландії під час війни, що там тривала, завербувався до війська, але під Амстердамом на морі був спійманий шведами. Король Карл, дізнавшись, що це був племінник великого Яна Кароля Ходкевича, якого так добре знали шведи, відіслав його до Стокгольма, де він цілих 5 років залишався в неволі. Там Корецький дав обітницю, що якщо Провидіння виведе його на волю, то прийме католицьку віру. Господь Бог дослухався до нього, як повідомляє Несецький, адже невдовзі після цього (або за викуп – *Г. К.*) повернувся до Польщі й обітницю виконав, перший зі свого дому уніат, в чому й був прикладом для своїх підданих: костел в Корці для францисканців побудував (досл. “виставив” – *Г. К.*), 10 тисяч до нього записав. Очевидно, що в Білоловці (суч. Білоловка) і в Кальнику теж побудував костели, бо в паперах, що залишилися після нього в городецькому архіві, читаємо його заповітне розпорядження, яке має назву Трактат (або міркування – *Г. К.*) слуг князя Яна Кароля Корецького, в якому йдеться: “костели мої в Кальнику і Білоловці, щоб не були без князя, наказую; ... по 300 злотих з тамтешніх оренди давати”. Далі в тому ж розпорядженні своєму робить наступну згадку: П. Гарниш при управлінні кальницькому має залишитися, тільки щоб не робив утисків підданам і при селі Талаївці залишався. Помер князь Ян Кароль у 1633 р. і від Анни Потоцької залишив сина Самуїла Кароля. Кальник, однак не був суцільною вотчиною князів Корецьких і

тільки в 1641 р. Андрій Ободенський князю Самуїлу свою частину Кальника продав. Князь Самуїл Кароль Корецький, староста робчицький, в молодості навчався в Штирії, Ауштирії та Нідерландах, в Дуаці завершив філософію публічним актом (може захистом? – Г. К.). Повернувшись нарешті на Батьківщину і заставши війну козацьку, в усіх походах брав участь: під Корсунем козаки цілу його корогву знищили, в помсту за що він потім в багатьох місцях потужно їх громив. Під Зборовим під ним було вбито коня. Пішов з цього світу передчасно, у 1651 р. Мав бути “чарами дівочими вбитий”. Одружувався двічі: вперше з Маріанною з Бобрка Легезянкою, вдруге з Софією Опалінською; нащадків не залишив і ”так на ньому перервався рід Корецьких, який з приводу своїх великих справ мав бути вічним. Тим часом, Кальник ще у 1648 р. був зайнятий козаками. Стояв тут полк козацький, що налічував 2046 осіб; полковником був Остап (Літопис Грабянки, стор. 266). Потім у 1650 р. полковником був Федоренко (Бантиш-Каменський, I, замітка 53). У 1653 р. Стефан Чернецький і Маховський вигнали з Кальнику козаків, давши їм перед цим битву. Козаки втекли до Балабанівки і Монастирища, де закріпилися. (Єрліч, I, стор. 143). Невдовзі вони знову повернулися до Кальника; у 1659 р. їх полковником був Іван Сірко (Бантиш-Каменський, II, стор. 45). Однак, схоже, що в ті часи кальницькі козаки визнавали себе підданими Речі Посполитої, бо внаслідок Гадяцької угоди на зібранні послів Великого князівства Київського і Війська Запорозького підписалися як послі від кальницького полку Федір Понченко і Федір Дульський (Vol. leg. IV, str. 307). В будь-якому випадку вірність кальницьких козаків Речі Посполитій була хиткою, двозначною, бо у 1660 р., польські війська які розташувалися на Україні на зимів’я мали наказ пильнувати козацькі полки з Умані й Кальника (Dispositia hiberny dla wojsk ЖКМ. na Ukrainie 1660 r.; рукопис). Це власне був час, коли по всій зайнятій козаками Україні раптом почали виникати величезні збройні поселення, чи так звані “городи”. Все сільське населення, залишивши свої села й хутори, рятувалася від татар, яких тодішні козацькі гетьмани, спочатку Богдан Хмельницький, а потім Виговський, Юрко і Тетеря, приводили на допомогу. Татари страшенно нищили країну, спалюючи села і забираючи ясир. Тоді й за укріплені вали Кальника стікалося все живе з покинутих і пустих сіл. Почав жити і Кальник незвичайним гомоном і життям. Істотно зріс і взагалі досить значний мав вигляд. Його розміри були вражаючими. Складався вже тоді з трьох окремих міст, двох верхніх і третього, нижнього. Перші два знаходилися в старому Кальнику, третє, нижнє – в новому. Верхні міста були укріплені глибокими ровами; в нижньому ж знаходився замок чи фортеця, що з двох сторін омивалася ставками, на яких була гребля і млини; вони, у свою чергу, були оточені такою потужною палісадою, що з неї козаки могли поливати вогнем ворога, а самі були захищені. На схилах гір розташовані були ряди охайних будинків, селянських хат, а за ставками далеко розтягалися передмістя та хутори. Шасполь говорить, що в Кальнику могло перебувати тоді 20 тис. озброєних козаків і 60 тис. мешканців. Це значне перебільшення, але певна річ, що мусило тут бути надзвичайно людно. На таку велику кількість людей була тут тільки одна дерев’яна церква. Місцеві мешканці жили не тільки зброєю і військовою здобиччю, але з необхідності годувати себе, займалися рільництвом. Свідок повідомляє, що навколо Кальника було видно доглянуті поля, повні збіжжя (Liske, Cudzoż. w Polsce,

Werdun str. 151. Chassepol, Hist. des Grands Visirs etc. w Anecqt. Jablovian. Amb. Grab. Spomniki ojczyste, II, str. 339). У 1671 р. полковником в Кальнику був Гаврило Коваленко. Він був на боці Дорошенка. Ян Собеський того ж року ціле Побужжя відібравши з рук Дорошенка і з'єднавшись під Ладижиним з Ханенком, Лисицею, Зеленицьким, Сірком, козаками, які перейшли на бік Речі Посполитої, 11 жовтня наблизився до Кальника. Але місто суворо трималося і не хотіло здаватися. Собеський вирішив діяти не натиском, а змором. Але оскільки козаки постійно дражнили поляків сутичками, польський обозний набрід запалив усі передмістя і хутори. Кальничани дивилися на це байдуже. Собеський хотів змусити їх до здачі голодом, але оскільки це теж не допомогло, відступив з військом на деякий час до розташованих неподалік Іллінців. Тимчасом з Дашева йому повідомили, що козак Петрановський з кримською ордою йде на допомогу Кальнику. Ян Собеський одразу ж вирушив в ніч до Кальника й прибув на світанку. Але Петрановський з козаками вже увійшов до міста; тільки татари розташувалися перед греблею. Собеський тоді вдарив по татарам і розбив їх вщент. Багато з них втопилося в річці. Було вбито двох мурз і ще трьох взято в полон. Сталося це в день св. Урсули 21 жовтня (В Spomnikach ojcz. лист Яна Собеського до єпископа Андр. Ольшовського, Liske, Cudzoj. w Polsce, Werdun str. 151). Після цієї перемоги ще тиждень стояв польський ватажок під Кальником, але оскільки, незважаючи на штурми, захисники опиралися облозі, переконався в смутній необхідності повернутися назад. Не мав він сил необхідних для ведення правильної облоги і хоча просив підкріплення, їх йому не прислали. З Кальника пішов Собеський до Брацлава, який йому здався. 29 серпня 1672 р. турки взяли Кам'янець; Кальник також з іншими городами потрапив до їх рук. Собеський розбив турків під Хотиним; обраний королем польським відклав коронацію і поспішив на Україну, яку відібрав у турків і Дорошенка. Кальник теж після багаторічного бунту відкрив свої брами полковнику Міхалу Флоріану Жевуському і повернувся нарешті під владу Польщі (Chassepol, Hist. des Grands Visirs avec l'hist. du grand Sobieski). Невдовзі теж впав Дорошенко. Але у 1676 р. почалася нова турецька війна. Під Журавним був укладений трактат, за умовами якого дві частини України, там де Біла Церква та Павлоч відійшла до Польщі, а третя, де Бар та Меджибіж – до Туреччини. Кальник залишився в межах Польщі, але ненадовго, оскільки у 1678 р. турки взяли Чигирин, польські гарнізони мусили з Кальника, Іллінець, Жорнищ піти (Самовидець стор. 70, Літопис Грабянки стор. 230). З відступом польських залог українське населення почала масово тікати з-під турецького панування за Дніпро. Кальник теж майже повністю знелюднів. З того часу пустиня тут запанувала, але врешті Україна, винищена, знелюдніла, почала потроху приходити до себе. Законний лад повернувся і до Кальника, що хоча й порожній, знайшов своїх власників. Господарями тодішніми Кальника були князі Чарторийські, які по жіночій лінії були спадкоємцями Корецьких. У 1728 р. належав Кальник князю Юзефу Чарторийському, в той час королівському ловчому. Мешкав тут за його призначенням губернатор, певний Фальковський, який зайнявся новим заселенням цих маєтностей. Він же незабаром не тільки Кальник заселив, але й довкола нього були засновані поселення, такі як Жаданівка (інакше – Сорока), Каштанівка, Кантелина, Пархомівка і Талаївка. Кордони маєтностей, що так довго були пустими, залишалися неточними, звідти був

розбрат й постійні суперечки з сусідами. Особливо кордон з Іллінцями, маєтністю князів Антонія і Францішка Любомирських, був предметом постійних суперечок. Так, маємо судову скаргу 1728 р. кальницького комісара Фальковського на іллінецького комісара, певного Славка, на те, що цей останній не шанує кордонів і “наїжджає і забирає землі кальницькі, привласнює ліси, заселяє Пилипівцями, а особливо на те, що на кальницькій землі червець* копають і щоденним копанням і ви-топтуванням трави нищать”. Слід зазначити, що червець (*coccus polonicus*) був у ті часи товаром дуже жвавої торгівлі. Чарторийські теж невдовзі мудрим керуванням так піднесли маєтності кальницькі, що у 1751 р. приносив він річного доходу 29623 злотих і 29 грошей. Вартість тих маєтностей складав 355487 злотих і 18 грошей (Archiwum horodnickie). Чарторийські нарешті близько 1775 р. продали Кальник графам Платерам з Броеля; від тих перейшов він у вотчину Пілавитів Потоцьких. Нині маєтність ця належить цукровій акціонерній компанії. Наприкінці минулого століття оселилися тут євреї, але потім переїхали у Дашів і Липовець. Кальник з того часу виглядав як село. З давньої його минувшини залишилися тільки спогади. Знаходиться тут зараз цукровий завод, мешканців налічується обох статей: православних 1220, з яких чиншової шляхти більше 200, і 95 католиків. Безліч могил оточує Кальник. Поблизу Кальника видно могили Сорока, Ассаули, Непромаха і Пракседі. Могила Сорока має 10 сажнів заввишки, але, судячи з її периметру, мусила бути набагато вищою. Існує легенда, що начебто татари, йдучи великими натовпами на Україну, несли в полах одягу землю, з якої насипали могилу. Інша традиція виводить назву могили від 40 битв виграних якимсь козацьким гетьманом; з чого зробив цілу поему Олександр Гроза. В тій же могилі випадково був відкритий видовжений камінь з вирізьбленим символом і літерами. Символи ці Лелевель тлумачить так: місяць і сонце це відомі символи Валахії та Молдавії три колони, що лежать у вигляді літери Е нагадує герб литовський або знак відомий з багатьох слов'янсько-булгарських монет XIII ст. Літери були вирізьблені напевно набагато пізніше.

Вони передають ім'я Мледі, або якесь інше, й походять з XVI, а може XVII ст. Слід гадати, що могила Сорока походить з часів козацьких війн Яна Собеського. Цей висновок Лелевеля є, звичайно, поверховим. Можна припустити, що могила та є пам'яткою набагато давніших часів. Це припущення спирається на свідчення старої хроніки, в якій йдеться, що у 1497 р. над рікою Сорокою відбулася кривава битва між князями Міхалом і Костянтином Острозькими з татарами (Кармазин, Витяги з хронік, додаток до тому 8, стор. 158). Безсумнівно, що ця битва відбулася саме поблизу Кальника, адже хроніст визначає її місце над рікою Сорокою у волості Кошиловських; ці так звані волості кошиловські, як це знаємо з наших архівних записів, існували вже у XV ст. і були прилеглими до Кальника, а значить вже у 1487 р. існувала тут річка Сорока, а може й не річка, а могила, адже хроніст міг помилитися і переплутати одне з іншим, тим більше, що річка з такою назвою в тих краях не було й нема. Сама назва могили можливо має відношення до прізвища литовської родини Сороків, яка, згідно Ненецького, в Литві та Русі в давні часи процвітала. З литовської метрики відомо, що за Зигмунта Старого якийсь Сорока був послом до Криму. Король цей називав його своїм добрим слугою (Pulaski, Stosunki z Mendligirejem, str. 109). Але з могилою під Сорокою

пов'язано ще кілька історичних подій. За часів Хмельницького, згідно народної пісні, біля тієї могили Перебийніс мав криваву битву з поляками. Пісня та починалася словами: “Ой за Дашовом, під Сорокою, багато Ляхів пропало”. У 1671 р., коли Ян Собеський стояв під Кальником, польське військо у тої високої могили, на березу р. Соб, отаборилося (Liske, Cudzoż. w Polsce, Werdun str. 151). Могила та, однак, не стільки рукою часу, скільки видобуванням селітри була дуже ушкоджена. В городницькому архіві читали ми лист певного мешканця Кальника до князя Юзефа Чарторийського, в якому він скаржиться, що, незважаючи на контракт, економія не дозволяє йому видобувати селітру з могил; просить, відповідно, про видання нового наказу, щоб можна було видобувати селітру з могили Сороки, а він знову буде платити або селітрою, або грошима. І ще одне. Автор “Сопліци” починає свою повість Краковський замок з опису Кальника. Він говорить, що в кінці XVI ст. був дуже торговельним містом, що в лоні своєму містив кілька народів і вір, що був у ньому жіночий монастир, кілька церков, аріанський молитовний дім, евангелістська кірха, дві синагоги, єврейська та караїмська, навіть вірменська церковка, що був вотчиною потужного дому Зборовських, що, нарешті, переходив або у спадок, або шляхом купівлі з одних рук до інших, належав до Конєцпольських, Дольських, Вишневецьких та ін. Наскільки все це далеко від правди, достатньо засвідчує цей опис нашого Кальника. Зрештою, твір, що спирається на письменницьку уяву та вимисел, напевно нікого в оману не введе.

* Червець (*coccus polonicus*) – комаха, з якої виробляли яскраву рожево-червону фарбу – прим. Г. К.

Edw.Rul. Kalnik // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Tom III. – Warszawa, Druk “Wiek” Nowy-Swiat Nr. 59, 1882. – С. 704-707.

Переклад доктора історичних наук, доцента Київського національного університету імені Тараса Шевченка Г. М. Казакевича, за що висловлюємо йому щирі подяку.

ДОЗВОЛЬТЕ ЗАПИТАТЬ ...
Усім лжепатріотам та самозванцям...

Тетяна Моторна

Дозвольте запитать, «Отамани» й
«Гетьмани»:
- Хто вам вручив пернач чи булаву ?
Не дай, Господь, коли ваш час настане
«Творити» нам «історію нову» !

Навісили за що медалей цілу низку
І орденів на чорний ваш мундир ?
Чи вдарите ви кожного по писку,
Хто скаже вам, що ви не командир --

Не отаман від серця й від народу,
І не козак по крові і душі?
Бо патріот не кине свого роду,
Не розмінє честь на бариші!

А ви купили славу й родословну
І поклялися святістю Богів.
Паплюжите історію і слово
Не менше зайд і всяких ворогів.

Чи ви – король?...Бо ваших слуг покірних
При владі є, в науці і в миру...
За що й коли нагородили «вірних» ?
В скількох вдихнули дідька чи мару?

Не зрозуміти вам, що топчете святині.
Що гідність козака порвали на гузки.
Що ганьбите наш край, і рідну Україну,
І всі козацькі праведні полки!

Даруйте нам усім за гіркоту правдиву,
Та ім'я Богуна для вас – це лише бренд..
Ви ж любите себе і живете зрадливо.
Й отруту поза раз збуваєте, як мед.

Історію віків «жерці» вам переписуть,
За гріш допишуть, де «потрібно», «нуль».
В іпостасі святих в літописи запишуть...
А ви зубами вчепитесь за «руль»!

І не тому, щоби звеличувать державу,
Й козацький край ділами прославлять.
А лише щоб стоять вам на олімпі слави
І на «покірних» зверху поглядать ...

Дозвольте запитать, «Отамани» й
«Гетьмани»:
- А як же сприйме вас державний наш
Гетьман?
Чи в очі ви його напустите туману?
Чи осліпить його в медалях ваш жупан?

А, може, образ ваш створили підлабузи?
Тож нічого вже нам мундир ваш плямувать !
Тоді писакам всім ви у тісному крузі
Гарненко «покажіть, де ракам зимувать»!...

Та знає кожен з нас, про що іде розмова..
І правда є ... У кожного – своя.
А ваш недуг не вилікувать словом,
Як не спинить пітьмою шахрая ...

І знає кожен з нас, і я не помилюся,
Що пращури жили не ради нагород
(За світлі душі їх я Богу помолюся !) –
За націю вони вмирали – за народ!...

* * *

Впродовж усіх віків Україна стогне й плаче
Й від самозванців, пих і брехунів своїх.
Невже, народе мій, осліп ти і не бачиш?!
А, якщо бачиш – то, чому ж ти терпиш їх?!

Вставай, мій побратиме, за Україну-неньку!
Не зганьбимо ім'я ми пращурів своїх !
І, «як роса на сонці», хай

«згинуть...воріженьки»!

І душі хай тремтять усяких шахраїв!

Єднаймося, бо ми – усі брати по крові.
І хай мота на вус і підлий, і брехун,
Що нація завжди буде жива й здорова,
Бо у серцях живе ім'я – Іван Богун !

Слава Україні ! Героям слава!

**Подільські козаки, а з нами - БОГ і
Україна !**

21.XI.2009 р.

Учасники свята Покрови, с. Кальник 2017 р. Зліва на право: редактор газети "Трудової слави" Н. Таранюк, кальницький полковник М. Баніт, професор та старійшина Кальницького козацького полку Г. Казьмирчук.

Біографії авторів

Казьмирчук Григорій Дмитрович народився 9 травня 1944 р. в с. Кальник Іллінецького р-ну Вінницької обл. У 1951–1961 рр. навчався у Кальницькій СШ, а в 1961–1969 рр. у Молодогвардійському технічному і Красноармійському педагогічному училищах, які закінчив з відзнаками. Ленінський стипендіат історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчив з відзнакою у 1974 р. та аспірантуру на кафедрі історії СРСР дожовтневого періоду. Підготував і у 1984 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: “Перший етап визвольного руху в Росії в дослідженнях істориків Радянської України (1917–1980 рр.)”, під керівництвом д. і. н., проф. В. Н. Котова. У 1997 р. захистив докторську дисертацію на тему: “Рух декабристів: історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років)”. З 1977 р. – асистент, 1989 р. – доцент, 2000 р. – професор кафедри історії Росії. З 2001 по червень 2016 рр. – завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Читав нормативні курси та спецкурси в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка з історії СРСР, історіографії історії СРСР, історії України, історії слов'янських народів, актуальні проблеми історії Росії в Ніжинському педагогічному університеті ім. М. Гоголя, Переяслав-Хмельницькому педагогічному університеті імені Григорія Сковороди та Кіровоградському педагогічному університеті імені В. Винниченка.

Автор понад 560 наукових, науково-популярних, публіцистичних праць. Серед них 30 монографічних досліджень, брошур та курсів лекцій. Досліджує проблеми історіографії, бібліографії, історії України, Росії, декабристознавства, шевченкознавства і краєзнавства. Організатор і керівник міжнародних конференцій “Декабристські читання” (1987–2005 рр.), редактор десяти випусків збірників їх матеріалів і тез. Був членом спеціалізованої вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, історичного факультету Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Григорія Сковороди, а нині Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка. Член редакційних колегій низки періодичних видань історичного профілю, засновник і власник часопису “Соціальна історія: науковий збірник” (2007–2015). Підготував 27 кандидатів та 3 докторів історичних наук, керував 4-ма аспірантами, один із них вийшов на захист, але..., консультував 1 докторанта.

Має громадські й державні відзнаки.

Основні праці: Рух декабристів: Методична розробка для студентів історичного факультету. – К., 1982. – 119 с. (співав. В. Н. Котов, О. К. Литвин); Революционное движение в Киевском университете. 1834–1861 гг. – К., 1984. – 50 с. (співав. В. Л. Смирнов); Памятные места декабристов на Кировоградщине: Методические рекомендации к 160-летию со дня восстания декабристов / Г. Д. Казьмирчук, Т. И. Бабак.– Кировоград: Знання, 1985. – 23 с.; В помощь лектору методические рекомендации по теме: “Декабристы на Виннич-

чине” / Г. Казьмирчук. – Винница: Знання, 1986. – 33 с.; Освещение проблемы “Декабристы и Сибирь” в отечественной литературе. 1975–1985 гг. – К., 1987. – 33 с. (співав. О. О. Рафальський); Все, що посіяне зійде. (Нариси суспільно-політичного руху Росії першої половини ХІХ ст.). – К., 1988. – 100 с.; Декабристоведение: итоги и проблемы. 1917–1993 гг. – К., 1993. – 115 с.; Декабристы. Историография проблемы. 1917–1935. – К., 1994. – 125 с.; “Апостоли правды”. Рух декабристів в історичній літературі 1917–першій половині 30-х років. – К., 1997. – 209 с.; Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. – К., 1998. – 174 с. (співав. Т. Соловйова); Историография руха декабристів: В 4-х ч. – Ч. 1. Дореволюційне декабристознавство (1825–1917 рр.). – К., 2000. – 169 с.; Ч. 2. Становлення радянського декабристознавства (1917 – перша половина 1930-х рр.). – К., Черкаси, 2001. – 238 с.; Українське декабристознавство. – К., Черкаси, 2002. – 282 с. (співав. Ю. В. Латиш); Исторична бібліографія: Курс лекцій і матеріалів для студентів історичних факультетів. – К., 2002. – 78 с.; Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець ХVІІІ – на початку ХХ ст.). Зошит № 1. Документи з історії села. – К., 2005. – 38 с.; Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. 1. Документи й дослідження з історії села (кінець ХVІІІ – на початку ХХ ст.). – К., 2006. – 118 с. (співав. М. Г. Казьмирчук); Освіта в селі Кальнику з 60-х років ХІХ ст. – 20-х років ХХ ст. – К., 2007. – 38 с. (співав. М. Г. Казьмирчук); Історія будівництва та реконструкції храму Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальнику // Соціальна історія. – Вип. ІІІ. – К., 2008. – С. 39–47; Современное декабристоведение на постсоветском пространстве: становление, проблематика, научные центры и перспективы развития // Декабристы: Актуальные проблемы и новые подходы. – М.: Росс. гос. гум. ун-т, 2008. – С. 640–662 (співав. Ю. В. Латиш); Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. ІІ. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. – К., 2008. – 249 с. (співав. М. Г. Казьмирчук); Історія України: підручник для іноземних студентів вищих навчальних закладів. / В. І. Гусев, Г. Д. Казьмирчук, В. П. Капелюшний, М. Г. Казьмирчук, Г. С. Черевичний. – К., 2008. – С. 19–36, С. 37–47, С. 77–96; Історія України: Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів / Наук. ред. та кер. авт. кол. д.і.н., проф. Г. Д. Казьмирчук. – 2-ге видання, виправлене і доповнене. – К.: Логос, 2009. – С. 7–8, С. 65–91, 137–161, 190–215; Історія України: підручник / Г. Д. Казьмирчук, А. П. Коцур, О. В. Вербовий та ін., за ред. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2009. – С. 9–10, 45–106, 159–218, Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. ІІІ. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. – К., 2010. – 265 с. (співав. М. Г. Казьмирчук); История Украины: Учеб. для иностр. студ. высш. учеб. заведений / под ред. Г. Д. Казьмирчука; (Г. Д. Казьмирчук, В. И. Гусев, В. П. Капелюшний и др.). – К., 2010. – С. 3–6, С. 7–28, С. 45–78, С. 113–132; История Украины: Учебник для студентов высших учебных заведений / Г. Д. Казьмирчук (рук. авт. коллектива) В. Ф. Колесник, А. П. Коцур и др. – К., 2010. – С. 9–10, 11–33, 59–86, 173–228; Вступ до спеціальності: Навчально-методичний комплекс. – К., 2011. – 115 с.; Українські декабристи чи декабристи на Україні?": Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упор., вступ. ст. та примітки Григорія Казьмирчука, Юрія Латиша. – К.: Логос, 2011. – 195 с. (співав. Ю. В. Латиш); Вибрані твори. – Т. І. Декабристи в Україні / Наук. ред. Ю. В. Латиш. – К.: Логос, 2012. – 244 с.; Вибрані твори. – Т. 2. Декабристознавство / Наук. ред. к. і. н., доц. О. В. Вербовий. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2012. – 195 с.; Исторична бібліографія: Курс лекцій і методичних матеріалів для магістрів історичного факультету. – К.: Логос, 2012. – 159 с.; Вибрані твори. – Т. 3. Историография руха декабристів / Наук. ред. к. і. н., доц. Ю. В. Латиш. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2013. – 429 с.; Вибрані твори. – Т. ІV. – Кн. І. Село Кальник. Документи. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2013. – 475 с. (співав. М. Г. Казьмирчук); Т. 4. – Кн. ІІ. Село Кальник. Роде наш красний: Дослідження соціальних проблем села Кальника з найдавніших часів до наших днів. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2013. – 337 с.; Вибрані твори. – Т. V. Декабристознавчі студії / Упор. Ю. В. Латиш. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2013. – 194 с.; Вступ до спеціальності: Навчально-методичний комплекс. – Вид. 2-е, випр. та доповн. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2013. – 131 с.; Вступ до спеціальності: Навчально-методичний комплекс. – Вид. 3-є, випр. та доповн. – К.: ПП “КП Укр

СІЧ”, 2014. – 166 с.; Університет св. Володимира і Тарас Шевченко. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2014. – 228 с., іл., фото (співав. М. Г. Казьмирчук); Казьмирчук Марія Григорівна. Завжди з Кліо: Біобібліографічний довідник / Г. Д. Казьмирчук, Я. Г. Рябцева. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2014. – 109 с.; История Украины: Учебник / Г. Д. Казьмирчук, А. П. Коцур, М. Г. Казьмирчук и др.; под ред. Г. Д. Казьмирчука. – изд. 4-е исп. и доп. – К.: УкрСІЧ, 2014. – 744 с.; Історія в термінах і поняттях: довідник. Навчальний посібник / За загал. ред. Орлової Т. В. – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2014 – С. 250–251, 267, 423–424, 695–696; Казьмирчук Г. Д. Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. – К. 2016. – Т. 6. “Апостоли правди”. Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першій половині 30-х років; передмова і упоряд. М. Казьмирчук. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2016. – 223 с.; Казьмирчук Г. Д. Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. – К. 2016. – Т. 7. Українське декабристознавство / Григорій Казьмирчук, Юрій Латиш; передмова і упорядкування д. і. н. М. Г. Казьмирчук. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2016. – 264 с.; Кафедра історії для гуманітарних факультетів: минуле і сьогодення (1936–2016 рр.) / упоряд. Г. Д. Казьмирчук, С. В. Набока; заг. ред. док. іст. наук, проф. Г. Д. Казьмирчук. – К.: ПП. “КП УкрСІЧ”, 2016. – 67. с., фото; Казьмирчук Григорій. Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. – Т. 8. “Кальник – столиця України...” / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева, 2017. – 353 с., світлини; Казьмирчук Григорій Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. – Т. 9. Університет св. Володимира і Тарас Шевченко / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук; передмова Я. Рябцева. – 2-е випр. і доп. вид., 2017. – 195 с., світлини; Казьмирчук Г. Проблема “Декабристы и Т. Г. Шевченко”: историография (конец XIX в. – 1980-е гг.) / Григорий Казьмирчук, Мария Казьмирчук // Известия Иркутского государственного университета. Серия “История”. – Т. 20. – Иркутск, – 2017. – С. 73–84; Проблема “Декабристы и Т. Г. Шевченко”: историография (1980 г. – XXI в.) / Григорий Казьмирчук, Мария Казьмирчук // Известия Иркутского государственного университета. Серия “История”. – Т. 21. – Иркутск, – 2017. – С. 136–147; Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2018. – Т. 10. Вступ до університетських студій: нариси / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук; передмова Я. Рябцева. – 2018. – 196 с., світлини; Сучасна російська історіографія передодня і початкового періоду Другої світової війни / Григорій Казьмирчук // Східноєвропейський історичний вісник. – 2018. – Вип. 6. – С. 140–146; .; *Казьмирчук Г.* Новітня українська історіографія Гадяцької угоди 1658 р.: досягнення й проблеми вивчення / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Режим доступу – https://www.academia.edu/37913634/Новітня_українська_історіографія_Гадяцької_угоди_1658_р._досягнення_й_проблеми_вивчення; *Казьмирчук Г.* Декабристи і Тарас Шевченко в історико-літературних працях дослідників Шевченкового університету / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Режим доступу – https://www.academia.edu/38036860/Декабристи_і_Тарас_Шевченко_в_історико-літературних_працях_дослідників_Шевченківського_університету; *Казьмирчук Г.* Проблема “Декабристы и Т. Г. Шевченко”: историография / Григорий Казьмирчук, Мария Казьмирчук // Режим доступу – https://www.academia.edu/38036810/Проблема_Декабристы_и_Т._Г._Шевченко_историография; *Казьмирчук Г.* Кальницький козацький полк в Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Режим доступу – https://www.academia.edu/38036783/Кальницький_козацький_полк_в_Національно-визвольній_війні_1648_1657_рр.; *Казьмирчук Григорій.* Вибрані твори. – Т. 11. Кальницький козацький полк (1648–1712 рр.). – 3-е вип. і доп. вид. / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2019. – 174 с.; *Казьмирчук Г.* Новітня українська історіографія Гадяцької угоди 1658 р.: досягнення й проблеми вивчення / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ПП “Видавництво “Гілея”, 2019. – Вип. 141 (№2). Ч. І. Історичні науки. – С. 62–68; *Казьмирчук Г.* Декабристи і Тарас Шевченко в працях дослідників шевченкового університету / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Шевченкознавчі студії: Зб. наук. праць. – К.: ВПЦ Київ. ун-т, 2019. – Вип. 1 (22). – С. 137–153; *Казьмирчук Г. Д.* Первый период развития Украинской декабристovedческой школы

(1825–1917 гг.) / Григорий Казьмирчук, Мария Казьмирчук // Петербургский исторический журнал. – 2019. – № 2. – С. 211–224; *Казьмирчук Г. Д.* Современное украинское декабристоведение / Григорий Казьмирчук, Юрий Латыш // Историческая память России и декабристы. 1825–2015: Сб. материалов научной конференции (Санкт-Петербург. 14–15 декабря 2015 г.). – СПб.: Иркутский областной историко-мемориальный музей декабристов, 2019. С. 116–126.

Бібліографічні покажчики

Казьмирчук Г. Движение декабристов. Юбилейная литература. 1975–1977 гг. / Г. Казьмирчук. – К.: В надзаг.: КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1979. – 131 с.; *Чернышевский Н. Г.* Библиографический указатель юбилейной литературы. 1978–1979 гг. / Сост.: Г. Д. Казьмирчук, А. Н. Спивак, Ю. М. Шлапак. – К.: В надзаг.: КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1983. – 69 с.; *Чернышевский Н. Г.* Библиографический указатель литературы. 1980–1983 гг. / Сост.: Г. Д. Казьмирчук, Т. Н. Соловьёва, С. П. Стельмах, Ю. М. Шлапак. – К.: В надзаг.: КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1985. – 41 с.; *Декабристы.* Библиографический указатель литературы. 1980–1983 гг. / Сост.: Г. Д. Казьмирчук, Т. Н. Соловьёва, С. П. Стельмах, Ю. М. Шлапак; ред. Г. Д. Казьмирчук. – К.: В надзаг.: КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1985. – 44 с.; *Декабристы.* Библиографический указатель литературы. 1984–1986 гг. / Сост.: Г. Д. Казьмирчук, Р. С. Вавренюк, О. А. Рафальский, Т. Н. Соловьёва. – К.: В надзаг.: КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1987. – 77 с.; *Движение декабристов:* Указатель литературы. 1977–1987 гг. / Г. Д. Казьмирчук, [отв. ред.]; Сост.: Г. Д. Казьмирчук, Р. С. Вавренюк, А. С. Каревин, И. Н. Коптев, Н. Н. Коптева, И. С. Пташник, О. А. Рафальский, Н. Ф. Селивачева, Т. Н. Соловьёва, С. П. Стельмах, Ю. М. Шлапак. – К.: В надзаг.: Государственная историческая библиотека УССР и др., 1988. – 194 с.; *Движение декабристов:* Указатель литературы 1989 г. / Г. Д. Казьмирчук [отв. ред.]; Сост.: Г. Д. Казьмирчук, А. В. Силкин, А. И. Богданенко. – К.: В надзаг.: КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1990. – 56 с.; *Герцен О. И.* Бібліографічний покажчик. 1970–1987 рр. / Укладачі: Г. Д. Казьмирчук, Р. С. Вавренюк, Н. Ф. Селівачова, С. П. Стельмах. – К.: Державна історична бібліотека та ін., 1990. – 81 с.; *Движение декабристов:* Библиографический указатель газетных материалов 1976–1989 гг. / Сост.: Г. Д. Казьмирчук, А. С. Каревин, Ю. П. Павлов. – К.: В надзаг.: КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1990. – 29 с.; *Декабристы:* Библиографический указатель. 1988 г. / Сост.: Г. Д. Казьмирчук, Р. С. Вавренюк, Н. Ф. Селивачева. – К.: В надзаг.: Государственная историческая библиотека УССР и др., 1990. – 40 с.; *Движение декабристов:* Указатель литературы 1990 г. / Сост.: Г. Д. Казьмирчук (отв. ред.), А. В. Силкин, Р. С. Вавренюк. – К.: В надзаг.: КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1991. – 87 с.; *Казьмирчук Г. Д.* Декабристы А. И. Борисов (1798–1854) и П. И. Борисов (1800–1854): Рекомендательный указатель литературы / Сост.: Г. Д. Казьмирчук (отв. ред.), А. В. Силкин, – К.: В надзаг.: КГУ им. Т. Г. Шевченко, 1991. – 21; *Казьмирчук Григорій.* Вибрані твори. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2019. – Т. 11. Кальницький козацький полк (1648–1712 р.р.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. – 4-е випр. й доп. електронне вид.; ред. Т.І. Моторна. – К., 2019. – 178 с.

Література: *Г. Д. Казьмирчук:* Библиографический указатель. – К., 1990. – 21 с.; *Сілкін А. В. Г. Д. Казьмирчук - дослідник історії України (до 50-ти річчя з дня народження) //* Наук. зап. з історії України. – Кіровоград, 1993. – Вип. 2. – С. 3–10; *Баженів Л. В.* Поділля в дослідженнях вчених і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам’янець-Подільський, 1993. – С. 86, 223; *Ресніт О.* Київська декабристознавча школа на сучасному етапі (до 60-річчя з дня народження Г. Д. Казьмирчука // *Декабристські читан-*

ня: Тези міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої рухові декабристів. – Вип. ІХ. – К., 2004. – С. 17–19; *Соловійова Т., Філь О.* Вихованці історичної школи Г. Д. Казьмирчука // Там само. – С. 62–64; *Борисенко В., Латиш Ю.* Історик. Учитель. Подвижник (До 60-ї річниці з дня народження професора Г. Д. Казьмирчука) // Наукові записки з української історії: Зб. наукових статей. – Вип. 15. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – С. 201–209; *Латиш Ю.* Історик за покликом серця // *Magistra vitae*. Часопис наукового товариства студентів та аспірантів історичного факультету. – 2004. – № 1. – 11 травня – С. 4; *Ресніт О. П.* До 60-річчя доктора історичних наук, професора Г. Д. Казьмирчука // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С. 146–155; Вітаємо // Історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 90; *Колесник В., Латиш Ю.* Лідер українських декабристознавців // Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія. Історичні науки. – 2004. – Вип. 1. – С. 264–273; *Латиш Ю.* Григорій Казьмирчук – історик руху декабристів // Шевченківська весна: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 190-річчю з дня народження Тараса Шевченка та 170-річчю заснування Київського національного університету / За заг. ред. проф. В. П. Гондюла. – К., 2004. – Вип. II. – С. 161–168; *Шепель Л.* Казьмирчук Григорій Дмитрович // Українські історики ХХ століття: Бібліографічний довідник / Інститут історії НАН України. – К., 2004. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 185–186; *Колесник В. Ф., Латиш Ю. В.* Казьмирчук Григорій Дмитрович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004). – К., 2004. – С. 207; *Латиш Ю.* Григорій Казьмирчук: життя та наукова праця історика. – К., 2004. – 200 с.; *Латиш Ю.* Історіографічні студії Григорія Казьмирчука (3 нагоди 60-річчя з дня народження) // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – К., 2005. – Т. 4. – С. 11–19; *Роде наш красний: Село Кальник.* – Кн. 1. Документи й дослідження з історії села (кінець ХУІІІ – на початку ХХ ст.). – К., 2006. – С. 114–116; *Казьмирчук Григорій Дмитрович* // Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди: Імена славетних сучасників. – К., 2006. – С. 159, 101, 110, 111, 143; *Казьмирчук Григорій Дмитрович* // Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди: Наукові здобутки і перспективи розвитку. 1986–2006: Бібліографічний довідник. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – С. 117–118; *Голубева Тетяна.* Історія одного великого козацького роду. Історичний нарис / Тетяна Голубева // Освіта. – 2007. – 16–23 травня. – С. 10–11, 2008. – 12–19 березня. – С. 6–7; *Латиш Ю. В.* Університетська decembriana. Дослідження руху декабристів у Київському університеті. – К., 2008. – С. 182–190; *Моторна Т.* Козацькі новини. / Тетяна Моторна // Трудова слава. – 2009. – 19 травня. – С. 3.; *Моторна Т.* Уклін тобі, рідна школо / Тетяна Моторна // Трудова слава. – 2010. – серпень-вересень (кілька публікацій); *Моторна Т.* Уклін тобі, рідна школо / Тетяна Моторна – Режим доступу: http://kalnik-nash.vn.ua/osvitni_zakladu-kalnik_shkola-uklin_tobi.htm; *Луняк Є.* Рец. на кн.: “Українські декабристи чи декабристи на Україні?” Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упор., вступ. ст. і примітки Григорія Казьмирчука, Юрія Латиша. – К., 2011 // Київська старовина. – 2011. – № 4. – С. 172–175; *Сарнацький О. П.* Збірник роздумів істориків в Україні // Гілея. 2011. – Вип. 53. – С. 516–518; *Лук'ячук О. С.* Казьмирчук Григорій Дмитрович // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 11. – К.: НАН України та ін., 2011. – С. 697; *Сокіл В.* Кальник – село подільське. Історико-краєзнавчий нарис / Віктор Сокіл. – Вінниця: Вінницька газета, 2011. – С. 282-284, 357; *Голубева О.* Кальницький козацький полк та історія його символіки / Олена Голубева. – Режим доступу: www.Kalnik.nash.vn.ua/Kalnik_koz_polok.html. 2011. – 18 жовтня; *Латиш Ю. В.* Слово про вченого // Казьмирчук Григорій. Вибрані твори. – Т. І. Декабристи в Україні / Наук. ред. Ю. В. Латиш. – К.: Логос, 2012. – С. 4–10; *Вербовий О. В.* Казьмирчук Григорій Дмитрович // Казьмирчук Г. Д. Історична бібліографія: Курс лекцій і методичних матеріалів для магістрів історичного факультету / Ред. к. і. н, доц. О. В. Вербовий, С. В. Набока. – К.: Логос, 2012. – С. 158–159; *Вербовий О. В., Латиш Ю. В.* Слово про вчителя // Казьмирчук Григорій. Вибрані твори. – Т. 2. Декабристознавство / Григорій Казьмирчук. – К.: ПП КП “УкрСІЧ”, 2012. – С. 4–13; *Моторна Т.І.* Поки пам’ятаю – я живу / Тетяна Моторна // Трудова

слава. – 2012. – 6 листопада. – с. 3, 13 листопада. – с. 3, 27 листопада. – С. 3, 4 грудня. – С.3; *Моторна Т.І.* Живий вогонь сердець. / Тетяна Моторна // Трудова слава. – 2013. – 28 листопада. – С. 3, 7 грудня. – С.3; *Коцур Анатолій, Казьмирчук Марія.* Везувій ніколи не дримає (3 нагоди 70-річчя доктора історичних наук, професора Григорія Дмитровича Казьмирчука) / Анатолій Коцур, Марія Казьмирчук // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – Вип. 29. – К., 2014. – С. 11–15; *Латиш Ю.* Декабристи в Україні. Історіографічні студії. – К.: Логос, 2014. – 237 с.; *Коцур Г. Г. Г. Д.* Казьмирчук – історик, історіограф, учений-декабристознавець / Г. Г. Коцур // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали ІХ Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 22 травня 2014 р., м. Київ / НААН, ННСГБ, Полтавська держ. с.-г. досл. станція ім. М. І. Вавілова та ін. – К.: “ФОП Корзун Д. Ю.”, 2014. – С. 76–77; *Гула Р. В.* Рецензія на книгу: *Латиш Ю. В.* Декабристи в Україні. Історіографічні студії / Ю. В. Латиш. – К.: Логос, 2014. – 238 с. // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових статей* / гол. ред. В. М. Вашеквич. – К., 2014. – Вип. 86. – С. 424, 425; *Латиш Ю. В.* Великий Кобзар і Alma mater. Рецензія на монографію: *Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г.* Університет св. Володимира і Тараса Шевченка. – К.: ПП УкрСІЧ, 2014. – 228 с. // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових статей* / гол. ред. В. М. Вашеквич. – К., 2014. – Вип. 86. – С. 425–427; *Луняк Є.* Новий корисний посібник для істориків від визнаного метра. Рецензія на посібник: *Казьмирчук Г. Д.* Вступ до спеціальності: навчально-методичний комплекс / укладач: д. і. н., проф. *Казьмирчук Г. Д.* – Вид. 3-є, випр. та допов. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2014. – 167 с. // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових статей* / гол. ред. В. М. Вашеквич. – К., 2014. – Вип. 86. – С. 427–428; *Віддане служіння історичній науці: до 70-річчя професора Григорія Казьмирчука* / упорядники: *М. Г. Казьмирчук, Ю. В. Латиш.* – К.: ПП „КП УкрСІЧ”, 2014. – 462 с.; *Латиш Ю.* Декабристознавча школа Київського університету: традиції та сучасність / *Юрій Латиш* // *Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського* / Редкол.: *О. П. Реєнт (голова), В. П. Капелюшний, О. П. Гончаров.* – К.: ПП “Фоліант”, 2014. – С. 161, 165.; *Комаренко О.* Внесок вчених історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка у розвитку києвознавства на сучасному етапі / *О. Комаренко, О. Гончаров, Н Терес* // *Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського* / Редкол.: *О. П. Реєнт (голова), В. П. Капелюшний, О. П. Гончаров.* – К.: ПП “Фоліант”, 2014. – С. 10, 11, 16.; *Редколегія випуску. До 70-річчя доктора історичних наук, професора Г. Д. Казьмирчука* // *Наукові записки. Серія : Історичні науки.* – Вип. 19. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 266–267; *Історія Київського університету: монографія* / *І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник.* – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2014. – С. 387, 389, 390, 392, 554, 676–677, 746.; *Казьмирчук Григорій Дмитрович* // *Професори Київського університету: біографічний довідник.* – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2014. – С. 181; *Рудник Ольга.* Село Тягун Іллінецького району Вінницької області: Історичний нарис / *Ольга Рудник.* – Гнівань, 2014. – С. 152 (фото); *Казьмирчук Марія.* Передвісник Перемоги / *Марія Казьмирчук* // *Віддане служіння історичній науці: до 70-річчя професора Григорія Казьмирчука* / *Упорядники: М. Г. Казьмирчук, Ю. В. Латиш.* – К.: ПП. “КП УкрСІЧ”, 2014. – С. 6–21; *Латиш Юрій.* Шляхом “апостолів свободи” / *Юрій Латиш* // *Віддане служіння історичній науці: до 70-річчя професора Григорія Казьмирчука* / *Упорядники: М. Г. Казьмирчук, Ю. В. Латиш.* – К.: ПП. ”КП УкрСІЧ”, 2014. – С. 22–44; *Рябцева Я. Г.* Бібліографія праць Григорія Казьмирчука / *Ярослава Рябцева* // *Віддане служіння історичній науці: до 70-річчя професора Григорія Казьмирчука* / *Упорядники: М. Г. Казьмирчук, Ю. В. Латиш.* – К.: ПП. “КП УкрСІЧ”, 2014. – С. 45–93; *Ластовський В. В.* Видання до 70-річчя професора Г. Казьмирчука (Віддане служіння історичній науці: до 70-річчя професора Казьмирчука / *упор. М. Казьмирчук, Ю. Латиш.* – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2014. – 462 с.; *Григорій Дмитрович Казьмирчук. До 70-річчя з дня наро-*

дження: біобібліографічний довідник / упор. М. Г. Казьмирчук, Я. Г. Рябцева). – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2014. – 160 с. / В. Ластовський // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: Видавництво Гілея, 2014. – Вип. 89. – С. 450–451; *Моторна Т., Бибики Л., Фльорко Н.* Дорога додому - до храму. До 70-річчя від дня народження Г. Д. Казьмирчука / Тетяна Моторна, Людмила Бибики, Надія Фльорко та ін. // Трудова слава. – 2014. – 15 травня. – С. 3.; *Латиш Ю. В.* Григорію Казьмирчуку – 70 років ! / Юрій Латиш // Соціальна історія: Науковий збірник / За ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2015. – Вип. X. – С. 95–97; *Казьмирчук М. Г.* Новые украинские исследования о декабристах / М. Г. Казьмирчук // Известия Иркутского государственного университета. Серия “История”, 2015. – Т. 12. – С. 78–87; Кафедра історії для гуманітарних факультетів: минуле й сьогодення (1936–2016 рр.) / упоряд.: Г. Д. Казьмирчук, С. В. Набока; за заг. ред. док. іст. наук, проф. Г. Д. Казьмирчука. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2016. – 67 с., іл.; *Волкова О. Ю.* Діяльність таємних організацій першої чверті XIX ст. у підросійській Україні: сучасна історіографія; автореф. дис...к. і. н.; спеціальність 07.00.06. – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 3, 4, 7, 14, 15; *Моторна Т.* Юний месник / Тетяна Моторна // Ветеран України. – 2017. – 22 березня. – С. 6; *Кононенко Т. В.* Основные положения программы П. И. Пестеля / Т. В. Кононенко // Humanities and Social Sciences V (19). 1: 119, 2017 www. Seanewdim.com. – С. 13; *Казьмирчук Григорій Дмитрович // Гнатенко-Іскорко В. І.* Університетська Шевченкіана: Посібник-довідник / Валентина Іванівна Гнатенко-Іскорко. – К.: Логос, 2017. – 436 с. (С. 150–151).; *Григорович Н.* Ми – козацького роду / Наталя Григорович // Трудова слава. – 2017. – 19 жовтня. – С. 2; *Довбня Ольга.* Політичні репресії в Києві та на Київщині (1918–1950-ті рр.): сучасна українська історіографія / Ольга Довбня // Другі Києвознавчі читання: історія та етнокультура. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції ... – К.: КНУ імені Тараса Шевченка та ін., 2017. – С. 170, 173; *Моторна Т.* Кальник – столиця України / Тетяна Моторна // Трудова слава. – 2017. – 30 листопада. – С. 4; *Моторна Т.* “Кальник – столиця України...” / Тетяна Моторна // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ПП “Видавництво “Гілея”, 2017. – Вип. 126 (11). – С. 519–521; *Бездрабко В.* Андрій Введенський: історія й історії життя [монографія] / Валентина Бездрабко. – К.: Четверта хвиля, 2017. – С. 77, 107; *Археологічний музей Всеукраїнської Академії наук: дослідження й матеріали / Автор-упорядник Анна Яненко.* – К.: НКПІКЗ, 2017. – С. 142; *Богдашина О. М.* Д. І. Багалій у сучасній історіографії / О. М. Богдашина // Вісн. Харків. нац. ун-ту. Серія “Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”. – Вип. 25. – Х.: ХНУ. 2017. – С. 100, 104; *Лень Т.* Декабристський рух в Україні / Тетяна Лень // Історичні студії. – Вип. 4. Матеріали звітно-наукових конференцій викладачів і студентів кафедри історії та етнополітики НПУ імені М. П. Драгоманова за 2016 р. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2017. – С. 53, 55, 57, 58; *Луняк Є. М.* Фактична енциклопедія Кальника (Рецензія на працю: Казьмирчук Григорій. Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. Київ: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. Т.8. “Кальник – столиця України...” / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. 2017. 353 с. // Література і культура Полісся: Зб. наук. праць. – Вип. 90. Серія “Історичні науки” № 9. – Ніжин: НДУ імені М. Гоголя, 2018. – С. 255–259; *Ластовський В.* “Вибрані твори” (2012–2017 рр.) як відображення наукової діяльності професора Григорія Казьмирчука / Валерій Ластовський // Переяславський літопис: Зб. наук. статей. – Вип. 13. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – С. 266–268 та ін.; *Моторна Т.* Відгук про козацьке свято у Кальнику / Тетяна Моторна // Трудова слава. – 2018. – 8 листопада. – С. 5; *Вінницький полковник Іван Богун – яскрава постать в історії Козаччини* (близько 1618–17.02.1664): бібліогр. показ.; уклад. Г. М. Авраменко; наук. ред., вступ. ст. І. М. Романюк; ред. О. Г. Поліщук. – Вінниця, 2018. – С. 27; *Соловійова Т.* Торгівельно-економічні зв'язки Правобережної України з країнами Центрально-Східної Європи на початку XIX ст. / Тетяна Соловійова, Олеся Ткаченко // Наукові записки з української історії : Збірник наукових статей. – Вип. 43. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – С. 54, 57; *Селин Олександр Іванович // Некрополь філологів-викладачів Київського Свято-Володимирівського*

та Шевченкового університету: Бібліографічний довідник / за ред. Г. Ф. Семенюка. – К.: Логос, 2018. – С. 220; *Роговий О.* Шляхами Івана Богуна (до 400-річчя від дня народження) / Олександр Роговий. – Вінниця: Твори, 2018. – С. 17; *Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва.* Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2019 року. Хронологічний довідник. 9 травня Казьмирчук Г. Д. // https://library.va.ua/library/katalog/ramenni_i_pam'yatni-dati "Історико-культурний туризм: український та світовий досвід". Програма, м. Київ, 5 квітня 2019 року. – К., 2019. – С. 1, 8; *Сарнацький О.* Видатний сучасний дослідник руху декабристів (До 75-річчя з дня народження доктора історичних наук, професора Г. Д. Казьмирчук / Олександр Сарнацький // *Грані: науково-теоретичний альманах.* – Дніпро. – 2019. – Т. 22. – №4. – С. 107–110; *Таранюк Н.* Пишаємося нашим земляком / Наталя Таранюк // *Трудова слава.* – 2019. – 8 травня. – С. 5; *Вербовий О. В.* Слово про вчителя / Олексій Вербовий, Юрій Латиш // *Трудова слава.* – 2019. – 8 травня. – С. 5–6 [Передрук]; *Кавун М.* Професор з історичного села і ...колишньої столиці / Микола Кавун // *Вінниччина.* – 2019. – 8 травня. – С. 3. Фото Ольги Рудник; *Довжук І.* Шлях історика: до 75-річчя доктора історичних наук, професора Г. Д. Казьмирчука / Ігор Довжук // *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич.* – К.: Вид-во "Гілея", 2019. – Вип. 144. – Ч. I. Історичні науки. – С. 28–34; *Жаркевич Н. М.* Кавалер ордена "Геродота Галікарнаського" з Кальника / Наталя Жаркевич // *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич.* – К.: Вид-во "Гілея", 2019. – Вип. 144. – Ч. I. Історичні науки – С. 35–36; *Соловійова Т. М.* Дорога додому – до храму: До 75-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Г. Д. Казьмирчука / Тетяна Соловійова // *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей.* – Переяслав-Хмельницький, 2018. – Вип. 44. – С. 218–222; *Коцур А. П.* Історична спадщина Г. Д. Казьмирчука (з нагоди 75-річчя з дня народження) / Анатолій Коцур, Марія Казьмирчук // *Часопис української історії; за ред. проф. А. П. Коцура.* – Вип. 40. – 2019. – С. 148–153; *"Козаки і Річ Посполита: від міфів до фактів"* (до 450-річчя утворення Речі Посполитої). Програма Третіх козацьких читань пам'яті Володимира Кривошеї. – К., 2019. – С. 6; *Надсобський край – Іллінецький район / Автор-упоряд. Ольга Рудник.* – Вінниця, 2019. – 401 с.(с. 4, 300 (про мене), 30, 32, 36, 49, 66, (с. 301 – фото О. Рудник), 306 – про наші роботи, присвячені с. Кальник) та ін.

Казьмирчук Марія Григорівна народилась в м. Києві 2 серпня 1983 р. З срібною медаллю закінчила київську СШ № 179 (зараз гімназія) у 2000 р., а у 2005 р. з відзнакою – історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Магістр історії. Працювала хранителем фондів Центрального музею Державної прикордонної служби України. З 27 вересня 2005 р. – аспірантка кафедри історії для гуманітарних факультетів КНУ імені Тараса Шевченка. Тема дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, схвалена Вченою радою історичного факультету, звучить так: “Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1886–1917 рр.)”. Науковий керівник доктор історичних наук, професор В. П. Капелюшний. Дисертацію захистила у квітні 2007 р. на вченій раді історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка.

У вересні 2007 року ВАК України присудив їй науковий ступінь кандидат історичних наук, з цього часу вона працює асистентом, а з 2011 р. – доцентом кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Читає курс “Історії України” і проводить семінарські заняття з цієї дисципліни на географічному, геологічному, кібернетичному та біологічному факультетах. Розробила і читає нові нормативні курси для магістрів історичного факультету: “Кінофотодокументи в архівознавстві” та “Джерела особового походження в історичних дослідженнях”.

У вересні 2007 року ВАК України присудив їй науковий ступінь кандидат історичних наук, з цього часу вона працює асистентом, а з 2011 р. – доцентом кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Читає курс “Історії України” і проводить семінарські заняття з цієї дисципліни на географічному, геологічному, кібернетичному та біологічному факультетах. Розробила і читає нові нормативні курси для магістрів історичного факультету: “Кінофотодокументи в архівознавстві” та “Джерела особового походження в історичних дослідженнях”.

27 квітня 2012 р. на вченій раді Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди захистила докторську дисертацію на тему: “Соціально-економічний розвиток Київської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)”, науковим консультантом був професор А. П. Коцур. Вона стала у 29 річному віці наймолодшим доктором історичних наук в Україні. В цьому ж році перемогла на щорічному конкурсі премії президента України для молодих вчених. Її пріоритетними напрямки наукових досліджень є: історія України, соціально-економічний розвиток Київщини, історія ломбардної справи в Україні, декабристознавчі студії, шевченкознавство, історія Шевченкового університету, джерелознавство, етнографічні проблеми, біографістика, релігієзнавство, історію села Кальник тощо.

Підготувала двох кандидатів історичних наук – О. Ластовську і О. Волкову. Виступає опонентом на захисті докторських та кандидатських дисертацій. Автор більше 10 цікавих й змістовних одноосібних підручників і курсів лекцій з історії України для студентів та магістрів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, багато чисельних монографій. Одну каденцію була членом вченої ради історичного факультету по захисту кандидатських та докторських дисертацій з історії України в Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Ско-

вороди. У 2007–2015 рр. – відповідальний секретар редколегії часопису “Соціальна історія: науковий збірник”.

Автор понад 260 наукових праць, з них більше 10 власних і колективних монографій, 5-ти особистих підручників (Історія України: Підручник. (К., 2009) і навчальних посібників у 5 курсах лекцій з Історії України, була членом авторського колективу, у яких написала по 3–5 лекцій. Вона написала кілька індивідуальних підручників для нормативних курсів та спецкурсів, які читала на історичному та інших факультетах КНУ імені Тараса Шевченка: “Кінофотофонодокументи в архівознавстві” (К., 2009), “Джерела особового походження: Підручник” (К., 2010), “Історія цивілізацій” (К., 2012), “Етнополітика: підручник для студентів історичного ф-ту 1-го курсу ОКР “Магістр” (К., 2013).

Основні праці: Декабристи і Шевченко // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. – К., 2000. – Вип. III. – С. 91–98; Політичні погляди П. І. Пестеля в оцінках поміркованого крила Північного товариства // Декабристські читання: Зб. статей міжнародної науково-теоретичної конференції. – К., 2001. – С. 39–45; Ломбарди України кінця XIX – початку XX ст.: історіографія проблеми // Наукові записки. Історичні науки: Зб. наукових статей. – К., 2002. – Вип. 45. – С. 200–206; До питання про діяльність ломбардів в Україні кінця XIX – початку XX століття // Наукові записки. Історичні науки: Зб. наукових статей. – К., 2002. – Вип. 47. – С. 91–97; Декабристи і Шевченко // Історія України. – 2002. – № 44 (300). – С. 1–4; До історії схвалення статуту Одеського приватного ломбарду // Наукові записки з української історії: Зб. наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип. 14. – С. 268–274; П. І. Пестель: погляд соратників // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – К., 2003. – Т. 3. – С. 43–60; Ломбардна справа на Півдні України в кінці XIX ст.: джерелознавчий аспект // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 27. – Вип. 14. Історичні науки. – Миколаїв, 2003. – С. 39–43 (Співав. Г. Д. Казьмирчук); Благодійницька діяльність ломбардів України наприкінці XIX - на початку XX ст. // Сумська старовина. – 2003. – № XI–XII. – С. 171–177; Ломбарди України на зламі XIX–XX ст. – К. – 190 с.; Виникнення ломбардів в Одесі // Записки історичного факультету: Збірка статей. – Одеса, 2004. – Вип. 15. – С. 179–186; Ломбарди у соціально-економічному житті України на зламі XIX–XX ст. // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – К., 2004. – С. 141–147; Харківський міський ломбард на рубежі XIX–XX ст.: джерелознавчий аспект // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк. – 2005. – № 2. – С. 25–28; До питання про створення ломбардів у місті Києві // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2005. – Вип. 77–79. – С. 71–74; Ломбарди і декабристи // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – К., 2005. – Т. 4. – С. 69 – р75; Приватні ломбарди: створення та діяльність в Україні XIX – на початку XX ст. // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 6. – Луганськ, 2005. – С. 72–80; До питання про створення міських ломбардів в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Там само. – Вип. 7. – Луганськ, – С. 101–108; Деякі аспекти соціальної діяльності ломбардів України на зламі XIX – початку XX ст. // Наукові записки. – Вип. 9. – Серія Історичні науки. – Кіровоград, 2005. – С. 74–83; Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець ХУІІІ – на початку ХХ ст.). Зошит № ІІ. Документи з історії села. – К., 2006. – 59 с.; Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. 1. Документи й дослідження з історії села (кінець ХУІІІ – на початку ХХ ст.). – К., 2006. – 118 с. (Співав. Г. Д. Казьмирчук); “Известия” міських дум, як джерело дослідження соціальної діяльності ломбардів України 80-х рр. XIX – 20-х рр. ХХ ст. // Шевченківська весна: Матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 15-й річниці незалежності України. – Вип. ІV. – Ч. 3. Історія. – К., 2006. – С. 268–270; Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. ІІ. Документи й дослідження соціальних проблем села Каль-

ника наприкінці ХУІІІ – на початку ХХ ст. – К.: Логос, 2008. – 249 с. (Співав. Г. Д. Казьмирчук); Історія України: підручник для іноземних студентів вищих навчальних закладів. / В.І. Гусев, Г. Д. Казьмирчук, В. П. Капелюшний, М. Г. Казьмирчук та ін.; кер. авт. кол. Г. Д. Казьмирчук. – К., 2008. – С. 97–155; Історія України: Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів / Наук. ред. та кер. авт. кол. д.і.н., проф. Г. Д. Казьмирчук. – 2-ге видання, виправлене і доповнене. – К., 2009. – С. 190–248; 317–345; 385–413; 441–469. Історія України: підручник / Г. Д. Казьмирчук, А. П. Коцур, О. В. Вербовий та ін., за ред. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2009. – С. 219–284; 360–392; 439–470; 499–530. Кінофотодокументи в архівознавстві: посібник. – К.: ДП “Інформ.-аналіт. агентство”, 2009. – 230 с.; Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. ІІІ. Дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці ХУІІІ – на початку ХХ ст. – К.: Логос, 2010. – 265 с. (Співав. Г. Казьмирчук); Джерела особового походження: підручник. – К.: Логос, 2010. – 242 с.; Історія України: учеб. для иностр. студ. высш. учеб. заведений / под ред. Г. Д. Казьмирчука; (Г. Д. Казьмирчук, В. И. Гусев. В. П. Капелюшный и др. – К., 2010. – С. 133–198; С. 262–290; С. 323–351; Історія України: Учебник для студентов высших учебных заведений / Г. Д. Казьмирчук (рук. авт. колективу), В. Ф. Колесник, А. П. Коцур и др. – К., 2010. – С. 229–254; 358–387; 428–458; 490–515. *Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія*. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. ІІІ. Дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці ХУІІІ – на початку ХХ ст. / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К.: Логос, 2010. – 256 с.; *Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія*. Кальницький козацький полк (1648–1711 рр.). / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук – 2-ге випр. і доп. вид. – К.: Логос, 2011. – 108 с., іл., (фото); *Казьмирчук Марія*. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861–1917 рр.). – К.: Логос, 2011. – С. 23–25, 26, 79, 92–94, 117, 150–151, 163, 168, 277; *Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія*. Місто Кальник під владою греко-католицької єпархії / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Історичні науки: Збірник наукових праць. – Вип. 30. – Ізмаїл: МОНМіС, 2011. – С. 74–79; *Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія*. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. ІV. Документи з історії села (кінець ХУІІІ – на початку ХХ ст.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К.: Логос, 2011. – 132 с.; *Казьмирчук Марія*. Сімейні групи основних станів Київської губернії (1861–1917 рр.): між традиційністю та новаторством / Марія Казьмирчук // Соціальна історія: науковий збірник / За ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – Вип. VII. – К.: Логос, 2011. – С. 34–42; *Казьмирчук Г.* Вибрані твори / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2013. – Т. ІV. Село Кальник. – Кн. І. Документи. – 2013. – 475 с.; *Казьмирчук Г.* Вибрані твори / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – ПП КП “УкрСІЧ”, 2013. – Т. ІV. – Кн. 2. Село Кальник. Роде наш красний: Дослідження соціальних проблем села Кальника з найдавніших часів до наших днів. – 2013. – 333 с.; *Казьмирчук Г. Д.* Університет св. Володимира і Тарас Шевченко / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К.: КП “УкрСІЧ”, 2014. – 228 с.; *Казьмирчук Г. Д.* Фотографія у Київському університеті св. Володимира / Марія Казьмирчук, Григорій Казьмирчук // Часопис української історії / За ред. д. і. н., проф. А. П. Коцура. – К., 2014. – Вип. 30. – С. 15–21; *Казьмирчук Г. Д.* Наукові праці студентів Університету св. Володимира / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції / За заг. ред. проф. Г. М. Стародубець. – Житомир: Полісся, 2015. – С. 144–147; *Казьмирчук Г. Д.* Студентські історичні студії в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка / Г. Д. Казьмирчук, М. Г. Казьмирчук // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія. – Чернівці: Чернівецький університет, 2016. – № 1. – С. 50–56; *Казьмирчук Григорій* Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. – Т. 8. “Кальник – столиця України...” / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева, 2017. – 353 с., світлини; *Казьмирчук Григорій* Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. – Т. 9. Університет св. Володимира і Тарас Шевченко / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук; Рябцева Я. Г. Передмова. – 2-е випр. і доп. вид. – 2017. – 195 с., світлини; *Казьмирчук Григорій* Проблема “Декабристи и Т. Г. Шевченко”:

историографія (конец XIX в.–1980-е гг.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Известия Иркутского государственного университета. Серия “История”. – Т. 20. – Иркутск, – 2017. – С. 73–84; *Казьмирчук Григорій* Проблема “Декабристы и Т. Г. Шевченко”: историографія (1980 г. – XXI в.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Известия Иркутского государственного университета. Серия “История”. – Т. 21. – Иркутск, – 2017. – С. 136–147; *Казьмирчук Григорій* Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2018. – Т. 10. Вступ до університетських студій: нариси та інформативні матеріали / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук; Передмова Я. Г. Рябцева; відпов. ред. О. С. Лук’ячук. – 196 с. ; ; *Казьмирчук Г.* Новітня українська історіографія Гадяцької угоди 1658 р.: досягнення й проблеми вивчення / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Режим доступу – https://www.academia.edu/37913634/Новітня_українська_історіографія_Гадяцької_угоди_1658_р._досягнення_й_проблеми_вивчення; *Казьмирчук Г.* Декабристи і Тарас Шевченко в історико-літературних працях дослідників Шевченкового університету / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Режим доступу – https://www.academia.edu/38036860/Декабристи_і_Тарас_Шевченко_в_історико-літературних_працях_дослідників_Шевченківського_університету; *Казьмирчук Г.* Проблема “Декабристы и Т. Г. Шевченко”: историографія/ Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Режим доступу – https://www.academia.edu/38036810/Проблема_Декабристы_и_Т._Г._Шевченко_историография; *Казьмирчук Г.* Кальницький козацький полк в Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Режим доступу – https://www.academia.edu/38036783/Кальницький_козацький_полк_в_Національно-визвольній_війні_1648_1657_рр.; *Казьмирчук Григорій.* Вибрані твори. – Т. 11. Кальницький козацький полк (1648–1712 рр.). – 3-є вип. і доп. вид. / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2019. – 174 с.; *Казьмирчук Г.* Новітня українська історіографія Гадяцької угоди 1658 р.: досягнення й проблеми вивчення / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ПП “Видавництво “Гілея”, 2019. – Вип. 141 (№2). Ч. І. Історичні науки. – С. 62–68; *Казьмирчук Г.* Декабристи і Тарас Шевченко в працях дослідників шевченкового університету / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Шевченкознавчі студії: Зб. наук. праць. – К.: ВПЦ Київ. ун-т, 2019. – Вип. 1 (22). – С. 137–153; *Казьмирчук Григорій.* Вибрані твори. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2019. – Т. 11. Кальницький козацький полк (1648–1712 р.р.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. – 4-е випр. й доп. електронне вид.; ред. Т.І. Моторна. – К., 2019. – 178 с.

Література: *Казьмирчук Г., Латиш Ю.* Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – С. 254, 255; *Задорожня Л.* та ін. Шевченко й історія // Шевченкознавство у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (1860–2003). – К., 2004. – С. 191–192; *Латиш Ю.* Григорій Казьмирчук: життя та наукова праця історика. – К., 2004. – С. 30, 73, 81, 112, 113; *Колесник В., Латиш Ю.* Лідер українських декабристознавців // Науковий часопис НПУ. Серія № 6. Історичні науки: Збірник наукових праць. – К., 2004. – Вип. І. – С. 271; *Киянская О.* Южное общество декабристов: люди и события: Очерки истории тайных обществ 1820-х годов. – М., 2005. – С. 360; *Филь О.* “Зелена брама” відкриває свої таємниці // Кордон. – 2005. – № 4. – С. 34; *Латиш Ю.* Тарас Шевченко і декабристи (До концепції та історіографії проблеми) // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – К., 2005. – Т. 4. – С. 146; *Латиш Ю. В.* Історичний факультет Київського університету – осередок дослідження декабристського руху // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 77–79. – К., 2005. – С. 84, 85; *Обушина О. М.* Внесок М. Х. Бунге у розвиток ломбардної справи // М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В. Д. Базилевича. – К., 2005. – С. 196; Біографія автора // *Казьмирчук М.* Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець ХУІІІ – на початку ХХ ст.). Зошит № ІІ.

Документи з історії села. – К., 2006. – С. 57 – 58; *Казьмирчук Г., Казьмирчук М.* Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. 1. Документи й дослідження з історії села (кінець ХУІІІ – на початку ХХ ст.). – К., 2006. – С. 117–118; Автобіографії авторів // *Казьмирчук Г., Казьмирчук М.* Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. ІІ. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці ХУІІІ – на початку ХХ ст. – К., 2008. – С. 247–248; *Коцур А. П.* *Казьмирчук Марія Григорівна* // Часопис української історії. – Вип. 10. – К., 2008. – С. 57–58; *Латиш Ю. В.* *Казьмирчук Марія Григорівна* // *Латиш Ю. В.* Університетська decembriana. Дослідження руху декабристів у Київському університеті. – К., 2008. – С. 190–191; *Голубева О.* Кальницький козацький полк та історія його символіки / *Олена Голубева.* – Режим доступу: www.Kalnik.nash.vn.ua/Kalnik_koz_pol.html. 2011. - 18 жовтня; *Моторна Т.І.* Живий вогонь серцець. / *Тетяна Моторна* // Трудова слава. – 2013. – 28 листопада. – С. 3. – 2013. – 7 грудня. – С.3; *Казьмирчук Г.* Студентські історичні студії в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка / *Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук* // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія. – Чернівці, 2016. №1. – С. 50–56; *Іскорко-Гнатенко В. І.* *Казьмирчук Марія Григорівна* // Університетська шевченкіана. Довідковий посібник / Автор-упорядник *В. І. Іскорко-Гнатенко.* – К.: Логос, 2017. – С. 151–152; *Бездрабко В. А.* Андрій Введенський: історія й історії життя [монографія] / *Валентина Бездрабко.* – К.: Четверта хвиля, 2017. – С. 76, 77, 106; *Казьмирчук Г.* Вибрані твори. – Т. 10. Вступ до університетських студій / *Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук; передмова Я. Г. Рябцева.* – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2018. – 196 с.; *Ластовський В.* “Вибрані твори” (2012–2017 рр.) як відображення наукової діяльності професора Григорія Казьмирчука / *Валерій Ластовський* // Переяславський літопис: Зб. наук. статей. – Вип. 13. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – С. 266–268, (С. 267); *Луняк Є. М.* Фактична енциклопедія Кальника (Рецензія на працю: *Казьмирчук Григорій. Вибрані твори* / *Григорій Казьмирчук.* Київ: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. Т.8. “Кальник – столиця України...” / *Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева.* 2017. 353 с. // Література і культура Полісся: Зб. наук. праць. – Вип. 90. Серія “Історичні науки” № 9. – Ніжин: НДУ імені М. Гоголя, 2018. – С. 255–259; “Історико-культурний туризм: український та світовий досвід”. Програма, м. Київ, 5 квітня 2019 року. – К., 2019. – С. 1, 8; *Кавун М.* Професор з історичного села і ...колишньої столиці / *Микола Кавун* // Вінниччина. – 2019. – 8 травня. – С. 3. Фото Ольги Рудник; *Довжук І.* Шлях історика: до 75-річчя доктора історичних наук, професора *Г. Д. Казьмирчука* / *Ігор Довжук* // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. *В. М. Вашкевич.* – К.: Вид-во “Гілея”, 2019. – Вип. 144. – Ч. І. Історичні науки. – С. 28–34; *Жаркевич Н. М.* Кавалер ордена “Геродота Галікарнаського” з Кальника / *Наталя Жаркевич* // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. *В. М. Вашкевич.* – К.: Вид-во “Гілея”, 2019. – Вип. 144. – Ч. І. Історичні науки – С. 35–36; *Коцур А. П.* Історична спадщина *Г. Д. Казьмирчука* (з нагоди 75-річчя з дня народження) / *Анатолій Коцур, Марія Казьмирчук* // Часопис української історії; за ред. проф. *А. П. Коцура.* – Вип. 40. – 2019. – С. 148–153; “Козаки і Річ Посполита: від міфів до фактів” (до 450-річчя утворення Речі Посполитої). Програма Третіх козацьких читань пам'яті Володимира Кривошеї. – К., 2019. – С. 6; *Надсобський край – Іллінецький район* / Автор-упоряд. *Ольга Рудник.* – Вінниця, 2019. – 401 с.(с. 30, 32, 36, 49, 66, 306 – про наші роботи, присвячені с. Кальник) та ін.

Рябцева Ярослава Григорівна, кандидат юридичних наук з 2007 р., доцент. Народилась 1979 р. в Києві. Навчалася в Київській СШ № 179, а після в гуманітарному ліцеї при Національному університеті імені Тараса Шевченка. Закінчила юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, отримала спеціальність “правознавство” у 2002 р.

Підготувала під керівництвом д. ю. н., професора Пронської Г. В. дисертацію, на здобуття наукового ступеня канд. юридичних наук на тему “Правовий статус арбітражного керуючого”, яку захистила 18 жовтня 2006 р. у спеціалізованій вченій раді Київського національного університету імені Тараса Шевченка за спеціальністю 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право, і отримала диплом ДК № 039598. Стаж педагогічної роботи у вищих закладах освіти III-IV рівня акредитації більше 5 років, у т.ч. в Академії праці і соціальних відносин ФПУ – понад 4 роки. Основні етапи педагогічної діяльності: 25.04.2007–29.08.2008 рр. – доцент кафедри цивільних та кримінально – правових дисциплін Української академії зовнішньої торгівлі (з 29.10.2007 р. Український державний університет фінансів та міжнародної торгівлі); 01.09.2008р. – по нинішній час – доцент кафедри адміністративного, фінансового та господарського права юридичного факультету Академії праці і соціальних відносин ФПУ (до 3 вересня 2010р. кафедра носила назву кафедри господарського та фінансового права). Основні навчальні курси, які читала здобувач: господарське право (38 лекційних годин); правове регулювання інвестиційної діяльності (18 лекційних годин). Курси забезпечені робочими програмами та навчально-методичними комплексами, підготовлені Рябцевою Я.Г. Здійснює проведення лекцій, семінарських занять та консультування студентів; наукове керівництво: курсовими роботами, дипломним проектуванням; керівництво науковими роботами студентів для профільних конференцій.

Автор більше 20 наукових, навчальних і публіцистичних праць. Автор кількох індивідуальних і колективних монографій, у тому числі й з історичної тематики, в яких розглядаються суспільні-правові зв'язки.

Зараз є практикуючим адвокатом, консультує фінансові установи, зокрема ломбарди.

Основні праці: К. Ф. Рылеев // Декабристские чтения. Материалы Республ. науч.-практич. конф., посвященной 165-летию со дня восстания декабристов. – К. 1991. – Вып. IV. – С. 32–35; М. І. Лорер. штрихи до портрету // Декабристские чтения. Программа и материалы Пятой Всеукраинской науч.-теорет. конф., посвященной 170-летию со дня образования Южного общества декабристов. – К. 1991. – Вып. V. – С. 21–22; Казьмирчук Г. Діяльність декабриста О. П. Барятинського на Вінниччині / Григорій Казьмирчук, Ярослава Казьмирчук // Тези доповідей і повідомлень Одинадцятій Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. 3 вересня 1992 р. – Вінниця, 1992. – С. 29–30; Поняття та ознаки банкрутства / Ярослава Рябцева // Вісник господарського судочинства. – 2002. – №4. – С. 213–217; Арбітражний керуючий: кваліфікаційні вимоги та етика професійної діяльності /

Ярослава Рябцева // Вісник господарського судочинства. – 2003. – №4. – С.205–208; Відповідальність арбітражного керуючого / Ярослава Рябцева // Вісник господарського судочинства. – 2004. – №1. – С.356–358; Правовий статус арбітражного керуючого: монографія / Ярослава Рябцева. – К.: Логос, 2007.–140 с.; Вимоги до арбітражного керуючого та його роль у судових процедурах банкрутства / Ярослава Рябцева // Вісник господарського судочинства. – 2008. – №2. – С.149–153; Призначення інституту банкрутства в сучасних економічних умовах / Ярослава Рябцева // Юриспруденція: теорія та практика. – 2008. – №8. – С.24–31; Сторони у судових процедурах банкрутства / Ярослава Рябцева // Юриспруденція: теорія та практика. – 2008. – №9. – С.44–50; Неосновні учасники у судових процедурах банкрутства / Ярослава Рябцева // Юриспруденція: теорія та практика. – 2008. – №10. – С.36–41; Навчально-методичний комплекс з курсу „Господарське право” для студентів юридичного факультету всіх форм навчання / Ярослава Рябцева. – К.: Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 2009. – 68 с.; Основні учасники у судових процедурах банкрутства / Ярослава Рябцева // Вісник господарського судочинства. – 2010. – №6. – С. 76–82; Правовое регулирование договора энергоснабжения по законодательству Украины / Ярослава Рябцева // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 929. – Серія: ПРАВО. Спеціальний випуск. – С. 223–228; Правовий аудит як механізм захисту членів профспілки / Ярослава Рябцева // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия “Юридические науки” – Т. 25. – 2012. – №1 – С.123–128; Навчально-методичний комплекс з курсу “Господарське право” для студентів юридичного факультету всіх форм навчання / Ярослава Рябцева. – К.: Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 2012. – 84 с.; *Казьмирчук Г.* Діяльність декабриста О. П. Барятинського на Вінниччині / Григорій Казьмирчук, Ярослава Казьмирчук // Казьмирчук Г. Вибрані твори. – Т. 1. Декабристи в Україні. – К.: Логос, 2012. – С. 100; *Рябцева Я. Г.* Бібліографія праць Г. Д. Казьмирчука / Я. Г. Рябцева // Віддане служіння історичній науці: до 70-річчя професора Григорія Казьмирчука / упорядники: М. Г. Казьмирчук, Ю. В. Латиш. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2014. – С. 45–93; Казьмирчук Марія Григорівна. Завжди з Клію: Біобібліографічний довідник / упоряд., авт. вступ. статті Г. Д. Казьмирчук і Я. Г. Рябцева. – К.: КП “УкрСІЧ”, 2014. – 109 с.; *Григорій Дмитрович Казьмирчук.* До 70-річчя з дня народження: біобібліографічний довідник / упоряд.: М. Г. Казьмирчук, Я. Г. Рябцева. – К.: “КП УкрСІЧ”, 2014. – 150 с.; *Казьмирчук Григорій* Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. – Т. 8. “Кальник – столиця України...” / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева, 2017. – 353 с., світліни; Передмова / Ярослава Рябцева // *Казьмирчук Григорій* Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. – Т. 9. Університет св. Володимира і Тарас Шевченко / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук; Рябцева Я. Г. Передмова, 2017. – С. 3–4; Передмова / Ярослава Рябцева // Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2018. – Т. 10. Вступ до університетських студій: нариси та інформативні документи / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук; передмова Я. Рябцева. – 2018. – С. 5–7; *Казьмирчук Григорій.* Вибрані твори. – Т. 11. Кальницький козацький полк (1648–1712 рр.). – 3-є вип. і доп. вид. / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2019. – 174 с.; Казьмирчук Григорій. Вибрані твори. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2019. – Т. 11. Кальницький козацький полк (1648–1712 р.р.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. – 4-е випр. й доп. електронне вид.; ред. Т.І. Моторна. – К., 2019. – 178 с.

Література: *Моторна Т.* Кальник – столиця України / Тетяна Моторна // Трудова слава. – 2017. – 30 листопада. – С. 4; *Моторна Т.* “Кальник – столиця України...” / Тетяна Моторна // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ПП “Видавництво “Гілея”, 2017. – Вип. 126 (11). – С. 519–521; *Луняк Є. М.* Фактична енциклопедія Кальника (Рецензія на працю: Казьмирчук Григорій. Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. Київ: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. Т.8. “Кальник – столиця України...” / Гри-

горій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. 2017. 353 с. // Література і культура Полісся: Зб. наук. праць. – Вип. 90. Серія “Історичні науки” № 9. – Ніжин: НДУ імені М. Гоголя, 2018. – С. 255–259.

Список наукових праць авторів про Кальник

Казьмирчук Григорій. Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.): Зошит № I. Документи з історії села. – К.: Логос, 2005. – 38 с.

Казьмирчук Марія. Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.): Зошит № II. Документи з історії села. – К.: Логос, 2006. – 59 с.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. I. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII - на початку XX ст.) – К.: Логос, 2006. – 118 с.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Освіта в селі Кальнику з 60-х років XIX ст. – 20-х років XX ст. – К.: Логос, 2006. – 38 с.

Казьмирчук Григорій. Село Кальник наприкінці XVIII – початку XX ст. в архівних матеріалах та опублікованих джерелах // Наукові праці. Науково-методичний журнал. – Т. 48. – Вип. 35. Історичні науки. – Миколаїв. – С. 65–70.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Три подорожі Ярослава Івашкевича до Кальника // Наукові записки. Серія Історичні науки. – Вип. 10. – Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2007. – С. 87–92.

Казьмирчук Марія. Початкова школа с. Кальника: соціальний аспект // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Донецький державний інститут штучного інтелекту та ін., 2007. – С. 39–44.

Казьмирчук Марія. Жителі с. Кальник – вихованці середніх та вищих навчальних закладів // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Вип. 15. – Луганськ: Вид-во СНУ імені Володимира Даля, 2007. – С. 86–94.

Казьмирчук Григорій. Історіографія соціальних проблем освітянського життя с. Кальника (60-х рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.) // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. I. – К.: Логос, 2007. – С. 85–91.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Соціальні аспекти в житті й діяльності причту церкви Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальник наприкінці XVIII - на початку XX ст. // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. II. – К.: Логос, 2007. – С. 6–30.

Казьмирчук Григорій. Кальницька церква Різдва Пресвятої Богородиці: історіографія проблеми // Проблеми історії та історіографії України: Програма і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю початку Української Революції 1917–1920 рр. 18 квітня 2007 р. – К.: Логос, 2007. – С. 29–35.

Казьмирчук Марія. Нові джерела про життя й діяльність Я. Івашкевича // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. III. – К.: Логос, 2008. – С. 139–143.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Історія будівництва та реконструкції храму Різдва Пресвятої Богородиці в селі Кальнику // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. III. – К.: Логос, 2008. – С. 39–47.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. II. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. – К.: Логос, 2008. – 249 с.

Рец.: Латини Ю. Казьмирчук Г., Казьмирчук М. // Роде наш красний. Село Кальник. – Кн. II. Документи й дослідження... / Ю. Латини. – К.: Логос, 2008. – 249 с. // Соціальна історія: Науковий збірник; За ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – Вип. IV. – К.: Видавець СПД Цимбаленко Є. С., 2008 – С. 106.

Казьмирчук Григорій. Полкове місто Кальник на початковому етапі Визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького (1648–1654 рр.) // Проблеми історії та історіографії України: Програма і матеріали науково-практичної конференції, при-

свяченої 360-річчю початку козацької революції 1648–1667 рр. та 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського. 23 квітня 2008 р. – К.: Науковий світ, 2008. – С. 6–8.

Казьмирчук Григорій. Кальницький полк: історіографія та джерела // Соціальна історія: Науковий збірник / За ред. проф. Г. Казьмирчука – Вип. IV. – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2008. – С. 54–58.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Кальницький козацький полк (1648–1711 рр.). – К.: СПД Цимбаленко Є. С., 2009. – 98 с. іл. фото.

Рец.: **Черевичний Г. С.** *Кальницький козацький полк (1648–1711 рр.).* – К.; СПД Цимбаленко Є. С., 2009 / *Черевичний Г. С.* // *Часопис української історії*; за ред. д. і. н., проф. А. П. Коцура. – К., 2009. – Вип. 15. – С. 151–152.

Казьмирчук Григорій. Винокуріння у Київській губернії XIX ст. // Соціальна історія: науковий збірник. – Вип. V. – К., 2009. – С. 25–28.

Казьмирчук Григорій. Нові архівні документи про заснування Кальницького цукрового заводу // Дні науки історичного факультету: матеріали II-ї Міжнародної наукової конференції учених, присвяченої 175- річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Вип. II.: У 4-х част. (ред. кол.: член-кор. НАНУ, проф. В. Ф. Колесник (голова), проф. Г. Д. Казьмирчук та ін. – К., 2009. – С. 65–67.

Казьмирчук Григорій. Кальничани у боротьбі за земельні права на зламі XIX–XX ст. // Проблеми історії та історіографії України. Програма і матеріали наук.-практ. конференції, присвяченої 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. – К.: Науковий світ, 2010. – С. 6–7.

Казьмирчук Григорій. Боротьба кальничан за земельні права (70-ті роки XIX – початок XX ст.) // Соціальна історія: Науковий збірник. – Вип. VI – К., 2010. – С. 30-47.

Казьмирчук Григорій. Роде наш красний: Село Кальник. - Кн. III. Дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. – К.: Логос, 2010. – 256 с. (співав. М. Казьмирчук).

Рец.: **Заболотна І.** *Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Роде наш красний. Село Кальник.* – Кн. III. Дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. // *Часопис української історії* / За ред. д.і.н., проф. А. П. Коцура. – К., 2011. – Вип. 19. – С. 120.

Казьмирчук Григорій. Соціально-економічний розвиток села Кальника у другій половині XVI-на початку XVII ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2010. – Вип. 101. – С. 16–19.

Казьмирчук Григорій, Казьмирчук Марія. Кальницький козацький полк (1648–1711 рр.). – 2-е вип. і доп. вид. – К.: Логос, 2011. – 108 с. іл. фото.

Рец.: **Дмитрієв В. С.** *Кальницький козацький полк (1648–1711 рр.): Монографія / Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г.* – К.: Логос, 2011. – 108 с. // *Соціальна історія: Науковий збірник* / За ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К.: Логос, 2011. – Вип. VII. – С. 98–100.

Казьмирчук Григорій. Вибрані твори. – Т. IV. – Кн. I. Село Кальник. Документи / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2013. – 475 с., фото.

Казьмирчук Григорій. Вибрані твори. – Т. IV. – Кн. 2. Село Кальник. Роде наш красний: Дослідження соціальних проблем села Кальника з найдавніших часів до наших днів / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2013. – 337 с., фото.

Рец.: **Ластовський В.** “Вибрані твори” (2012–2017 рр.) як відображення наукової діяльності професора Григорія Казьмирчука / Валерій Ластовський // *Переяславський літопис: Зб. наук. статей.* – Вип 13. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – С. 266–268, (С. 267). *Казьмирчук Григорій.* Вибрані твори. – Т. 8. “Кальник – столиця України...” / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. – К.: ПП КП УкрСІЧ, 2017. – 353 с., світлина.

Рец.: **Моторна Т.** *Кальник – столиця України / Тетяна Моторна* // *Трудова слава.* – 2017. – 30 листопада. – С. 4; **Моторна Т.** “Кальник – столиця України...” / Тетяна Моторна // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.:

ПП “Видавництво “Гілея”, 2017. – Вип. 126 (11). – С. 519–521; **Луняк Є. М.** Фактична енциклопедія Кальника (Рецензія на працю: Казьмирчук Григорій. Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. Київ: ПП “КП УкрСІЧ”, 2017. – Т.8. “Кальник – столиця України...” / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. 2017. 353 с. // Література і культура Полісся: Зб. наук. праць. – Вип. 90. Серія “Історичні науки”. – № 9. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. – С. 255–259.

Казьмирчук Г. Кальницький козацький полк в Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук // Режим доступу – https://www.academia.edu/38036783/Кальницький_козацький_полк_в_Національно-визвольній_війні_1648_1657_рр.

Казьмирчук Григорій. Вибрані твори. – Т. 11. Кальницький козацький полк (1648–1712 рр.). – 3-є вип. і доп. вид. / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2019. – 174 с.

Казьмирчук Григорій. Вибрані твори. – К.: ПП “КП УкрСІЧ”, 2019. – Т. 11. Кальницький козацький полк (1648–1712 р.р.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук, Ярослава Рябцева. – 4-е випр. й доп. електронне вид.; ред. Т.І. Моторна. – К., 2019. – 178 с.

ЗМІСТ

Передмова	4–15
Розділ I. Кальник докозацької доби. Замість вступу	16–33
Розділ II. Історіографія й джерела козацької доби	34–74
Розділ III. Кальницький козацький полк в буремні роки Хмельниччини (1648–1657 рр.)	75–101
Розділ IV. Кальницький козацький полк після Богдана Хмельницького (1657–1712 рр.)	102–142
Післямова	143–144
Додатки:	
План м. Кальника 90-х років XIX ст. Склав В. Антонович	145
План Кальницького замку. Склав В. Антонович	146
Список археологічних знахідок із розкопів В. Антоновича 1891 р.	147
Фото «Куреня» Івана Богуна.	148
Адміністративний поділ України. 1648–1657 рр. Склав карту	
І. Крип'якевич	149
Обрис укріплень Кальника Г. де Боплана	150
Письмо Кальницького полковника В. Вареницы	150
Кальник...// Edw.Rul. Kalnik // Słownik Geograficzny Krolewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Tom III. – Warszawa, Druk «Wieku» Nowy-Swiat Nr. 59, 1882. – С. 704-707 // Переклад Геннадія Казакевича	151–156
Моторна Т. «Дозвольте запитать...». Вірш.	157
Фото учасників свята Покрови	158
Біографії авторів	159–174
Список наукових праць авторів про Кальник	174–176

Наукове видання

Григорій Казьмирчук
Марія Казьмирчук
Ярослава Рябцева

Кальницький козацький полк
(1648–1712 рр.)